ADAM SMITH'İN YEMEĞİNİ PİŞİREN KİMDİ?

EKONOMİDE KADININ GÖRÜNMEZ ELİ

KATRINE MARÇAL

ADAM SMITH'İN YEMEĞİNİ PİŞİREN KİMDİ? KATRINE MARÇAL

ADAM SMITH'İN YEMEĞİNİ PİŞİREN KİMDİ?

EKONOMİDE KADININ GÖRÜNMEZ ELİ

Koç Üniversitesi Yayınları: 151 UÇBEYLERİ
EKONOMİ

Adam Smith'in Yemeğini Pişiren Kimdi?: Ekonomide Kadının Görünmez Eli
Katrine Marçal

İsveççeden çeviren: Ali Arda
Yayına hazırlayan: Hülya Hatipoğlu
Düzelti: Gözde Yalım
Kitap tasarımı ve uygulama: Gökçen Ergüven
Kapak tasarımı: Henry Nuhn

Det enda könet (Who Cooked Adam Smith's Dinner)
© Katrine Marçal, 2012 - First published by Albert Bonniers Förlag, Stockholm, Sweden. Published in the Turkish language by arrangement with Bonnier Rights, Stockholm, Sweden, through Kontext Agency, Stockholm, Sweeden.
© Türkçe yayın hakları: Koç Üniversitesi Yayınları, 2016
1. Baskı: İstanbul, Ocak 2018

SWEDISH ARTS COUNCIL
Bu kitap İsveç Sanat Konseyi'nin çeviri desteğiyle yayımlanmıştır.

Bu kitabın yazarı, eserin kendi orijinal yaratımı olduğunu ve eserde dile getirilen tüm görüşlerin kendine ait olduğunu, bunlardan dolayı kendinden başka kimsenin sorumlu tutulamayacağını; eserde üçüncü şahısların haklarını ihlal edebilecek kısımlar olmadığını kabul eder.

Baskı: A4 Ofset Sertifika No: 12168
Otosanayi Sitesi, Donanma Sk. No: 16 Seyrantepe/İstanbul +90 212 281 64 48

Koç Üniversitesi Yayınları Sertifika no: 18318
Rumelifeneri Yolu 34450 Sarıyer/İstanbul +90 212 338 1000
kup@ku.edu.tr • www.kocuniversitypress.com • www.kocuniversitesiyayinlari.com

Koç University Suna Kıraç Library Cataloging-in-Publication Data
Marçal, Katrine
Adam Smith'in yemeğini pişiren kimdi? : ekonomide kadının görünmez eli = Enda könet = Who Cooked Adam Smith's Dinner / Katrine Marçal ; İsveççeden çeviren Ali Arda ; yayına hazırlayan Hülya Hatipoğlu.-- İstanbul : Koç Üniversitesi, 2017.
184 pages ; 13,5x20 cm.-- Koç Üniversitesi Yayınları ; 151. Ekonomi.
ISBN 978-605-2116-17-3
1. Capitalism. 2. Feminist economics. 3. Economic man. 4. Self-interest. 5. Economics--Sociological aspects. I. Arda, Ali. II. Hatipoğlu, Hülya. III. Title.
HB171.M3820 2017

Adam Smith'in Yemeğini Pişiren Kimdi?

Ekonomide Kadının Görünmez Eli

KATRINE MARÇAL

İsveççeden çeviren: Ali Arda

KİTİY

"Ekonomi paradan ve paranın niçin iyi olduğundan bahseder."

Woody Allen.

İçindekiler

Açıklama 9

BİRİNCİ BÖLÜM 11
Bu bölümde iktisat dünyasına adım atıyor ve kendimize, Adam Smith'in annesi kimdi diye soruyoruz

İKİNCİ BÖLÜM 19
Bu bölümde iktisadi bireyle tanıştırılıyoruz ve dayanılmaz derecede baştan çıkarıcı olduğunu fark ediyoruz

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM 27
Bu bölümde, iktisadi bireyin kadın olmadığı anlaşılıyor

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM 37
Bu bölümde iktisadi bireyle yaptığımız anlaşmanın düşündüğümüz gibi olmadığını görüyoruz

BEŞİNCİ BÖLÜM 49
Bu bölümde kadınları ekliyor ve karıştırıyoruz

ALTINCI BÖLÜM 57
Bu bölümde Las Vegas ile Wall Street birleşiyor

YEDİNCİ BÖLÜM 67
Bu bölümde dünya ekonomisi cehennemin dibini boyluyor

SEKİZİNCİ BÖLÜM 77
Bu bölümde erkeklerin de iktisadi birey olmadığını görüyoruz

DOKUZUNCU BÖLÜM 85
Bu bölümde ekonomik teşvikin sandığımız kadar basit olmadığını görüyoruz

ONUNCU BÖLÜM 95
Bu bölümde sırf daha fazla para istiyoruz diye bencil olmadığımızı görüyoruz

ON BİRİNCİ BÖLÜM 103
Bu bölümde bir eksi birin hâlâ sıfır olduğunu görüyoruz

ON İKİNCİ BÖLÜM 113
Bu bölümde, kendi kendimizin müteşebbisi oluyoruz

ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM 121
Bu bölümde, rahmin uzay kapsülü olmadığını görüyoruz

ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM 129
Bu bölümde, iktisadi bireyin umulmadık derinliğini ve korkularını keşfediyoruz

ON BEŞİNCİ BÖLÜM 139
Bu bölümde, zamanımızın en büyük anlatısında yalnızca bir cinsin yer aldığını görüyoruz

ON ALTINCI BÖLÜM 147
Bu bölümde, her toplumun kendi saçmalıklarından mustarip olduğunu görüyor ve elveda diyoruz

Notlar 157

Kaynakça 171

Dizin 181

Açıklama

Bu kitabın ana karakteri kurgusal; ölü ya da yaşayan hiçbir şahısla büyük benzerliği yok. Burada tasvir edilen hakikat, hakikat değil. Ana karakterin türettiği iktisat kuramlarının gerçekle alakası çok zayıf. Okur ile kitabın ana karakteri arasındaki her türlü benzerlik tesadüfi.

Bu benzerliğin nedeni, onun gibi olmak istemendir. Onun gibi olman değil.

BİRİNCİ BÖLÜM

Bu bölümde iktisat dünyasına adım atıyor ve kendimize, Adam Smith'in annesi kimdi diye soruyoruz

Akşam yemeğin sofraya nasıl geliyor? İktisadın temel sorusu bu. Çok basit görünebilir ama gerçekte çok çetrefil bir soru.

Çoğumuz, her gün tükettiğimiz şeylerin çok azını üretiriz. Geri kalanını satın alırız. Ekmek marketlerin raflarındadır, lambayı yaktığımızda, elektrik kablolardan akar. Ama iki somun ekmeği ve bir kilovat elektriği üretmek için dünyanın dört bir tarafında, binlerce insanın eşgüdümlü olarak çalışması gerekir.

Ürettiği buğdayı ekmek fabrikasına satan çiftçi. Ekmeklerin paketleneceği poşetleri satan şirket. Ekmekleri süpermarketlere satan ekmek fabrikası, ekmekleri sana satan süpermarket. Ekmeğin sıradan bir salı sabahı raflarda olması için bütün bunlar gerekir; çiftçilere alet edevat satanları, ürünleri marketlere taşıyanları, arabaların bakımlarını yapanları, marketleri temizleyenleri, ürünleri raflara dizenleri de unutmayalım.

Ekmek raflarının boş kalmaması için bütün bu işlemlerin doğru zaman ve düzende yeteri kadar tekrarlanması gerekir. Bu yalnızca ekmek için değil; kitap, Barbie bebeği, bomba, balon ve alıp sattığımız her şey için geçerli. Modern ekonomiler karmaşık şeyler.

İşte iktisatçıların kafa yordukları şey bu: Bunları bir arada tutan şey ne?

İktisat, sevginin nasıl konserve edileceğinin bilimi diye tanımlanır. Temel fikir şu: Sevgi kıttır. Komşunu sevmek sıkıntılı bir şey, komşunun komşusunun sözünü bile etmeyelim. Bu nedenle sevgiyi korumalı, gereksiz yere kullanmamalıyız. Sevgiyi toplum için kullanırsak, özel

hayatımız için bir şey kalmaz. Sevgi zor bulunan bir şeydir – korumak daha da zordur. İşte bu yüzden, iktisatçılar, toplumumuzu başka bir şeyin etrafında organize etme gereği duydu.

Niçin bencillik olmasın? Ne de olsa bol miktarda var.

Siyasal iktisadın babası Adam Smith, iktisat konusunda modern bakış açımızı belirleyen görüşleri 1776 yılında yazdı:

> Akşam soframıza koyduğumuz şeyleri kasaptan, biracıdan ve fırıncıdan alırız, diğer ihtiyaçlarımızı, örneğin, mumcudan. Bunun nedeni bizi sevmeleri değil, ticaret aracılığıyla kişisel çıkar elde etmeleridir.

Smith'e göre, kasap işini, memnun müşteriler edinmek, yani para kazanmak için yapar. Yüce gönüllülükten değil. Fırıncı ekmeği, biracı birayı, mumcu mumu insanları memnun etmek için değil, maddi kazanç elde etmek için üretir. Ekmek, bira, mum iyiyse, insanlar satın alır. Fırıncı, biracı ve mumcu, satmak için iyi mal üretir. İnsanlara lezzetli ekmek, kaliteli bira, doğru düzgün mum sunmayı dert edindiklerinden değil. İtici güç bunlar değil, kişisel çıkardır.

Kişisel çıkara güvenebiliriz. Kişisel çıkar bitimsizdir.

Ama sevgi. Sevgi kıttır. Bütün topluma yetmez; kişisel kullanım için konserve kutusunda muhafaza edilmelidir. Yoksa, her şey berbat olur.

"Yüz metre uzunluğunda, salyangoz hızında hareket eden ve yalnızca lahanayla beslenen şey nedir?"

Cevap: "Sovyetler Birliği'nde ekmek kuyruğu."

Sovyetler Birliği gibi olmak istemiyoruz.

Adam Smith, sağlam bir ekonomi için en iyi yolun neden serbest piyasa olduğunu anlattı. Özgürlük ve otonomiyle ilgili devrimci, radikal fikirlerdi. Gümrükler ve kurallar kaldırılır, piyasa serbest bırakılırsa, bitip tükenmez kişisel çıkar dürtüsüyle, ekonomi saat gibi tıkır tıkır işlerdi. Herkes kendi menfaati için çalışacak, toplum ihtiyaç duyduğu mallara kavuşacaktı. Raflarda ekmek olacak, kablolardan elektrik akacaktı. Ve sen akşam yemeği yiyebilecektin.

Herkesin kişisel çıkarı, bütünün uyumunu sağlayacak. Hem de hiç kimsenin bütünü düşünmesi gerekmeden. Bu bir sihir. Ve bu, zamanımızın en ünlü öykülerinden biri oldu.

Erken dönem siyasal iktisat kuramına göre, dünyayı döndüren şeyin kişisel çıkar olduğu aşikârdı.

"Ekonominin birinci prensibi, her bireyin yalnızca kendi kişisel çıkarı için çalışmasıdır," diye yazıyordu iktisatçılar 19. yüzyılın sonlarında. Modern ekonomi, "kişisel çıkar graniti"nin üzerine inşa edilmişti ve hepimiz buna hayran olmalıydık.

İktisat parayla ilgili bir şey değil, başından beri, insanı nasıl gördüğümüzle ilgili. Belli bir durumda, kazanmak için nasıl davrandığımızın hikâyesi. Her durumda. Ve bunu izleyen varsayımların hikâyesi.

Standart iktisat kuramlarının çıkış noktası hâlâ bu. Gündelik dilde "iktisatçı gibi düşünmek" dediğimizde kastettiğimiz şey bu: İnsanlar kazançları neyi gerektiriyorsa onu yapar. Bu belki öyle gurur duyulacak bir insan resmi değil. Ama çok gerçek. Bir şey yapmak istiyorsan, gerçekçi olmalısın. Ahlak, arzu ettiğimiz dünyayı anlatırken, iktisatçılar gerçekte nasıl işlediğini anlatır. En azından, kendilerini çok sık böyle ifade ederler.

Daha fazlasını bilmeye ihtiyacımız yok. Hayatımızı böyle sürdürebiliriz. Toplum, bütünlüğünü bu sayede korur. Görünmez elin sayesinde. İşte büyük paradoks budur.

Ve hepimiz biliyoruz ki, Tanrı kullarına hep paradokslarla hitap eder.

"Görünmez el" iktisatta en çok bilinen ifadedir. Kavramı Adam Smith formüle etmiş, ancak yaygın olarak onu izleyen iktisatçılar kullanmıştır. Görünmez el her şeye dokunur, her şeyi yönetir, her şeye karar verir ama ne görülür ne de hissedilir. Yukarıdan, dışarıdan müdahale etmez, şeyleri kurcalayıp yerlerini değiştirmez. Bireylerin eylem ve seçimlerinin içinde ve arasında ortaya çıkar. Sistemi çekip çeviren bu eldir – içeriden. Bu kavram daha sonraki iktisatçılarda, Adam Smith'te olduğundan daha merkezi bir yer edinmiştir. Siyasal iktisadın babası,

bu kavramı *The Wealth of Nations* (*Milletlerin Zenginliği*) kitabında yalnızca bir defa kullanır ama günümüzde, modern siyasal iktisat ve onun çok özel evreninin temeli olarak kabul edilir.

Adam Smith bu görünmez elden bahsetmeden yüz yıl önce, Isaac Newton, *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica* (*Doğal Felsefenin Matematiksel İlkeleri*) adlı eserini yayımladı.

Gökbilimci matematikçi, doğa bilimci ve simyager Newton, Ay'ı yörüngede tutan güçlerden bahsetti. Gökcisimlerinin hareketlerini, yerçekiminin kuvvetini, elmanın niçin yere düştüğünü hesapladı – hepsi, gökcisimlerini kucaklayan aynı yerçekimine tabiydi.

Newton bize modern bilim ve varoluşla ilgili yepyeni bir bakış açısı verdi.

O zamanlar matematik tanrısal bir dil gibi görülüyordu, Tanrı "doğanın kitabı"nı matematik vasıtasıyla insana açmıştı. Tanrı, yarattığı şeyi anlamamız için bize matematiği vermişti. Isaac Newton'un buluşları tüm dünyayı kendinden geçirdi.

Belki de en çok, Adam Smith ve gelişmekte olan siyasal iktisadı.

Daha önce yalnızca Tanrı'nın bildiği Güneş Sistemi'nin yasaları, birdenbire, bilimsel bir yöntemle okunabilir hale geldi. Dünya'ya bakış açısı değişti. Tanrı'nın müdahale ettiği, kanaatleri olduğu, cezalandırdığı, denizleri böldüğü, dağları hareket ettirdiği, her gün milyonlarca çiçek açtırdığı bir Dünya'dan, Tanrı'nın artık mevcut olmadığı, yaratıp bir saat gibi kurduğu, kendi kendine işleyen bir Dünya'ya geçildi.

Dünya bir aygıta dönüştü, devasa bir nesne, değişik parçalarının makine gibi çalıştığı muazzam bir icraattı. Entelektüeller, Newton'un gökcisimlerinin hareketlerini açıkladığı yöntemle, başka şeylerin de açıklanabileceğine gittikçe daha çok inandı. Isaac Newton doğanın yasalarını açığa çıkarmıştı – ve Tanrı'nın Dünya hakkındaki gerçek planını.

Öyleyse, toplumun doğa yasaları –ve Tanrı'nın topluma dair gerçek planı– da açığa çıkarılabilir, diye düşündü Adam Smith.

Eğer doğanın bir mekanizması varsa, toplumsal sistemin de olmalıydı.

Gökcisimleri belirli bir yasayla hareket ediyorsa, insanların hareketlerini düzenleyen bir yasa da olmalıydı.

Ve bu, bilimsel olarak formüle edilebilmeliydi. Bu yasaları anladığımızda, toplumun bu yasalar uyarınca hareket etmesini sağlayabilir, gerçek bir plan çerçevesinde uyumla yaşardık. Akıntıyla birlikte yüz, akıntıya karşı değil, üstelik, her şeyi anla. Toplum aksamadan işleyen bir saat gibi olacaktı, üstelik bizim faydamıza.

Adam Smith'in ve ekonomi biliminin üstlendiği görev işte buydu. Basit bir görev değildi. Doğal uyumu nasıl elde ederiz?

Yerçekiminin Güneş Sistemi'nde üstlendiği işleve benzer bir işlevi, toplumsal sistemde üstlenen bir güç vardı: kişisel çıkar.

"Gökyüzü cisimlerinin hareketlerini hesaplayabilirim ama insanların aptallıklarını hesaplayamam," demişti Newton. Fakat bunu kimse umursamadı. Adam Smith, Tanrı'nın gerçek planını meydana çıkarıp dünyaya açıklamış gibiydi: Newton fiziğinin doğal yansıması olarak tasvir edilen doğal özgürlük sistemi.

Eğer bir şeyi anlamak istiyorsan, parçalarına ayır. Newton'un kullandığı bilimsel yöntem kısaca buydu. Bütünü parçalarına ayır. Hâlâ anlayamıyorsan, tekrar parçalarına ayır. Daha küçük parçalarına. Böyle devam et. Sonunda artık bölünemez en küçük parçaya ulaşacaksın. Her şeyin ondan inşa edildiği yapıtaşına. Temel parçacığa. Atoma. En küçük bileşene. İşte bunu inceleyebilirsin. Bunu anlarsan, her şeyi anlarsın.

Bütündeki değişiklik, parçaların değiştiği anlamına gelmez, ne olursa olsun onlar değişmez. Her değişiklik, parçaların tekrar organize olduğu yeni bir modeldir. Hareketleri doğa yasaları uyarınca yönetilir. Dünya bir saat gibi mantıklıdır.

İktisatçılar bu düzeni tekrarlamaya çalıştı. Ekonomiyi anlamak istiyorsan, parçalarına ayır. Sıradan bir salı günü bifteğinin kasapta olması için gereken karmaşık, eşgüdümlü süreçleri parçalarına ayır. Hâlâ mı anlamadın, bir kez daha parçalarına ayır. Daha küçük parçalara. Parçalar gittikçe

küçülürken, iktisatçılar, artık parçalarına ayrılması mümkün olmayan en küçük parçayı keşfettiklerini düşündü. Buna "birey" adını verdi.

Birey anlaşılırsa her şey anlaşılır, diye düşündüler. Zamanın fizik biliminin kendini parçalanamaz atomlara adaması gibi, gelişmekte olan siyasal iktisat da kendini bağımsız bireylere adadı. Toplum bu bireylerin toplamından ibaretti. Ekonominin değişmesi bireyin değiştiğini göstermezdi, bireyin kimliği başkalarından asla etkilenmezdi. Bununla birlikte, seçim yapabilirdi. Her değişim, bireyin kendini içine yerleştirebileceği yeni bir modeldi yalnızca. Başkalarıyla ilişki içinde yaptığı yeni seçimler. Asla karşılaşmazlar ama etkileşirler. Bilardo topları gibi. Bireyin, kendisinden başka hiç kimsenin üzerinde konuşamayacağı bilinci hep aynı kalacaktır.

Gerisi sessizlik.

Adam Smith'in en büyük başarısı, filizlenmeye başlayan siyasal iktisadı, daha en başından, fiziğin dünya görüşünün içine sıkıştırmasıydı. Mantıklı, rasyonel ve kestirilebilir. O zamanlar fizik böyle görülüyordu. Bu, zaman ve mekân bölünmez bir uzay-zamanda kaynamadan ve çoklu dünyalar teorisi ortaya atılmadan önceydi. Ama iktisatçılar modern fiziğe asla kulak asmadı. Onlar hâlâ Newton'un yıldızlı göğüne bakıyor.

Modern fiziğin babası Albert Einstein, 1900'lerde, "Tanrı'nın bir seçeneği var mıydı?" diye soruyordu kendi kendine. Fizik yasalarına karşı, henüz bilinmeyen bir alternatif var mı? Şeyleri başka türlü yapmanın yolu? Çağdaşı iktisatçılar, nadiren bu tür şeyler düşündü. Onlar kendilerinden emindi. Britanyalı iktisatçı Lionel Robbins, iktisat kuramı, "yalnızca cahil ve sapkınların karşı çıkacağı, sağlam ve önemli bir dizi genellemedir," diye yazmıştı 1945'te. İşin püf noktası başka bir alternatifin olmamasıydı. Piyasa insan doğasında vardı. Yani, iktisatçılar piyasayı incelerken, insanları inceliyordu.

Bir zamanlar krallar, hayvanların iç organlarına bakarak gidişatı yorumlayan danışmanlar tutuyorlardı. Danışmanlar, organların rengine, biçimine bakarak, şu ya da bu politik kararın tanrı katında nasıl karşılanabileceğine dair hükümdarlarına bilgi verirlerdi. Tarih öncesi İtalya'da, Etrüskler bir koyun ciğerini on altı parçaya bölerdi. Ama dünya

o günden bugüne gelişti. O danışmanların görevini iktisatçılar üstlendi. Politikacıların almayı düşündüğü şu ya da bu kararın, piyasa tarafından nasıl karşılanacağına dair az ya da çok isabetli yorumlar yapıyorlar.

Çoğumuz piyasa ekonomisinde yaşamak isteriz, ama piyasa toplumunda değil. İkisini birlikte ele almamız gerektiğini öğrendik. Fidel Castro, çokuluslu kapitalizm tarafından sömürülmekten daha kötü olan şeyin, çokuluslu kapitalizm tarafından sömürülmemek olduğunu söylüyordu. Haklı olabilir. "Başka bir alternatif yok," demişti Margaret Thatcher. Kapitalizmin (en azından 2008'deki finansal krize kadar) hiçbir büyük dünya dininin başaramadığı bir şeyi başardığı düşünülüyordu: insanlığı tek bir cemaat çatısı altında birleştirmek. Küresel piyasa.

Demirin ve gümüşün fiyatına piyasa karar verir; insanın neye ihtiyacı olduğuna, çocuk bakıcılarının, pilotların ve şirket yöneticilerinin ne kadar kazanacağına. Dudak boyasına ne kadar harcanacağına, çim biçme makinesine ve rahim aldırma ameliyatına. Piyasa, bir yatırım bankasının iflasının, Amerikalı vergi mükelleflerine kaça patlaması gerektiğine karar verir (yılda 70 milyon dolara). İskandinav refah devletinde, ölüme doğru son 700 nefesini veren 87 yaşındaki bir kadının tedirgin elini tutmaya değer biçer (saati 97 kron).

Adam Smith, akşam yemeği sofrasına geldiğinde, bunun kasap yahut fırıncının kendisini sevip sevmemesiyle bir ilgisi olmadığını düşünüyordu, ticaretten kazanç sağladıkları için böyleydi. Akşam yemeğini sofrasına koyan şey kişisel çıkardı.

Ya da, öyle miydi? Bifteği pişiren kimdi gerçekten?

Adam Smith hiç evlenmedi. Siyasal iktisadın babası, hayatının büyük bir bölümünde annesiyle birlikte yaşadı. Ev işlerine annesi baktı, kuzeni de mali işlerine. Smith Edinburgh gümrük komiseri olarak atandığında, annesi de onunla birlikte gitti. Bütün hayatı boyunca oğluna baktı ve akşam yemeğimiz soframıza nasıl gelir sorusunun cevabının, Adam Smith'in dışarıda bıraktığı parçasıydı.

Adam Smith'in yazdığı yıllarda, kasabın ve fırıncının işe gidebilmesi için her şeyden önce, çocuklara bakmaya, temizlik yapmaya, çamaşır yıkamaya, gözyaşlarını silmeye ve komşularla didişmeye saat saat, gün gün hayatlarını veren eşlere, annelere, kız kardeşlere ihtiyaçları vardı.

Piyasayı nasıl ele alırsanız alın, piyasa herzaman başka bir ekonominin üzerine inşa edilir.

Ailesine odun getirmek için her sabah on beş kilometre yürüyen on bir yaşındaki kızın, ülke ekonomisine büyük bir katkısı vardır. Ama onun yaptığı, iş diye kabul edilmez. Ekonomi istatistiklerinde görünmez. Bir ülkenin toplam ekonomi aktivitesini ölçen GSMH'de hesaba katılmaz. Yaptığı iş ekonomi için önemli sayılmaz. Yahut büyüme için. Çocuk doğurmak, çocuk bakmak, bahçeyle uğraşmak, kardeşlere yemek yapmak, inekleri sağmak, akrabalara giysi dikmek, yahut *Milletlerin Zenginliği*'ni yazabilsin diye Adam Smith'in bakımını üstlenmek işten sayılmaz. İktisadın standart modellerinde, bunların hiçbirine "üretici emek" gözüyle bakılmaz.

Görünmez elin erişim alanının dışında görünmez bir cins vardır.

Fransız yazar ve feminist Simone de Beauvoir, kadını "ikinci cins" olarak tarif etti. Birinci cins erkekti. Hesaba katılan erkek. Dünyayı ve olmadığı ama olabilmek için bağımlı olduğu kadını "öteki" diye tanımlayan erkek.

Hesaba katılabilmek için.

"İkinci cins" gibi, bir de "ikinci iktisat" var. Geleneksel olarak, erkekler tarafından yapılan işler hesaba katılır. Ekonomik dünya görüşünü bu tayin ediyor. Kadın emeği "öteki". Erkeğin yapmadığı, ama yaptığı işi yapabilmesi için bağımlı olduğu her şey.

Hesaba katılabilmek için.

Adam Smith iktisadın temel sorunlarının yalnızca yarısını cevapladı. Akşam yemeği, sofrasına, yalnızca esnaf bu işten kişisel kazanç sağladığı için gelmiyor. Adam Smith, annesi her akşam sofraya koyduğu için yemek yiyebiliyor.

Bugün bazen, ekonominin yalnızca bir "görünmez el"le değil, "görünmez kalp"le de inşa edildiğine işaret ediliyor. Belki bu, toplumun tarihsel olarak kadına yüklediği görevlerin fazlasıyla idealize edilmiş bir resimdir. Adam Smith'in annesinin, oğlunun bakımını niçin üstlendiğini bilemiyoruz.

Yalnızca bunu yaptığını biliyoruz.

İKİNCİ BÖLÜM

Bu bölümde iktisadi bireyle tanıştırılıyoruz ve dayanılmaz derecede baştan çıkarıcı olduğunu fark ediyoruz

Winnie the Pooh'nun yazarı A.A. Milne bir seferinde, özellikle ıssız ada masallarının çocukların ilgisini çok çektiğini söylemişti. Yeni, ıssız bir dünyada yalnız başına kalma hikâyesi, çocukların hayal dünyasını çok özel bir tarzda harekete geçiriyordu.

Milne'ye göre bunun nedeni, ıssız adanın, gerçeklikten kaçmak için çok geniş imkanlar sağlamasıydı. Anne yok, baba yok, kardeş yok; aile baskısı yok, görev yok, çatışma ya da iktidar oyunu yok. Yepyeni bir dünya. Daha temiz, daha basit. Özgürsün, yalnızsın, kumda yalnızca kendi ayak izlerin var. En önemlisi, çocuğun kendi kendisinin efendisi olabileceği bir dünya.

Kendi kendini taçlandıracağı, güneş tanrısı olarak kurgulayacağı bir dünya.

İktisatçıların biraz çocuğa benzediğini söyleyebiliriz. Çoğunda Robinson Crusoe takıntısı var. İktisat öğrencilerinin çoğu, profesörlerinin, Daniel Defoe'nun 1719'da yazdığı romanından bahsettiğini duymuştur. Issız bir adada ancak yirmi altı yıl yalnız başına yaşadıktan sonra bir "vahşi"yle arkadaş olabilen, Beyaz, ırkçı bir adam hakkındaki hikâyenin, biz modern iktisatçılara ne söyleyeceğini merak ediyor insan.

Ama bunu merak ediyorsanız, siyasal iktisattan bir şey anlamamışsınız demektir.

Daniel Defoe'nun roman kahramanı, genel kabullere göre, iktisadi bireyin mükemmel bir örneği. Crusoe deniz kazasından sonra, sosyal kod ve yasaların olmadığı ıssız bir adaya çıkar. Kişisel çıkarlarına

göre hareket etmesini engelleyen hiçbir şey yoktur adada. Crusoe'nun adasında ekonominin itici gücü her şeyden azadedir, işte bu nedenle, hikâye iktisatçılar için pedagojik bir örnektir.

Piyasada, anonim olduğumuz varsayılır. Piyasa bu nedenle bizi özgür kılar. Piyasada kim olduğumuzun bir önemi yoktur. Kişisel özelliklere ve duygusal bağlara yer yoktur. Önemli olan tek şey, ödeme yeteneğidir. İnsanlar seçimlerinde özgür ve bağımsızdır, ne geçmişimiz ne bağlantımız vardır, boş bir denizde ıssız adalar gibiyizdir. Bizi kimse yargılamaz, bağlamaz yahut engellemez. Engellerin tamamı teknik şeylerdir: günün bitimli olması, doğal kaynaklar. Robinson Crusoe özgür biridir, başkalarıyla ilişkisi, onların kendisi için yapabilecekleriyle sınırlıdır.

Bu onun kötülüğünden kaynaklanmaz, bütünüyle rasyonel bir tutumdur – yani hikâyede takdim edilen rasyonalite ölçüsünde.

Robinson Crusoe, İngiltere'nin York bölgesinde dünyaya gelir. Babası tüccardır, iki ağabeyi vardır. Biri savaşta ölür, diğeri kaybolur. Robinson hukuk okur. İngiliz orta sınıfının güvenli hayatı onu cezbetmez. Afrika'ya giden bir gemiye biner. Birkaç limana uğradıktan sonra kendini Brezilya'da bulur. Orada zamanla çok başarılı olacak bir plantasyon kurar. Zengin olur. Ama daha çok zengin olmak ister. Köle getirmek için Afrika'ya giden bir gemiye biner. Yolculuğunun son etabında, gemi batar ve Robinson tek başına, ıssız bir adanın yakınına sürüklenir.

Macera böyle başlar.

Robinson, birkaç hayvanıyla birlikte, çok uzun yıllar yalnız başına yaşar. Sahili kasıp kavuran "vahşiler" ve yamyamlar vardır. Seyir defterinin paralel sütunlarına yalnızca para ve malzemelerini değil, şans ve şanssızlıklarını da kaydeder.

Evet, gerçekten ıssız bir adada – ama yaşıyor.

Gerçekten bir başına – ama açlıktan ölmüyor.

Gerçekten giysileri yok – ama iklim gerektirmiyor.

Robinson her durumdan istifade edebilmek için mantıklı hesaplar yapar. Çok mutlu. Arzudan, kıskançlıktan ve kibirden azade. Hiç kimseye bağlı değil. Muzafferane, canının istediğini yapabileceğini yazıyor. Kendine adanın imparatoru yahut kralı unvanı verebilir. Ne mutluluk!

Ne zihnini çelecek bir şey ne beden arzuları var, bütün dikkatini sahip olma ve kontrole verebilir. Ada fethedilmek, doğa ehlileştirilmek için ayaklarının altına serilmiş.

Robinson Crusoe'nun romanı, genellikle, bireyin icat kabiliyeti ve becerisine örnek diye anlatılır. Robinson mısır yetiştirir, çömlek yapar, keçi sütü sağar. Keçi donyağından kandil, kurutulmuş ısırganlardan fitil yapar. Ama bu küçük, tek kişilik toplum yalnızca Robinson'un yaratıcılığının üzerinde yükselmez. Malzeme ve alet edevat almak için on üç defa geminin enkazına gider. Bunları önce doğaya, daha sonra adadaki insanlara hükmedebilmek için kullanır.

Bu alet edevatlar ve malzemeler, başkaları tarafından üretilmiştir. Robinson önemli ölçüde, şimdi çok uzaklarda olan bu adamların ürünlerine bağlıdır.

Adada, yirmi altıncı yılını doldurduğunda, bir yerliye rastlar. Onu yamyamların elinden kurtarır, ona karşılaştıkları günün adını verir. Cuma'nın minneti sınır tanımaz. Robinson'u bir çocuk gibi sever, bir köle gibi çalışır. Cuma da bir yamyamdır, canı insan eti çeker ama Robinson'un hatırına bu yiyecekten vazgeçer.

Daniel Defoe'nun "tam ve kusursuz mutluluk" diye tanımladığı üç yıl geçirirler birlikte. En sonunda bulunurlar ve Avrupa'ya dönerler.

Lizbon'a geldiklerinde, Robinson, Karun kadar zengin olduğunu anlar. Brezilya'daki plantasyonu işçileri tarafından işletilmiş, yokluğunda çok büyük kazançlar elde edilmiştir. Robinson kendi payını satar, evlenir, üç çocuğu olur. Sonra karısı ölür. Bütün bu olaylar dizisi –evliliği, çocukları, karısının ölümü– yalnızca bir cümleyle anlatılır.

Ve Crusoe tekrar denize açılır.

İrlandalı yazar James Joyce, Robinson'u, "erkeksi bağımsızlığın, bilinçsiz zalimliğin, inadın, yavaş ama etkili kavrama yeteneğinin, seksüel ilgisizliğin ve hesaplı suskunluğun" ete kemiğe bürünmüş hali diye tanımlar.

Robinson Crusoe soyutlanmıştır, iktisatçılar insanı soyutlamaya bayılır. Issız bir adada yaşayan kazazede Robinson, dış dünyadan yalıtılmış insanın nasıl davranacağını tasavvur etmemizi mümkün kılar. Standart iktisat modellerinin çoğu bunun üzerine inşa edilir. *Ceteris paribus,* diye Latince vazediyor iktisat profesörleri. "Diğer tüm koşullar sabitken." Birçok değişkeni içeren bir iktisat modelinde, tek bir değişkeni yalıtmalısın – yoksa model işlemez. Akıllı iktisatçılar bu yaklaşımdaki kusurların farkına varmıştı, ama bu bakış açısı, "bir iktisatçı gibi düşünme"nin temellerini atmak adına sürdürüldü. Öngörüde bulunabilmek için dünya basitleştirilmeliydi, Adam Smith'in ruhuna sığınarak, bu yolla basitleştirmeyi seçtiler.

Robinson Crusoe hızla bir ekonomi ihdas eder. Takas eder ve adada para olmamasına rağmen alışveriş yapar – malların değerini taleple belirler.

Değerin talebe göre belirlendiği prensibini anlatmak için bir başka deniz kazası geçirmiş insan hikâyesine sık sık başvurulur.

Issız bir adada iki adam düşünün. Birinin bir çuval pirinci var, diğerinin iki yüz altın bileziği. Anakarada bu bileziklerden biriyle bir çuval pirinç alabilir, ama artık anakarada değil. Bir deniz kazazedesi ve malların değeri değişmiş durumda.

Pirinci olan adam, artık yalnızca bir porsiyon pirinç için birkaç tane bilezik talep edebilir. Hatta takasa hiç yanaşmayabilir. Issız bir adada altın bileziği ne yapsın? İktisatçılar bu tür hikâyeler anlatmaya bayılır; insanoğlunun nasıl iş gördüğüne dair çok derin bir sırrı açığa vururmuş gibi, dudaklarını büzer, başlarını sallarlar.

İktisatçıların standart modelleri, ıssız bir adaya düşmüş iki insanın anlaşma ihtimalini asla düşünmez. Belki kendilerini çok yalnız hissedeceklerini. Korkacaklarını. Birbirlerine ihtiyaç duyacaklarını. Biraz sohbet ettikten sonra, ikisinin de çocukken ıspanaktan nefret ettiğinin, ikisinin de amcalarının uzun süre alkolik olduğunun ortaya çıkacağını. Biraz düşündükten sonra belki pirinci bölüşmeye karar vereceklerini. İnsanlar böyle de davranabilir, bunun ekonomik bir anlamı yok mu?

Hikâyedeki adamlar, her şeyden önce ıssız bir adada değil kendi ruhlarında mahsur kalmıştır. Yapayalnız. Yalıtılmış. Erişilmez. Ticaret

ve rekabetin dışında birbirlerini etkileme yeteneğinden yoksun. Malların dolayımı olmadan dış dünyayla bağ kurmaktan aciz. Her şey, mümkün olan en yüksek kazançla satın alınmalı, değiştirilmeli ve satılmalı.

Robinson Crusoe her şeyden önce iktisadi birey örneği. *Homo economicus* deniyor ona, bildiğimiz iktisat kuramlarının temelinde o var. Siyasal iktisat bu bireyi incelemeye karar verdi, bu nedenle, bu bireyin nasıl davrandığını açıklayacak basitleştirilmiş bir hikâyeye ihtiyacı vardı. İktisatla ilgili düşünce dünyamızı o günden beri şekillendiren insan davranışı modeli işte böyle doğdu.

Ve üstelik inanılmaz karizmatik bir adam.

Siyasal iktisat okuyanlar, çıkarını maksimize etmek için önüne çıkan her koşul ve engelden faydalanarak ilerleyen bir adam masalını öğrenir. Bu evrensel bir kişidir, ne kadar basitleştirilse de insanın tanımıdır. Kültüre ve dine bağlı olmaksızın, sağlıklı ya da hasta olmasına bakmaksızın, erkekler için olduğu kadar kadınlar için, zenginler için olduğu kadar fakirler için. İktisadi birey, her birimizin içindeki pür ekonomi bilincini karakterize etme iddiasındadır. Arzularımızı formüle edip doyurmaya çalışır.

Rasyoneldir, sağduyulu hareket eder, zorunlu olmadığı hiçbir şeyi yapmaz, yaptığı şeyi zevk almak ya da acıdan kurtulmak için yapar. Alabileceği her şeyi alır, kazanmak, alt etmek için her şeyi yapar ve son olarak, önüne çıkan her şeyi yok eder.

İktisatçıların standart modeline göre, bu birey temelde biziz. En azından ekonomiyle alakalı parçamız. İşte bu yüzden, iktisatçıların, bu parçamızı araştırması gerekir. İnsanın en temel özelliği, isteklerinin sınırsızlığıdır. Her şeyi ister. Hemen. Şimdi. Ama bu imkânsızdır. İnsanların sınırsız istekleri, dünyanın kıt kaynaklarıyla sınırlanır ve elbette, bunları herkesin istemesiyle de. Her şeyi. Hemen. Şimdi. İnsan istediği her şeyi alamazsa seçim yapmak zorunda kalır. Kıtlıktan seçim doğar.

Seçim, alternatif maliyetler demektir. Seçmediğiniz fırsatların kazançlarını kaybetmek. Bir yolu seçersen, aynı zamanda diğerinden gidemezsin. İktisadi bireyin bir dizi tercihi vardır.

Eğer iktisadi birey gülden ziyade laleyi ve papatyadan ziyade gülü tercih ediyorsa, bu, papatyadan ziyade lale tercih ettiği anlamına da gelir ve iktisadi birey, her zaman rasyoneldir – hedefine ulaşmak için her zaman en ucuz yolu seçer.

Önce ne istediğimize karar verir, sonra elde etmenin peşine düşeriz. A noktası ile B noktası arasında, mümkün olan en kısa mesafeyi hesaplarız. Yani mümkün mertebe çok, mümkün mertebe ucuz. Mesele budur. Sen ne istediğine ve hangi sırayla istediğine karar verirsin. Ben de ne istediğime ve hangi sırayla istediğime karar veririm. Ardından onu elde etmeye çalışırız. Yerlerinize, hazır, başla. Sonra hayat başlar. Ve konu kapanır. Ucuza al, pahalıya sat.

İktisadi bireyin en büyük avantajı, çok kestirilebilir olmasıdır. Çünkü karşılaştığı bütün problemleri ince bir matematikle ifade edebilir. Eğer insan onun gibiyse hesaplanabilir. Yalnızca çıkar vardır ve ölü bir evrenden toplumun doğal yasalarını çıkartabiliriz.

İktisadi birey, tıpkı Robinson Crusoe gibi, kendini o eski, akıl dışı baskılardan kurtarmış modern insandı. Tıpkı Robinson Crusoe gibi, kendi hayatını çekip çevirebilirdi, nasıl davranması gerektiğini empoze eden ne bir kral ne de imparator vardı. Kendi kendisinin kralı ve imparatoruydu, özgürdü, hiç kimsenin malı değildi. Siyasal iktisadın yeni çağa taşımak istediği insan modeli buydu işte.

İktisadi birey, kendi hayatıyla ilgili kendi karar verir, diğerlerinin de aynı şeyi yapmasına müsaade ederdi. Son derece yetenekliydi. Yalnızca insan olduğu için. Üstün zekâsı, onu kendi dünyasının efendisi yapmıştı, hiç kimsenin uşağı yahut kulu değildi. Özgürdü. Muhtemel bütün seçenekleri, her durumda, ışık hızıyla tartar ve en iyi kararı verirdi. Dünya çapında bir satranç oyuncusu gibi, seçeneklerle dolu bir hayatın içinde ilerlerdi. İnsan doğası işte budur, diyordu 1800'lerin iktisatçıları. Üstelik hoşgörülüydü: Bu iktisadi birey, insanları nereden geldikleriyle değil, nereye gittikleriyle değerlendirirdi. Üstelik hem meraklı hem de değişime açıktı. Her zaman daha iyi olmak isterdi. Daha çok şeye sahip olmak. Daha çok görmek. Daha çok tecrübe etmek.

İşin kendinden bir değeri yok, diye düşünür iktisadi birey, ama bir yere ulaşmak istiyorsanız çalışmak zorundasınız. Bir hedef koyar, o hedef için mücadele eder, işaretler ve ilerler. Mevcut olana asla bağlanıp kalmaz, yalnızca geleceğe bakar. Eğer seni istiyorsa, sahip olmak için her şeyi yapar. Yalan söyler, çalar, dövüşür ve sahip olduğu her şeyi satar. Yalnızdır ama bu iştahlı bir yalnızlıktır. Arzularını gerçekleştirmek için hiçbir şeyden kaçınmaz. Şiddet kullanmaktansa, pazarlık yapıp anlaşmayı tercih eder. Bir memeden herkes aynı anda ememez. Dünyanın kaynakları sınırlıdır. Başaranlara hayranlık duyar. Söz konusu olan zevktir. Hayat. Elde etmek için çok çabaladığınız bir şeye kollarınızı sarmak, "bu benim" diyebilmek.

Filmin sonunda, gün batımına doğru yalnız başına atını sürer.

Standart iktisat kuramlarına göre duygu, fedakârlık, şefkat, yakınlık, iktisadi bireyin parçası değildir. İktisadi birey, yakınlığı ya da herhangi bir duyguyu tercih edebilir, ama bu tercih, elmayı armuda tercih etmek gibi bir şeydir. Duygu talep edebilir – bu, böylesi bir tecrübeye sahip olma isteğidir. Asla onun bir parçası olmaz. Çünkü iktisadi bireyin çocukluğu yoktur, bağımlılığı ve onu etkileyen bir toplum. Kendi doğumunu hatırlar. Başkasından daha değişik değildir.

Akılcı, bencil ve dış dünyadan bütünüyle bağımsız. Bir adada ya da toplumda yalnız. Fark etmez. Toplum diye bir şey yok, yalnızca bireyler var.

İktisat, "sevgiyi konserve etmenin" bilimi oldu. Toplumun harcı kişisel çıkardı. Adam Smith'in görünmez elinden iktisadi birey doğdu. Sevgi özel olana saklanmalıydı. Sevgiyi dışarıda tutmak önemliydi.

Yoksa, bal biterdi.

İngiltere'de yaşayan Hollandalı bir doktor, Bernhard De Mandaville, 1714 yılında ünlü fablı *The Fable of the Bees'i* [Arıların Masalı] yayımladı. Kendi çıkarları peşinde koşan arıların aynı zamanda nasıl kovanın çıkarını gerçekleştirdiğini alaycı bir dille anlattı. Kişisel çıkar toplumun yararınadır, yeter ki arılar kendi işlerini yapsınlar. Eğer müdahale

edersek, baldan oluruz. Kovanın ortak mutluluğu, paradoksal olarak, bencillik, kıskançlık ve hırsa bağlıdır. Bu tür süfli duygular, arıların daha gayretli çalışmasına neden olur. Ekonomi büyür, oluk oluk bal akar. *Hırs iyidir.* Sonuç olarak, kişisel çıkara güvenebiliriz.

Eğer herkes bencil davranırsa bu, büyülü bir şekilde herkes için en faydalı bir şeye dönüşür. Smith'in anlattığı da aynı hikâye. Ekonominin "görünmez el"i, bencilliğimiz ve hırsımızı, uyum ve dengeye dönüştürür – mana ve selamete erdirme konusunda, Katolik Kilisesi'nin derin sırlarıyla yarışacak bir hikaye. Bencilliğin ve hırsın, gerçekte, diğer insanlarla gönül bağı kurmanı sağlar.

"Amerika derinlere kök salan dini bir inanç üzerine inşa edilmezse varlığını koruyamaz – hangi din olduğu umurumda değil," demişti Dwight D. Eisenhower.

Ekonominin görünmez el tarafından yönetildiği fikri, piyasanın tarihin sonunu getireceği mitini doğurdu. Ekonomik çıkarlarımız kaynaştıkça eski zamanların ilkel çatışmaları zorunlu olmayacaktı. Ortak ekonomik çıkarınız varsa, Müslüman olduğu için kuzenini öldürmezsin. Eğer şirketin ona bağlıysa, kızınla yattı diye, koşarak gidip komşunu öldürmezsin.

Görünmez el seni engeller.

1900'lerin kanlı deneyimleri, insanın aslında bu kadar basit olmadığını gösterdi. Ama güzel bir hikâye. Güzel bir hikâyeyi çok az insan sorgular.

En azından, bütün benliğiyle.

Piyasa makinesinin, bildik, kirli, basit duygularımızdan, dünya barışı ve bütün haklara mutluluk dokuyacağı iddia ediliyordu. Yani, baştan çıkarılmamız boşuna değildi. Sömürü artık kişisel bir şey değildi. Saatte altı dolar için deliler gibi çalışarak belini sakatlayan bir kadın, bunu birileri kötü olduğu ya da onu buna mahkûm ettiği için yapmaz. Hiç kimse suçlu, hiç kimse sorumlu değildir. Bu iktisat, aptal. Ve iktisat kaçınılmaz. Doğanda var. İşin aslı, varlığının en derinlerinde.

Çünkü hepimiz iktisadi bireyiz.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Bu bölümde, iktisadi bireyin kadın olmadığı anlaşılıyor

Erkekler, tarih boyunca, kişisel çıkarlarına göre davranmayı –mali olduğu kadar cinsel olarak da– kendilerine hak görmüştür. Ama kadınlar için bu, tabu olmuştur.

Tabii büsbütün yasak değilse.

Kadına kazancını maksimize etme değil, diğerlerine bakma görevi verildi. Doğum ve adet kanaması onun bedenine bağlandığı için toplum kadının rasyonel davranmayacağına hükmetmişti ve beden aklın karşıtı olarak düşünülüyordu.

Şehvet ve hırs, kadında, her zaman erkekte olduğundan çok daha fazla kınanmıştır; tehlikeli, tehditkâr, yıkıcı ve gayri tabi görülmüştür. İngiliz yazar Rebecca West, "Sırf beni bir paspastan yahut bir fahişeden ayıran duygular ifade ettiğim için bana feminist diyorlar," diye yazar. Erkeklere tanınan bencil olma hakkı, kadınlara asla tanınmamıştır.

Eğer iktisat kişisel çıkarın bilimiyse kadına nasıl yer bulunacaktı?

Cevap: Erkek kendi çıkarını temsil edecek, kadın da konserve edilecek kırılgan sevgiyi. Dışarıda tutularak.

Ekonomi sözcüğü Yunanca *oikos*'tan –ev– gelse de iktisatçılar çok uzun süre evde ne olduğuyla hiç ilgilenmedi. Kadının fedakâr doğasının onu özel olana bağladığı, ekonomiyle bir alakasının olmadığı söylendi.

Çocuklara bakmak, temizlik yapmak, kirli çamaşırları yıkamak ya da ütü yapmak, taşınabilir, değiştirilebilir yahut satılabilir ürünler yaratmıyordu. Dolayısıyla, 1800'lerin iktisatçıları, refah da yaratmaz, diye düşünüyordu. Refah taşınabilir şeyler demekti, sınırlı mal ve

hizmetlerdi ve doğrudan ya da dolaylı olarak zevk veren ya da acıyı engelleyen şeylerdi.

Bu tanım, kadınlardan kendilerini adamaları beklenen her şeyi görünmez kılıyordu.

Erkeklerin yaptığı işlerin ürünleri üst üste yığılabilir, parayla ölçülebilirdi. Buna mukabil, kadınların işi dikkate alınacak türden değildi. Süpürülen tozlar tekrar geri gelirdi. Doyurulan ağızlar tekrar acıkırdı. Uyuyan çocuklar tekrar uyanırdı. Yemekten sonra sıra bulaşığa gelirdi. Bulaşıktan sonra tekrar yemek. Ve yeni bulaşıklar.

Ev işi, doğası gereği döngüseldi. Kadınların işi bu nedenle "ekonomik faaliyet" sayılmazdı. Yaptığı her şey, hoş, sevgi dolu doğasının mantıklı bir sonucuydu. Bu işi hep yapmaya devam edecekti. Bu nedenle, değer biçmek için zaman ayırmaya değmezdi. Bu ekonominin mantığından değil, başka bir mantıktan türüyordu.

Kadınsı olandan. Ötekinden.

Bu bakış açısı, 1950'lerde bütünüyle değişti. Chicago Üniversitesi İktisat fakültesinden bir grup erkek, iktisat modelleri aracılığıyla her türlü insan faaliyetinin analiz edilebileceğini düşünmeye başladı, buna kadınların ekonomik faaliyetleri de dahildi. Yalnızca prim için yarışırken ya da araba satıcısıyla fiyat pazarlığı yaparken değil, kanepenin arkasını temizlerken, çamaşırları asarken, çocuk doğururken de rasyonel davranan bireylerdik. Bu iktisatçıların en ünlüsü, Pennsylvania'dan Gary Becker adında bir gençti.

Gary Becker, Chicago'dan diğer araştırmacılarla birlikte, iktisat modellerinin kapsamına, ev işi, ayrımcılık ve aile hayatı gibi olguları da dahil etti.

Bunun özellikle Chicago'da ortaya çıkması biraz tuhaf gelebilir. "Chicago Okulu" denilen yer, katı neoliberal gündemi ve ekonomi fanatizmiyle ünlüydü.

Fakülte savaş sonrasında büyüdü, her türlü devlet müdahalesine karşı çıkan ekonomi eleştirilerinin karargâhına dönüştü. Deregülasyon ve vergileri indirin çığlıkları, Michigan Gölü'nün kıyılarından, her

yerde olduğundan daha fazla yükseliyordu. Daha sonraları Margaret Thatcher gibi sağcı politikacılara neredeyse dini ilham aldıkları Milton Friedman, 1946 yılında fakülteye geldi; onu, 1958'de arkadaşı George J. Stigler izledi.

Peki, Chicago iktisatçılarının aklına nereden esti de birdenbire kadınlarla ilgilenmeye başladılar?

Fransız filozof Michael Foucault, 1979'da Paris'te, Collège de France'ta bir dizi seminer verdi. Aynı yıl, Margaret Thatcher başbakan oldu ve yeni sağın fikirleri meşruiyet kazanmaya başladı. Foucault bu durumdan çok kaygılanıyordu. Özellikle Gary Becker hakkında çok şey söyledi: Chicago Okulu, toplumun her parçasının ekonominin mantığıyla incelenebileceğini düşünüyor. Becker'a göre, bütün insanlar iktisadi bireydi, dolayısıyla dünyayı anlamak için gereksindiğimiz tek şey iktisat mantığıydı. Nereden baktığınızın önemi yoktu. Her şey iktisattı. Siyasal iktisat, işte bu nedenle, bütün dünyaya yayılmalıydı.

Foucault'ya göre Gary Becker ilginç bir fenomendi, ama herhalde biraz fazla radikaldi. Becker'ın sözcülüğünü yaptığı kadar saldırgan bir ekonomi emperyalizmini, gelişmekte olan neoliberal sağ bile ciddiye almıyordu. On üç yıl sonra, 1992'de, Becker Nobel Ekonomi Ödülü'nü aldı.

Michael Foucault öldükten yedi yıl sonra, Gary Becker'ın iktisat tanımı –bütün mevcudiyete uygulanabilir bir mantık olarak– evrensel bir kurama dönüştü. İktisadi birey öylesine tartışılmaz bir ölçü olmuştu ki iktisatçılar bir faaliyetin, üzerine fiyat etiketi yapıştırılabilen somut mallar üretip üretmemesiyle ilgilenmiyordu artık. Çünkü iktisadi bireyin dünyasında artık her şeyin fiyat etiketi vardı – değişen tek şey değerdi. Birdenbire, geleneksel kadın faaliyetleri de ekonomik olarak analiz edilmeye başladı.

Chicago iktisatçıları, kadını, geniş bir alanda, ekonominin bir parçası olarak ciddi bir şekilde ele almaya başlayan ilk iktisatçılardı. Sorun bunu nasıl yaptıklarıydı. Barbara Bergmann durumu şöyle ifade etmişti: "Vejetaryen olmadıklarını iddia ettiğimizde Bengal kaplanlarını ne kadar küçümsüyorsak, "feminist olmadıklarını," iddia ettiğimiz Chicago iktisatçılarını, "o kadar küçümsüyoruz".

Chicago iktisatçıları, toplumun kadınlara verdiği bir dünyayı inceledi. İktisat modellerini kuşanarak, zaten bildikleri bir şeyi açığa çıkartmaya soyundular. Cevapları çoktan hazırdı: İktisadi birey. Her şeyin aynı suda kaynatıldığı bir düzen düşü. Objektif, temiz ve berrak. Kaçınılmazlıkların düzeni.

Kadınlar, ekonomik ve siyasal iktidarın belirlendiği toplumsal alanlardan binlerce yıl sistematik olarak dışlanmıştı, ama bu yalnızca bir hataydı. Kadın da pekâlâ iktisadi birey olabilirdi. Erkek bağımsız, yalıtılmış ve rekabetçi olabiliyorsa kadın da olabilirdi. Kısaca olmalıydı, başka türlü nasıl olacaktı?

Chicago iktisatçıları aynı iktisadi mantıkla, bütünüyle yeni sorular sormaya başladı. İnsan niçin evlenir? diye sordular. Kişisel kazancını en üst düzeye çıkartmak için. İnsan niçin çocuk yapar? Kişisel kazancını en üst düzeye çıkartmak için. İnsan niçin boşanır? Kişisel kazancını en üst düzeye çıkartmak için. İktisatçılar formüllerini yazdı, denklemlerini kurdu. Bakın, bakın, işliyor! Kadınlarda bile.

Kadınlar daha az ücret alıyorsa, mutlaka daha az ücreti hak ediyorlardır, diye akıl yürütüyorlardı. Dünya rasyoneldi, piyasa her zaman haklıydı – eğer piyasa kadınların daha az kazanmasına karar vermişse mutlaka o kadarını hak ediyorlardı. İktisatçıların görevi, piyasanın, bu durumda bile, niye isabetli davrandığını açıklamaktı.

Chicago iktisatçılarının analizlerine göre, kadınların düşük ücret almasının nedeni daha az üretken olmalarıydı. Kadınlar tembel ya da daha az yetenekli değildi ama kadının kendini erkek kadar işe vermesi rasyonel değildi. Ne de olsa çocuk doğurmak için kariyerine birkaç yıl ara vermek zorunda kalacaktı. Yani eğitimini ilerletmesine ya da geleceği için o kadar çok çalışıp çabalamasına gerek yoktu. Bu nedenle kadınlar, kariyerleri için daha az yatırım yapıyor, daha az ücret alıyorlardı.

Bu analiz çok tuttu. Fakat kuram gerçekle sınandığında, hiç de sağlam olmadığı açığa çıktı. Erkeklerle eşit düzeyde eğitim almasına rağmen daha düşük ücret alan çok sayıda kadın vardı – ne kadar çabalarlarsa çabalasınlar durum değişmiyordu. Sanki ayrımcılık denilen bir şey vardı, Chicago iktisatçıları bunu nasıl açıklayacaktı?

Gary Becker'ın ırk ayrımcılığı konusundaki kuramı en bilinen girişimdir. Becker'a göre ırk ayrımcılığı, birtakım insanların Siyahlarla karışmama tercihinden kaynaklanıyordu. Eğer bütün insanlar rasyonelse ve ırk ayrımcılığı yaşanıyorsa, demek ki ırk ayrımcılığı da rasyoneldi.

Olur ya ırkçı bir müşteri çıkıp Siyahların servis yaptığı bir restoranda yemek yememeyi tercih edebilirdi, bu kahvesini dört damla sütle içmeyi tercih etmesi gibi bir şeydi. Yani, bir mağazada çalışan Siyah bir işçi, birtakım müşterileri ürkütebilir, diyordu Becker. Bu durumda işveren, müşteri kaybını telafi etmek için Siyah iççilere daha az ücret öderdi. Irkçı Beyaz işçiler, Siyahlarla birlikte çalışmaya zorlandıkları için bedel, ırkçı müşteriler de kendilerine indirim yapılmasını talep edebilirdi: Eğer işveren, Siyah işçi çalıştırmasına rağmen ırkçı müşterileri çekmek istiyorsa, kaybını depoda Siyah eller çalıştırarak telafi ederdi. Bütün bunların birleşmesi, Siyahların aldığı ücreti düşürür.

Gary Becker'a göre ayrımcılık hoş değildi. Ama piyasanın bunu da çözeceğinden kuşkusu yoktu. Yapmamız gereken tek şey, hiçbir şey yapmamaktı.

Yalnızca Beyaz işçi çalıştıran A dükkânı, daha düşük ücretle Siyah işçi çalıştırdığı için daha çok kâr eden B dükkânı tarafından zamanla saf dışı edilecekti. Ayrıca şirketler, işgücünü ayırmanın daha ucuz olduğunu fark edecekti. Siyah ve Beyaz işçiler aynı şirketin değişik bölümlerinde çalışabilirlerdi – bu durumda işveren, ırkçı Beyaz işçiye bedel olarak daha fazla ücret ödemek zorunda kalmazdı. Başka bir deyişle, herkes daha düşük ücret alır, adalet sağlanmış olurdu.

Sorun, işlerin iktisatçıların umduğu gibi olmamasıydı. Ayrımcılık yok olmadı – ne Siyahlar ne de kadınlar için. İktisatçıların depolarında, cinsel ayrımcılık için de açıklamalar vardı. Gary Becker bunlardan birini ev işleriyle ilgili olarak formüle etti:

Evli bir kadın işten eve döndüğünde ne yapar? Mutfak tezgâhını temizler, çamaşırları ütüler, çocukların ödevlerine yardım eder. Evli bir erkek eve geldiğinde ne yapar? Gazete okur, televizyona bakar, belki bir süre çocuklarla oynar, diye tasavvur etti Becker.

Kısaca, meslek sahibi kadınlar, serbest zamanlarının çoğunu ev işine ayırıyordu, bu serbest olmaktan daha yorucu bir şeydi. İşte bu,

Becker'a göre, kadınlara daha az ücret ödenmesinin niçin rasyonel olduğunu açıklıyordu. Masal okumalar, tezgâh temizlemeler kadınları erkekten daha çok yoruyordu. Bu nedenle iş yerinde, erkekler kadar gayretli olamıyorlardı.

İktisatçılar aynı zamanda bunun tersini de iddia ediyordu – kadının, düşük ücret aldığı için ev işlerine daha çok vakit ayırdığını. Kadınlar daha az kazandığı için kadının evde olmasıyla ailenin kaybı daha az oluyordu.

Başka bir deyişle, kadınların daha düşük ücret almalarının nedeni, daha çok ev işi yapmalarıydı ama aynı zamanda, daha düşük ücret aldıkları için daha çok ev işi yapıyorlardı.

Chicago iktisatçıları fasit daireye düşmüştü.

Başka bir kurama göre ev işi kadının fıtratında vardı. Eğer denildiği gibi, daha çok kadınlar bulaşık yıkıyor, çocukların sümüğünü siliyor, alışveriş listesi hazırlıyorlarsa, mutlaka en etkili iş bölümü böyle olduğundandı. İktisatçılar aileyi tek bir iradeyle bütünleşmiş, bir birim olarak formüle ederler, ortak faydayla çalışan bağımsız, küçük bir şirket gibi.

Erkek çantasını, kadın da, ev işinde daha mahir olduğundan, tencere eldivenini alıyordu. Eğer tencere eldivenini erkek alsa daha az etkili olacak, bu da bir bütün olarak ailenin kaybetmesine yol açacaktı. İktisatçılar bunu nasıl bilebilir? Çok basit, eğer ev işlerini kadın yaptığında aile kazanmasaydı, bu işi erkek yapardı. Ve yapmıyordu.

Kadınların evde niçin daha etkili olduğunu açıklayan elle tutulur bir neden gösteremiyorlardı. Yazılan çok az şeyde, olay biyolojik nedenlere bağlanıyordu.

Patriyarka meşrulaştırılmaya çalışılırken, neredeyse her zaman bedene başvurulur. İnsan olmak aklı bedenden üstün tutmaktır ve kadının bunu başaramayacağı düşünülür, bu nedenle insan haklarına sahip olmamalıdır, toplum böyle akıl yürütüyordu. Kadın "beden"e dönüşmüştü, öyleyse erkek ruh olabilirdi. Kadın sıkı sıkıya bedensel gerçeğe düğümlenmişti, öyleyse erkek bedenden kurtulabilirdi.

Yani biyolojiye başvurmak, Chicago iktisatçıları için kolay bir yoldu. Bu iddia, 1700'lerden itibaren öylesine doğal bir fikre dönüştü ki ne değiştirilmesi gerekiyordu ne de değiştirilebilirdi. Ama sorun biyolojik farklar değildi, bundan nasıl sonuçlar çıkarılacağıydı. Kadın hamileyse, bu, kadın hamile demektir. Evde oturup, liseye başlayana kadar çocuk emzireceği anlamına gelmez.

Kadının hormon kokteylinin daha fazla östrojen içermesi, kadının hormon kokteylinin daha fazla östrojen içermesi demektir. Matematik öğretemez değil.

Kadının, tek fonksiyonu zevk almasını sağlayan bir beden parçasına sahip olması, kadının tek fonksiyonu zevk almasını sağlayan bir beden parçasına sahip olması demektir. Şirket yönetiminde yerinin olmayacağı değil.

Sigmund Freud, doğası icabı kadının daha iyi temizlik yaptığını iddia etti. Psikolojinin babası bunu vajinanın yapısal kirliliğine bağlıyordu. Kadınlar bedenlerindeki bu duygudan arınmak için fırçalıyor, silip süpürüyorlardı. Laf aramızda kalsın ama, Freud vajina konusunda biraz cahildi.

Kadının cinsel organı kendi kendini düzenleyen mükemmel bir sistemdir – örneğin ağzımızdan daha temizdir. Sayısız laktobasil (yoğurtta da olan türden) vajinayı temiz tutabilmek için gece gündüz çalışır.

Vajina sağlıklı olduğunda, koyu kahveden biraz daha fazla (pH-5), limondan daha az asidiktir (pH-2). Freud ne dediğini bilmiyordu.

Kadını biyolojisinde, kadını ücretsiz ev işine mahkûm eden bir şey yok. Yahut kamu sektöründe yok pahasına ömrünü çürütmesine. Ekonomik iktidar ile penis sahipliği arasında evrensel bir meşruiyet ilişkisi kurulmak isteniyorsa, başka kapıya gidilmeli. Chicago iktisatçıları, işi bu kadar ileriye götürmedi. Ama yine de varsayımlarına bakarak merak ediyor insan: Ev işinde uzmanlaşmak gerçekten mantıklı mı? Yetişkinlerden birinin kendini yalnızca ev işine, diğerinin kariyere adaması gerçekten "kârlı" mı? Dünya bütünüyle rasyonel olsa bile bir ailede, yetişkinlerden birinin bütün zamanını ücretsiz ev işine vermesi,

diğerinin ev dışında ücretli çalışması gerçekten rasyonel mi? Kimin ne yaptığına bakmaksızın, bu tür bir işbölümü gerçekten etkili mi?

On dört çocuk varsa, çamaşır makinesi yoksa, çocuk bezlerinin bahçede kocaman bir kazanda kaynatılması gerekiyorsa, belki. Ev işi bu kadar çok güç gerektiriyor ve zaman alıyorsa, aileden birinin kendini bütünüyle ev işine vermesi belki etkili olabilir. İşler bu kadar ağır ve karmaşıkken, uyumadan geçirdiğin bütün zamanı bu işlere ayırdığında, zamanla daha iyi olabilirsin. Aileden birinin bu işlerde uzmanlaşması, ailenin verimliliğini artırabilir. Ama modern bir toplumda ve az çocuklu bir ailede kazançlı bir iş olmayacağı açık. Çamaşır makinesinin düğmesine basmak ya da elektrik süpürgesinin torbasını değiştirmek on yıllık bir tecrübe gerektirmez. Ama Chicago iktisatçıları, bu kadarcık olsun modern düşünemedi.

Dahası, onların mantığına göre, ev işinde edinilen tecrübe piyasada işe yaramazdı. Evin sorumluğunu üstlenen kişi, iş hayatı tecrübesini kaybederdi. Bu yüzden, ev işlerini üstlenen kişinin –erkek ya da kadın fark etmez– daha düşük ücret alması gerekir, diye düşünüyorlardı. İnsanın evde ücretsiz çalışmayla edindiği tecrübe, yalnızca evde geçerliydi.

Peki, ev işlerini çekip çeviren birinin iyi bir yönetici olamayacağını kim söyleyebilir? Çocuklarına bakan birinin iyi bir analizci olamayacağını iddia eden kim? Anne baba olunduğunda iktisatçı, diplomat, tamirci, politikacı, aşçı, hemşire olunamayacağını.

Oyun, sabır, uzlaşma. O kocaman sorular: Anne, gökyüzü niçin mavi? Baba, kangurular niçin bebeklerini karnında taşıyor? Anne, sonsuzluk ne kadar uzun?

Chicago iktisatçılarına göre, bir evde ortak çıkar varsa, aile içindeki anlaşmazlıklar görünmez olur. Ama gerçekte, dışarıdan elde edilen gelir aile içindeki iktidar ilişkilerini etkiler, bu da ailenin seçimlerini etkiler. Hesapları baba ödüyorsa, anneye çok az söz hakkı düşer.

Her yerde çok önemli olan rekabet ve satın alma gücünün aile içinde geçerli olmadığı –siyasal iktisat denilen şeyin diğer birçok kısmı gibi– saçma bir hipotezdir.

İktisatçılar, nasıl hesap yaparlarsa yapsınlar, prensip olarak hep aynı sonuca vardılar: Kadının ikincil konumu rasyonel bir şey. Ekonomik

pozisyon, dünyanın her yerinde, mutlaka özgür seçimin sonucudur, yoksa neyin sonucu olacak?

İktisat hikâyelerindeki bireyin portresi bedensizdir ve bu nedenle cinsiyetsiz olduğu iddia edildi. Bununla birlikte, iktisadi bireyin her türlü meziyeti kültürel olarak erkeğe bağlanır. O rasyonel, mesafeli, objektif, rekabetçi, yalnız, bağımsız, bencil, sağduyulu ve dünyayı fethetmeye çıkmış biridir.

Ne istediğini bilir ve elde etmek için harekete geçer.

Onun olmadığı her şey –duygu, beden, bağımlılık, bağlılık, fedakârlık, şefkat, doğa, tahmin edilemezlik, pasiflik, aidiyet– geleneksel olarak kadınla ilişkilendirilmiştir.

Ama iktisatçılar, bu yalnızca bir tesadüf der.

Chicago iktisatçıları kadının varlığını keşfettiğinde, onları bu modele tıpkı erkeklermiş gibi monte etti. Fakat bu işin, Gary Becker'ın düşündüğünden daha zor olduğunu fark ettiler. Adam Smith'ten beri, iktisadi birey kuramı, şefkat, umursama ve bağlılıktan uzak birini tarif ediyordu. İktisadi birey, sırf başkası zıttı olduğundan, sağduyu ve özgürlüktü. Dünyanın kişisel çıkarla yürümesinin nedeni, başka bir şeyle yürüyen başka bir dünyanın varlığıydı. Bu iki şey mutlaka ayrı tutulmalıydı. Erkek kendine. Kadın kendine.

İktisadın hikâyesinde yer almak istiyorsan, iktisadi birey gibi olmalısın. Onun erkeklik versiyonunu benimsemelisin. İktisat dediğimiz şey, aynı zamanda, başka bir hikâyenin üzerine inşa edilir: İktisadi bireyin iktisadi birey olabilmesi için hariç tutulan her şeyin.

İktisadi birey başka bir şey yok, diyebilsin diye.

İktisadi bireyin sağduyu olabilmesi için birinin duygu olması gerek. Biri beden olmalı ki o bedensiz olabilsin. Biri bağımlı olmalı ki o bağımsız olabilsin. Biri merhametli olmalı ki o dünyayı fethedebilsin. Biri fedakâr olmalı ki o bencil olabilsin.

Biri o bifteği hazırlamalı ki Adam Smith fark etmez diyebilsin.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Bu bölümde iktisadi bireyle yaptığımız anlaşmanın düşündüğümüz gibi olmadığını görüyoruz

Woody Allen "İktisat paradan ve paranın niçin iyi olduğundan bahseder," diyor; bu kadar basit olmadığını da eklemek gerekir.

Britanyalı iktisatçı John Maynard Keynes, bir seferinde, İspanya'yı yağmalayan denizci Francis Drake'nin, 1580 yılında İngiliz kraliçesine getirdiği her bir poundun, 350 yıl sonra 100 bin pound değerinde olacağını hesapladı. Bu toplam, Britanya İmparatorluğu'nun, en görkemli döneminde Avrupa dışında sahip olduğu zenginliğinin tamamına eşitti.

Keynes bunu 1930 yılında yazdı. Bir yıl önce Wall Street çökmüş, dünya Büyük Buhran'a doğru ilerliyordu. 11 bin Amerikan bankası iflas edecek, işsizlik yüzde 25'i bulacak, Amerikalı çocukların yarısı yetersiz beslenerek büyüyecekti.

Genel olarak bütün dünya krize sürüklenecekti. Dünya ticareti duracak, faşizm gelişecek, Avrupa'nın üzerine karanlık çökecekti. Keynes'in Britanya'sı daha 1920'lerin ortasında buhrana yakalanmıştı. İç karartıcı bir zamandı. Ama Keynes iyimserdi.

Kraliçe Elizabeth'in akıllı yatırımlarının sonucu, Francis Drake'in hırsızlık poundlarının artmasına benzer bir süreç yaşanacağına ve 20. yüzyılın ekonomik problemlerinin çözülebileceğine inanıyordu. Kaynaklarımızı doğru değerlendirirsek çoğalacaklardı. Faiz üstüne faiz gelecek, yüzyıl sonra açlıktan eser kalmayacaktı.

Dünyanın ekonomik sorunları idare edilebilirdi. Sorunların üstesinden gelebilirdik ve gelmeliydik. Bütün bu sorunlar, kriz, yokluk ve yoksunluk günlerinden bir anı olarak kalacaktı belleğimizde. Kötü ko-

nutlar, yiyecek kıtlığı, sağlık bakımı sorunları. Yoksulluk. Umutsuzluk. Açlık. Açlıktan çocuk ölümleri. Ve boş gözlerle bakan yetişkinler.

Çözümün adı ekonomik büyümeydi. Eğer ekonominin büyümesini sağlarsak, en azından Avrupa ve ABD'de, 2030 yılında hiçbir endişe kalmayacaktı. Keynes'in hesaplarına göre o kadar iyi durumda olacaktık ki artık çalışmamıza da gerek kalmayacaktı. Sanata, şiire, maneviyata, felsefeye verecektik kendimizi, hayattan zevk alacak, "tarladaki zambaklara" hayran olacaktık. Keynes böyle tarif ediyordu.

Büyüme araçtı – tarladaki zambaklar amaç.

John Maynard Keynes'in Londra, Bloomsbury'de bunları yazdığı 1930'da, insanlar hayatını pazar yerlerinin etrafında düzenliyordu. Dünyanın maddi sorunlarını çözmenin en kolay yolu buydu. Ne yazık ki. Piyasanın yol açtığı şeylerin çoğu, Keynes'e göre, en hafif deyimle, nahoştu.

Kıskançlık, hırs ve rekabet. Son iki yüzyılda, bunları yüksek ahlaki değerler düzeyine çıkartmak zorunda kaldık, diyordu Britanyalı iktisatçı. Bencil arı olmadan bal olmaz. Başka seçeneğimiz yoktu. Adil olan adil değilmiş, adil olmayan adilmiş gibi davranmak zorundaydık. Çünkü adil olmayan kullanışlı, adil olansa işe yaramazdı. Açgözlülük işe yarıyordu.

Maalesef.

Tıpkı Adam Smith gibi, Keynes de sevginin kıt olduğunu düşünüyordu. Bireysel çıkar, ekonomi treninin lokomotifiydi. Ve trenin yürümesine ihtiyacımız vardı. Şu yoksulluğa bakın yeter. Maddi ihtiyaçların üstesinden gelmek önceliğimiz olmalıydı. Zambaklar, maneviyat ve diğer her şey bekleyebilirdi. Mahatma Gandhi bile, "Eğer Tanrı kendini Hindistan halkına gösterecekse, en iyisi ekmek formunda zuhur etmesi," demişti.

İktisadi birey ve idealleri bizi zengin yapacaktı. Sonra onu geminin güvertesinden atabilirdik. İktisat bir araçtı, tarladaki zambaklar amaç. Bırakın bunun tadını sonra çıkaralım. Şimdi buna vaktimiz yok. Keynes'e göre iktisadi birey kullanışlı bir aptaldı – zamanla ondan

kurtulma lüksüne kavuşacaktık. Teşekkür ederiz ve güle güle, çünkü bu imgenin temsil ettiği dünya hepten sevimsizdi.

Ekonomik sorunlarımızı çözdüğümüzde, şu iktisadi bireyin ne mal olduğunu görmezden gelmeyecektik: Keynes'in dediği gibi, "İnsanın ürpererek, akıl hastanesinde bir uzmanın ellerine teslim edeceği yarı-kriminal, yarı-patolojik" biriydi.

İnsanın kendini gerçek hayata sanatına adayabileceği günleri iple çekiyordu Keynes. Ekonomik problemler çözüldüğünde, ekonomi denilen şey bir kenara itilecekti. Bu küçük bir grup uzmanın işi olacaktı, "diş hekimliği gibi".

"Eğer iktisatçılar halkın kendilerini, tıpkı diş hekimlerini gördüğü gibi, mütevazi, becerikli insanlar olarak görmesini sağlayabilirse, bunu bir yapabilirse, harika bir şey olacak," diye yazıyordu Keynes.

Bundan daha beyhude bir şey umamazdı.

Bir bakıma, John Maynard Keynes elbette haklıydı. Zengin olduk. Dünya ekonomisindeki büyüme, tahminlerimizin çok ötesine geçti. Özellikle 1930'lerin kasvetli başlangıcında, böyle bir gelişme görünür olmaktan çok uzaktı. John Maynard Keynes iyimser olmasına iyimserdi, büyümenin gücüne inanıyordu, ama modern Çin gibi bir fenomeni nasıl hayal edebilirdi? Son otuz yılda yüzde dokuz büyüdü, orta sınıfı 15 yılda 174 milyondan 806 milyona çıktı.

Tamam, Çin ayrı bir vaka diyelim. Ama Batı'daki büyüme de Keynes'in beklentilerini aştı. Bir de buna tıptan biyokimyaya, bilgisayar iletişiminden telekomünikasyona ve ulaşıma kadar olan olağanüstü gelişmeleri ekleyin. Eğer bütün bunlar iktisadi bireyin marifetiyse, gerçekten çok faydalı bir şey demektir.

Ancak, Keynes'in bu gelişmeyi izleyeceğini düşündüğü şeylere gelirsek: Sükûnet, mutluluk, zambaklar, iktisatçıların şefkatli, becerikli diş doktorlarına dönüşmesi – çok az şey bunlar kadar uzak görünür.

Toplumumuz iktisada her zamankinden çok daha fazla takıntılı. Keynes'in iddia ettiğinin aksine, "iktisadi" düşünce, bir kenara çekilip

yerini başka şeylere bırakmak bir yana, kültürümüze daha derin nüfuz etti.

John Maynard Keynes, ekonomik ideallerle bir anlaşma yapabileceğimizi düşünüyordu: Bu idealler refah yaratmamıza yardım edecek, sonra da, hayatımızı yaşayalım diye yakamızı bırakacaktı.

Bundan daha iyi ne olabilirdi?

İktisadi birey gerçekten zenginlik yarattı. Ama yakamızı bırakıp köşesine çekilmedi.

Yönetimi ele geçirdi.

İktisat, Keynes'in düşündüğünün aksine, kendimizi sanata, manevi işlere verelim ve hayatın tadını çıkaralım diye geri çekilmedi. Her şeye sirayet etti; sanata, manevi değerlere ve hayattan alınan zevke.

Kitapçılar ve büfeler, aşktan bir sonraki doktor ziyaretine kadar, hayatımızı piyasanın prensiplerine göre nasıl düzenleyeceğimizi öğreten çoksatar kitaplarla doldu: *Freakonomics, Discover Your Inner Economist*, ya da niye olmasın: *Find a Husband After 35 Using What I Learned at Harvard Business School. Freakonomics* bütün dünyada dört milyondan fazla sattı. Kitabın ana fikri, piyasanın mantığının insana dair her şeyi açıklayabileceğiydi: nasıl düşünürüz, nasıl davranırız. İktisat yardımıyla topunu hesaplayabilirdik: Vanilyalı dondurmanın faydalarından insan hayatının değerine kadar.

Eğer hem anneannenle birlikte vakit geçirmekten hem de çikolatalı puding yemekten hoşlanıyorsan, anneannenle bir daha asla buluşmamanı telafi edecek miktarda çikolatalı puding var, der iktisadın standart modelleri. Ve bize hayata dair çok şey söyleyebilecekleri iddia edilir.

Bu eğilim yalnızca popüler bilimsel kitaplarda gözlenmiyor. Üniversitelerde, iktisatçılar da varoluşun gittikçe daha büyük bir bölümünü sanki piyasaymış gibi analiz ediyor. İntihardan (hayatın değeri bir şirket değeri gibi hesaplanabilir, şimdi kapıyı kapatma zamanı) sahte orgazma kadar (erkeğin, göz akının nasıl gözü kapladığını, ağzın açıldığını, boynun kızardığını, sırtın yay gibi büküldüğünü incelemesine gerek yok – kadın numara yapıyorsa erkek bunu hesaplar) her şey pazar konusu.

Sorun, Keynes'in, Amerikalı iktisatçı David Galenson gibi biri hakkında ne düşüneceğidir? Galenson, hangi sanat eserlerinin daha anlamlı olduğunu hesaplayabilmek için bir istatistik yöntemi geliştirdi. Galenson'a önceki yüzyılın en önemli eseri nedir, diye sorarsanız, *Les Demoiselles d'Avignon* [Avignonlu Kızlar] diyecektir. Hesaplamıştır.

Şeyler rakama döküldüğünde hemen kesinlik kazanır.

Barcelona Carrer d'Avinyó'da beş çıplak fahişe. Tehditkâr, köşeli uyumsuz bedenler, ikisinin yüzünde Afrika maskesi var. Picasso'nun 1907 yılında tamamladığı bu yağlıboya tablo, Galenson'a göre, 1900'lerin en anlamlı sanat eseri, çünkü kitaplarda en çok ona yer verilir. Kullandığı ölçü bu. Pırasanın yahut biyogazın fiyatının açıklandığı analiz yöntemiyle, sanatsal deneyimimizin de açıklanacağı düşünülüyor.

İktisat, Keynes'in düşündüğü gibi, kendimizi maddeden kurtarıp sanata vermemiz için bir araç değil artık. İktisat, sanatı nasıl görmemiz gerektiğinin mantığı.

Ve diğer şeyleri.

Bir sanat eserini ekonomik açıdan değerli kılan şeyin ne olduğunu tartışmak bir şey: Niçin bir eser 12 milyon da, diğeri 100 milyon? *The Economics of Art and Culture*'ın ortak yazarı Charles Gray gibi konuşmak bambaşka bir şey: "Hepimiz sanatta özel bir şey olduğuna inanmak istiyoruz, ama sanatsal değer ile ekonomik değer arasında fark olduğu fikrine kuruş vermem."

Bu fikre katılan biri, iktisadi değer ölçüsünün her şeye uygulanabileceğini iddia ediyor demektir. Tek değer ölçüsünün, iktisadi değer ölçüsü olduğunu. İktisat, kendimizi önemli işlere vermemizi mümkün kılan bir bilim değil. Tam tersine, ekonomik mantık gerçeğin ta kendisi.

Keynes insanlığın, iktisadi bireyle yaptığı anlaşmayı zamanla feshetmesini istiyordu. Hırs iyidir; söylediğimiz bir şeydi işte. Maddi büyümeye rağmen "ekonomik sorunlar" çözülmekten çok uzaktı. Oyuna katılır, dünyanın yıllık büyümesini, dünyanın altı buçuk milyar insanı için eşit parçalara bölersek, adam başına 11 bin dolar düşer, artık hiç

kimse aç kalmaz. Yok, oyunu oynamayı bırakıp etrafımıza bakarsak, her şey bambaşka görünür.

Dünya nüfusunun yarısı günde iki dolardan az kazanıyor. Bunların çoğu kadın. Yoksulluk bir kadın sorunu oldu. Milyonlarca kadın daha iyi bir hayat arzusuyla uzaklarda çalışıyor, kendi çocuklarından uzaklarda – ya para karşılığı başkalarının çocuklarını seviyor; ya temizlikçi ya garson oluyor; fabrikalarda, tarlalarda çalışıyor; fahişelik yapıyor ya da dünya ekonomisinin karanlık tarafında ne bulursa yapıyor.

İnanılmaz zengin ülkeler, inanılmaz yoksul ülkelerle sınır paylaşıyor; inanılmaz zengin insanlar, inanılmaz yoksul insanlardan bir sokak ötede yaşıyor, hem zengin hem de yoksul ülkelerde. Küresel ekonomi, Batılı kadınları, daha az ayrıcalıklı Güneyli ve Doğulu kız kardeşleriyle bir araya getiriyor. Günümüzde çok sık aynı çatıyı paylaşıyorlar – ama aynı dünyayı değil. İşveren ve işçi olarak buluşuyorlar. Efendi ve köle olarak.

Her yıl yaklaşık yarım milyon kadın doğum yaparken ölüyor. Çoğu, tıbbi bakım görebilse hayatta kalırdı. Kadınların gelişmekte olan ülkelerde kalkınmanın anahtarı olduğuna dair süslü laflar etmeyen uluslararası bir organizasyon neredeyse kalmadı ama dünya, kadınların sağlık hizmetine ve eğitimine yatırım yapma konusunda sistematik olarak kötüye gitti. Dünyanın en zengin ülkesi ABD'de, hamile bir kadının ölüm riski, diğer kırk ülkedeki ölüm riskinden çok daha fazla.

Erkeklerin hayatları değerli. Kadınların hayatı, erkeklerin hayatlarına bağlı olarak değerli. Sağlık hizmeti ve yemek, kadınlardan önce erkeklere veriliyor, tabii kadınlara veriliyorsa. Sonuç, inanılmaz boyutlarda kadın ölümü: Kuzey Afrika'nın, Çin'in ve Güney Asya'nın önemli bir bölümünde. Erkek çocuk aileye ekonomik fayda sağlar. Modern teknoloji, daha ana rahminde çocuğun cinsiyetini belirlemeye imkân veriyor. Doğu Asya'da, Çin'de, Güney Kore'de, Singapur ve Tayvan'da, doğacak çocuk kızsa, aldırılıyor.

Çin'de 107 erkeğe 100 kadın düşüyor. Hindistan'da 108 erkeğe. İktisatçı Amartya Sen, kadınların erkeklerle eşit ölçüde tıbbi yardım ve gıda almaları halinde, dünyadaki kadın nüfusunun 100 milyon daha fazla olacağını hesapladı.

Bu 100 milyon "kayıp kadın", toplam kadın nüfusunun yüzde 70'inin yoksul olduğu dünya sisteminin sonucu. Böylesi bir sistemde, ABD'nin en zengin yüzde biri, toplam gelirlerin dörtte birini sahipleniyor. Hong Kong, Palm Springs ve Budapeşte'de, zengin aileler ev işlerini ve çocuklarının bakımlarını varoşlarda yaşayan hizmetçi ve çocuk bakıcılarına havale ediyor.

Günümüz dünyasının ekonomik sorunları, Keynes'in hayal bile edemeyeceği cinsten. Güney'de insanlar gıdasızlıktan ölürken, Batı'da şişmanlıktan ölüyor. Amerika'nın California gibi zengin bir eyaletinde, hapishanelere üniversitelerden daha fazla para harcanıyor. Anne babalar çocuklarına bir şeyler alabilmek için o kadar çok çalışıyorlar ki, çocuklarını görmeye vakitleri olmuyor. Çoğu insan para yetişir mi korkusu yaşıyor – orta sınıf bile.

Aynı zamanda, küçük, küresel bir elitin çıkarına, sonsuz bir tüketim ve topyekûn sosyal dışlanmanın olduğu bir dünya halüsinasyonu yarattılar. Bir ideal olarak, onların varlıkları yüceltiliyor. Keynes'in zambakları değil. O ünlü iktisatçı, zenginleştiğimiz zaman, gittikçe daha az çalışıp, gittikçe daha az tüketeceğimizi hayal ediyordu.

İnsan ancak bu kadar yanılabilir.

* * *

Bill Clinton'ın Maliye Bakanı Lawrence Summers, Harvard Üniversitesi'nde rektör ya da Barack Obama'nın ekonomi başdanışmanı olmadan çok önce, 12 Kasım 1991'de, kısa bir iç yazışmaya imza attı. O zamanlar Dünya Bankası'nın başiktisatçısıydı. Bu metin dört kişiye gönderildi.

"Aramızda kalsın," diye başlıyordu, "Dünya Bankası kirli endüstrilerin AGÜ'lere [Az Gelişmiş Ülkeler] taşınmasını DAHA FAZLA teşvik etmemeli mi?" Ve devam ediyordu: "Ben seyrek nüfuslu Afrika ülkelerinin olağanüstü AZ kirletildiğini düşünüyorum [...] Ücretlerin en düşük olduğu ülkelere, zehirli atık pompalamanın arkasındaki ekonomik mantık kusursuz, bu gerçekle yüzleşmeliyiz artık."

Daha sonra bu iç yazışmanın, Lawrence Summers tarafından yazılmadığı ortaya çıktı. Yanında çalışan genç bir iktisatçı yazmıştı.

Lawrence Summers okumuş, çok beğenmiş, altına imzasını atarak ağırlığını koymuştu. Üstelik kendisi yazmış gibi militanca savunmuştu. Ne de olsa, ekonomik mantığı "kusursuz"du. Yine de bağlamından kopartıldığını, maksadının dışına taşırıldığını iddia ediyordu. Metin kışkırtmak amacıyla yazılmıştı. Doğrusu bunu başarmıştı. Basına sızdığında, çevre hareketi hop oturup hop kalktı. Dünya Bankası gibi, Birleşmiş Milletler'in bir organizasyonu nasıl olur da böyle bir akıl yürütürdü? Yoksul insanların başına zehirli atık mı boşaltacaktık?

Summer'ın metnini yayımlayan *The Economist* dergisi, olayı büyük bir soğukkanlılıkla değerlendiriyordu. Tamam, "iç yazışma bile olsa ifade çok kabaydı" ama ekonomik mantığı, Summers'ın dediği gibi, gerçekten "kusursuz"du.

Bu metni sindirmek, temel siyasal iktisat dersini almayan biri için biraz güçtü. Ama insan "ekonomik mantık"ın yalnızca bir mantık olmadığını, insan varlığının anlamına dair büyük bir hikâye olduğunu mutlaka anlamalıydı.

Madem insanın en temel içgüdüsü ekonomiydi, iktisatçılar insanı anlardı. En derinimizdeki doğamızdan fayda sağlamak için dünyayı nasıl organize etmemiz gerektiğini söylerlerdi. Tıpkı şeylerden fayda sağlamak gibi.

En düşük masraflı şeyi bul – ne pahasına olursa olsun.

Summers, çevre kirliliğine yol açan endüstrileri Frankfurt'tan Mombasa'ya taşırsak, hem Frankfurt hem de Mombasa kazanır demek istiyordu. Frankfurt daha iyi bir çevreye kavuşur, Mombasa daha fazla iş imkânına. Bırakın çevre kirliliğiyle beslensinler.

Kulağa kaba gelebilir, zaten işin püf noktası da bu: Belki başkalarının daha güzel hikâyeleri vardır. Ama iktisatçıların anlattıkları gerçek. İktisadi birey neyse, biz oyuz. İstesek de istemesek de bu böyle, der siyasal iktisadın standart modelleri.

Çevreye zararlı atıklar, Mombasa ahalisine elbette zarar verebilir. Tıpkı Frankfurt halkına verdiği gibi, ama "temiz bir çevre talebi, mantıken çok yüksek gelir esnekliği gerektirir", Summers'ın metninde bunlar da var. Örneğin, diye yazar, insanların prostat kanserine yakalanacak kadar uzun yaşadıkları ülkelerde, bu kansere yakalanma riski doğal

olarak daha yüksek. Beş yaşının altındaki çocuk ölümlerinin yüzde 20 olduğu ülkelerde, insanların, mantıken, endişelenecekleri daha ciddi şeyler var.

Batılı bir ülkenin, atığıyla birlikte yüksek prostat kanseri riski ihraç etmesi, Mombasa halkının en az dert ettiği şeylerden biri olacaktır. Bu teklife evet diyeceklerdir. Paraya ihtiyaçları var ve iş fırsatlarına ihtiyaçları var. Bu seçim rasyonel olmalı. Yoksa evet demezlerdi. Çünkü insanın yaptığı her şey rasyonel.

Kenya'nın bir ülke değil, bir birey olduğunu hayal edin. Bir ülkeyi pekâlâ bir bireymiş gibi düşünebiliriz, ülkeler de tıpkı rasyonel bireyler gibi hareket eder. Sonra Almanya'nın da rasyonel bir birey olduğunu hayal edin, Kenya'ya Bay K, Almanya'ya da Bay A diyelim.

Bay K, yoksul ve aç. Bay A, zengin ve tok. Ama bir de, Bay A'nın kova dolusu radyoaktif atığı var. Bay A, bu kovayı alması karşılığında Bay K'ye 200 avro teklif ediyor.

200 avro Bay A için önemli bir para değil. Ama Bay K için inanılmayacak kadar yüksek bir meblağ. Bay K, radyoaktif atığı kafasına takmadığı için (onun gözü açlıktan başka bir şeyi görmüyor) bu alışverişe evet diyecektir. Herkes daha da zenginleşecek.

Bay A radyoaktif atığından kurtulduğu için, Bay K 200 avro aldığı için daha fazla zenginleşecek. Alan razı veren razı. Kendi özgür seçimiyle herkes kazanacak.

Bu muhakeme hepimizin verili, istikrarlı tercihleri olan rasyonel, hesap edilebilir bireyler olduğumuz varsayımı üzerine inşa ediliyor. Model, örneğin, Bay A'nın Frankfurt'ta, kendi dairesinde radyoaktif atığıyla yaşamak zorunda kalması halinde ne olacağı üzerine kafa yormuyor. Belki Bay A, o zaman uzun vadeli teknik bir çözüm düşünecektir. Ama şimdi, problemi Bay K'ye satıyor. Üstelik Bay K, uzun vadeli çözüm üretebilmek için gerekli eğitimden yoksun. Bu yüzden dünya, böyle bir çözümü asla göremeyecek. Uzun vadede toplum kaybedecek. Bu mu rasyonel?

Modelin senaryosunda bu tür çözüm ihtimallerinin yanına bile yaklaşılmıyor. Bay K'nin ne kadar aç olduğunun hiçbir önemi yok. Ne kadar aç olursa olsun, rasyonel hesap yapabilen, ne yaptığını bilip kontrol eden bir birey. Bay A'nın atık kuyusu olmayı, rasyonel olduğu için kabulleniyor. Ekonominin kusursuz mantığı, ıssız bir adada, kendi tercihlerini yapan iki birey görüyor yalnızca. Biri zehirli atıklarından kurtulmak istiyor. Diğeri, yiyecek almak için paraya ihtiyaç duyuyor. Bağlam yok, gelecek yok, bağlantı yok. Yani Bay A'nın, atıklarını Bay K'ye satmasından başka bir çözüm yok.

Brezilya'nın o zamanki çevre bakanı José Lutzenberger, "Muhakemeniz son derece mantıklı ama son derece çılgınca," diye yazıyordu Lawrence Summers'a.

Pürüzsüz bir ekonomik mantık bir şey, Çin'in Guiyu şehri civarı başka bir şey.

Çin'in Guangdong bölgesindeki Guiyu şehri civarına her yıl bir milyon ton elektronik atık boca ediliyor. Atıkları tasnif etmek ve parçalara ayırmak için 150 bin insan çalışıyor. Çoğu küçük aile şirketleri ve çoğu kadın.

Bilgisayarlar, ekranlar, yazıcılar, DVD oynatıcılar, fotokopi makineleri, piller, mikrodalga fırınlar, hoparlörler, telefon şarj cihazları ve telefonlar. Bütün bunlar küçük aletler ve çıplak ellerle toplanıp parçalara ayrılıyor. Çipi çıkartmak için devre kartları kaynatılıyor. Metalden ayrıştırmak için kablolar yakılıyor. Mikroçiplerden altını alabilmek için aşındırıcı, zehirli asit banyosu kullanılıyor. Şehrin etrafındaki topraklar tıka basa kurşun, krom, bakır ve diğer ağır metallerle dolu. Yeraltı suları zehirli. Nehir kara. Ve çocukların kanındaki kurşun miktarı, başka yerlerde olduğundan yüzde 88 daha yüksek.

Çin yasaları, elektronik atık ithalini yasaklıyor. Hatta Pekin, elektronik atıkların yoksul ülkelere pompalanmasını yasaklayan Basel Konvansiyonu'nu imzaladı. Ama bunun şimdiye kadar bir etkisi olmadı. Amerika'nın elektronik atıklarının yüzde 90'ı ya Çin ya da Nijerya'ya ihraç ediliyor.

Ekonomik mantık kusursuz olabilir. Guiyu'da su fiyatları, komşu bölge Chendian'dan on kat daha fazla. Çünkü suyu artık Chendian'dan alıyorlar. Kendi suları zehirli.

Ve bunun bir bedeli var.

Keynes'ten seksen yıl sonra, iktisadın görevini dünyadaki yoksulluğu düzeltmek diye tanımlayacak az sayıda kişi çıkar. Ekonomi bilimi kendini böyle görmüyor artık.

Zengin ile yoksul, güçlü ile güçsüz, işçi ile şirket, kadın ile erkek arasında seçim yapmak gerektiğinde, iktisatçılar, son yıllarda hep aynı tarafı tuttular. Zengin ve muktedir için iyi olan, neredeyse her zaman "ekonomi için" de iyiydi. Aynı zamanda, ekonomi bilimi gittikçe soyutlaştı: kurgusal haneler, kurgusal şirketler ve kurgusal bir piyasa. Her şey iktisadi birey üzerine inşa edildi.

Siyasal iktisatçılar, modellerini ırkçılıktan orgazma kadar her alana uygulamak için çaba sarf ederken gerçek piyasanın nasıl işlediğiyle gittikçe daha az ilgilenmeye başladılar.

Aynı zamanda, Keynes'in endişelendiği ekonomik sorunlar çözümden çok uzaktı. Hatta çoğu kez görülmezdi.

Hepimiz rasyonel bireyler olduğumuzda, ırk, sınıf ve cinsiyet gibi sorunlar anlamsızlaşır. Ne de olsa hepimiz özgürüz. Tıpkı Kongo'daki bir kadın gibi. Üç kutu konserve karşılığı milislerle yatan kadın gibi. Yahut Şili'de bir kadın gibi. Böcek ilaçlarının, doğacak çocuklarda iki yıl sonra bile sinirsel hastalığa yol açacağını bile bile meyve toplayan kadın gibi. Yahut Fas'ta bir kadın gibi. Fabrikada çalışan, bu nedenle en büyük kızını, kardeşlerine baksın diye okuldan alan kadın gibi. Bunların hepsi davranışlarının sonuçlarının ne olacağını çok iyi biliyor. Her zaman mümkün olan en iyi kararı alıyorlar.

Özgürlük, artık kaybedecek bir şeyinin kalmamasının başka bir adı.

İktisatçılar, insan davranışının en derin nedenlerinin modelini çıkarttıklarından emin. Onları eleştirenler yalnızca yüzeyi kazıyor – verilere yeterince işkence yaparsak, gerçeği itiraf edecektir: Her şey iktisadi bireydir.

Bir mantık. Bir dünya. Bir var olma biçimi. Hangi zambaklar?

BEŞİNCİ BÖLÜM

Bu bölümde kadınları ekliyor ve karıştırıyoruz

Amerika'nın en çok korkulan işkadını Judith Regan, yönettiği yayınevinde, masasının arkasından, "Buradaki en büyük alet bende," diye bağırırdı hep.

Evlenmek istediğimiz adamlar gibi olmaya başlıyoruz, diye zafer çığlıkları atıyordu yetmişlerin kadın hareketi.

Kadınlar, bir erkek istemekten, erkeklerin sahip olduklarını istemeye terfi etmişti. Dikkate değer iyileşmelere rağmen projenin içeriği hâlâ aynıydı: erkek.

"Başardık!" diye haykırıyordu *The Economist* 2010 yeni yıl sayısının kapağında. Kadınlar erkekleri geçti, bugün OECD ülkelerinde üniversiteyi bitirenlerin çoğu kadın. Birçok zengin ülkede, kadınlar daha önce olmadığı kadar yüksek mevkilere geliyor ve daha önce onlara ikinci sınıf vatandaş muamelesi yapan şirketleri yönetiyorlar.

Ama tam gün kariyer ideali, hâlâ, evde tam gün yardım fikrinin üzerine inşa ediliyor. Bugün de kadınlar tam gün kariyer yapmak istiyor, ancak tam gün yardım, ancak gücü yetenler için var. Temizlikçi kadının evini kim temizliyor? Çocuk bakıcısı kadınların kızlarına kim bakıyor? Bunlar yalnızca retorik sorular değil, cevabı küresel ekonominin etrafına dolanmış, karmaşık bakım zincirine gömülü sorular.

Bugün dünyadaki mültecilerin çoğu kadın. Bazı ülkelerde bu oran yüzde 80'lere 90'lara çıkıyor. Onların gerçeği uzun iş günü ve düşük ücret. Ev işi zor iş. Yalıtılmış, kuralsız. Kadınlar genellikle çalıştıkları yerde yaşıyor – başkasının evinde. Ailenin bir parçası – ama yine de değil.

Yaptığı işin kalitesi, önemli ölçüde, kurmayı başardığı ilişkiyle belirleniyor. Eğer kendisini aileye bağlayabilirse iyi bir çocuk bakıcısı oluyor.

Çocuklar genellikle annelerinden daha çok onunla vakit geçiriyor, babalarından daha çok olduğu hiç tartışılmaz. Bazen bakıcıyı seviyorlar da. Ama bakıcı aileye bağlandıkça, ücret ve çalışma koşulları için pazarlık yapması zorlaşıyor. Rolleri ayırmak neredeyse imkânsızlaşıyor. Kendi çıkarı için mi çalışıyor, aşkla mı – yahut ikisi de mi? Çocuklar onu ilgilendiriyor: Bu durumda çekip gidemiyor, nasıl yapacak?

İşverenler genellikle bakıcının çaresizliğinden faydalanıyor.

Bakıcı kötü iş çıkardığında kaybediyor, iyi iş çıkardığında da kaybediyor. Çocuklar ona anne babalarından daha fazla bağlanırsa, anne babalar mutsuz oluyor. Çocuk bakıcısının kariyeri kısa sürüyor. Dengeyi korumak için bir çeşit ip cambazlığı yapması gerekiyor.

Human Rights Watch'un yaptığı bir araştırmaya göre, ABD'de, ev işlerinde ortalama çalışma süresi 14 saat, kadınların çoğu izin almadan evden ayrılamıyor. Sözlü, fiziksel ve cinsel taciz çok yaygın, ama bunlar çok nadir gün yüzüne çıkıyor. Ev işlerinde çalışan kadınların çoğu ülkede yasadışı bulunduğu için sınır dışı edilmekten korkuyor. Neredeyse her zaman tedirginler. En çok da dünyanın öteki tarafında yaşayan çocukları için.

Sorunun bir yüzü bu.

Diğer yüzü, Hong Kong'da çalışan Filipinli hizmetçi kadınlar, Filipinler'in kırsalında çalışan doktorlardan daha fazla maaş alıyor. İtalya'da çocuk bakıcısı olarak çalışanlar, kendi ülkelerinde aldıklarından yedi ya da on beş kat fazla maaş alıyor. Şimdi bunlar kurban mı? Öyleyse, kimle kıyaslanarak?

Bu şekilde, hem kendilerini hem de ailelerini geçindiriyorlar. Bu onlara güç veriyor. Babalarına ve eski kocalarına karşı. İktidar ve özgürlük. Göçmen kadınların evlerine gönderdikleri paralar, birçok ülke ekonomisine, aldıkları dış yardım ve yabancı sermaye yatırımından daha fazla katkıda bulunuyor. Filipinler'de bu GSMH'nin yüzde 10'u gibi baş döndürücü bir orana çıkıyor.

Diğer yandan, eğer bu kadınların saat ücreti evlerini temizledikleri kadınların (Batılı ailedeki kadının) saat ücretinden önemli ölçüde düşük

olmaya devam etmezse, onları çalıştırmak kârlı bir iş olmayacak. Yani, başka bir ifadeyle, durum kadınlar arası eşitsizliği gerektiriyor.

Kadın ücretli iş piyasasına girdi ve ev işlerinin önemli bir bölümünden, parasını ödeyerek, kendini kurtardı. Buna mecburdu. Eğer kariyer yapmak istiyorsan, işyerine geldiğinde aile hayatını kapıda bırakman gerekiyor. Performans sergileme zamanı, bencil olma zamanı.

İş piyasası hâlâ, önemli ölçüde bedensiz, cinsiyetsiz insan idealinin üzerine inşa ediliyor, en yüksek faydaya ulaşmaya çalışan, ailesi ve ilişkileri olmayan birey üzerine. Kadın ya böyle biri olmayı seçecek ya da tersini: Denklemin yürüyebilmesi için görünmez ve fedakâr olanı.

Çoğu kez koşulları onun adına seçim yapıyor.

On kilometrelik mesafeden kovayla su getirmek için sabah saat dörtte uyanıyor, üç saat sonra eve dönüyor. Odun topluyor, bulaşık yıkıyor, öğle yemeğini hazırlıyor, tekrar bulaşık yıkıyor ve bostana bakmak için dışarı çıkıyor. Bir kez daha su getirmeye gidiyor, akşam yemeği hazırlıyor, küçük kardeşleri yatırıyor, iş günü saat dokuzda sona eriyor. Ekonomik modellere göre bu kadın üretken değil, çalışmıyor ve ekonomik olarak aktif değil.

Et doğramak, masayı hazırlamak, bulaşıkları yıkamak, çocukları giydirmek, okula götürmek. Çöpleri ayırmak, pencerelerin kenarlarını silmek, kirli çamaşırları ayırmak, çarşafları ütülemek, çim makinesini tamir etmek, arabanın deposunu doldurmak, kitapları toplamak, yapbozun parçalarını toplamak, telefonlara cevap vermek, evi süpürmek, ödevlere yardım etmek, yerleri silmek, merdivenleri temizlemek, yatağı hazırlamak, hesapları ödemek, lavaboyu fırçalamak, çocukları uyutmak.

Ev işlerinin GSMH'ye dahil edilmemesinin temel gerekçesi genellikle, bunun bir işe yaramayacağı. Bir toplumda ev işleri miktarı her zaman sabit olacaktır. Peki iktisatçılar istatistiklerinde asla hesaba katmadan bunu nasıl bilebilir?

Bugün bir kadının, bir iş gününün üçte ikisini ücretsiz işe harcadığı tahmin ediliyor, bu oran erkeklerde dörtte bir. Büyük tarım

işletmelerinin olduğu, gelişmekte olan ülkelerde fark daha da yüksek. Nepal'de kadınlar, bir haftada, erkeklerden 21 saat daha fazla çalışıyor. Hindistan'da yaklaşık 12 saat.

Asya'nın ve Afrika'nın birçok bölgesinde, erkekler genellikle şehre göç ediyor, kırsal alanda kadınlar kalıyor. Bu kadınlar erkeklerden ve devletten hiçbir yardım almıyor, dolayısıyla çoğu kez üç yükün ağırlığını çekmek zorunda kalıyorlar: ücretli iş, ev işleri, tarla işleri.

İktisatçılar, bir erkek, hizmetçisiyle evlenirlerse GSMH düşer, ama annesini yaşlılar evine gönderirse tekrar yükselir diye espri yapar. Bu, iktisatçıların cinsel rollere nasıl baktığının yanı sıra, aynı işin GSMH'de nasıl hesaba katılıp katılmayacağını gösteriyor.

Evli kadınlar iş hayatına girdiklerinde, ev dışı diye tasnif edilen işe çok daha fazla, ev işi diye tasnif edilen işe daha az zaman harcamaya başladı. Bu, Batı dünyasında GSMH'yi önemli ölçüde artırdı. Mesele bunun ne kadar doğru olduğu. Hiç kimse ev işini hesaplama zahmetine katlanmadığı için muhtemelen gerçek refah artışını abarttık. Çamaşır makinelerinin, mikrodalga fırınların, mikserlerin ev işlerine ayrılan zamanı kısalttığı doğru – dolayısıyla, farkın bu kadar büyük olmaması gerekir. Asıl mesele bunu bilmememiz.

Ekonomiyle ilgili tam bir resim istiyorsak, nüfusun yarısının, zamanının yarısında ne yaptığını görmezden gelemeyiz.

Ev işini hesaplamak, GSMH'ye dahil edilen çoğu şeyi hesaplamaktan ne daha zor ne daha kolay. Örneğin büyük bir gayretle, köylünün bahçesinde ürettiği ama pazarda satmadığı yiyeceklerin değerini hesaplıyoruz. Ama ev işi söz konusu olduğunda hiçbir zahmete katlanmıyoruz. Kadın emeğine, hesaplamaya gerek duymadığımız doğal kaynak muamelesi yapıyoruz. Ne de olsa hep el altında diye düşünüyoruz. Bir çeşit görünmez altyapı gibi kabulleniyoruz.

Kanada'da ücretsiz emeğin değeri hesaplanmaya çalışıldı. GSMH'nin yüzde 30,6'sı ila yüzde 41,4'ü gibi bir sonuç çıktı. Birinci rakama, ücretsiz emeğin yerini ücretli emeğin alması durumunda ne olacağı hesapla-

narak, ikinci rakama, kadın ya da erkeğin, ev işine ayırdıkları zamanı ücretli bir işe ayırmaları durumunda ne olacağı hesaplanarak ulaşıldı.

Yöntem neyse de, rakam muazzam.

Bir toplumun ekonomik olarak büyüyebilmesi için insana, bilgi ve güvene ihtiyaç var. Ve bu kaynaklar önemli ölçüde ücretsiz ev işleriyle üretiliyor. Olumlu her gelişmenin temelinde mutlu, sağlıklı çocuklar var – ekonomik gelişmenin de. Buna karşın, iktisadi bireyin ne çocukluğu ne de bağı var. Bir mantar gibi topraktan çıkıyor. Bütün insanların böyle olduğunu varsayarsak, ekonominin büyük bir kısmı görünmez olur.

Aslında bu, pratikte, kadınları dışlamanın bir yoludur.

İktisadi bireyin evrensel olduğu fikrinin geçerli kılınması için kadının, tıpkı erkekmiş gibi modele sıkıştırılması gerekir. Buyur, piyasada rekabet edebilmen için eşit hak ve özgürlük. Haydi, fethet!

İşte bu nedenle kadının, büyük ölçüde erkeğin ihtiyaçlarına göre şekillendirilmiş bir piyasada değerini ispat etmesi gerekiyor. Erkeklerin, erkekler için imal ettiği –kadınları dışlayan bir gerçeklikten kaynaklanan– kategorilerde ilerleyin. Ve bu sorun yaratır.

Yalnızca kadını ilave edip karıştırmak yetmez.

Betty Friedan, 1957 yılında, iki çocuk annesi otuz altı yaşında bir kadınken, eski okul arkadaşlarına bir anket formu gönderdi. Smith Koleji'nden mezun olduktan on beş yıl sonra. Bu elit kadınlar okulundan mezun olanların çoğu, Friedan gibi, kendilerini ev ve çocuklarına vermişti. Ama Friedan serbest gazeteci olarak da çalışıyordu. Hamile kaldığında gazetedeki işinden atılmıştı. Mezunlar toplantısından önce, eski arkadaşlarının, hayatlarını nasıl gördüklerini öğrenmek, belki bir de makale yazmak istiyordu.

Betty Friedan, daha çok psikolojik içerikli birkaç soru da ekleyerek anketi gönderdi. Cevaplar çok şaşırtıcıydı. Kâğıt üzerinde her şeye sahip olan kadınların çoğu, felaket mutsuzdu. Bu en çok da yasaklanmış duygular için söz konusuydu.

Kaygı, cinsel tatminsizlik, umutsuzluk ve depresyon – gerçek ev kadınlarının gerçek duyguları, basının allayıp pulladığı, mutlu semtlerin

mutlu kadınları resmiyle keskin bir tezat oluşturuyordu. Savaş sonrası Amerika'sıydı: uzay yarışı, rekor büyüme ve villaların garaj kapılarında gülümseyen çocuklar. Friedan buluşuna ne diyeceğini bilemiyordu. Bunu tarif edecek bir dil yoktu. Bu yüzden "adı konmayan sorun" demeye başladı.

Hoşnutsuz, şaşkın, sakinleştiricilerle uyuşmuş, psikanalizle yanlış yollara sokulmuş, toplumun aldırmadığı gerçek ev kadınları. Friedan bir makale yazdı. Hiçbir gazete yayımlamadı, o da çareyi, elindeki malzemeyi kitaplaştırmakta buldu.

1963 yılında ABD'de *The Feminine Mystique* (*Kadınlığın Gizemi*) yayımlandı. Betty Friedan, üst-orta sınıf kadınların, başlarını yastığa gömüp nasıl ağladığını, muhteşem villalarına nasıl hapsolduğunu anlattı. Bir erkeği elde etmek, elde tutmak, çocuk yapmak, durmadan içlerini kemiren kendi isteklerine aldırmamak üzerine kurulu bir hayatın nasıl olduğunu resmetti. Ancak sihirli haplarla yutulup hazmedilebilecek bir idealin nasıl olduğunu. Kadınların, çocuksu oldukları, ev hayatı için yaratılmış, çocuk doğuran, tüketen narin şeyler oldukları fikriyle nasıl kandırıldıklarını anlattı. Bunların dışında bir şey istiyorlarsa, bir arızaları var demekti: bir hap al, gönül macerası yaşa, çamaşır makinesi satın al. Kitap iki milyondan fazla sattı. Amerikalı yazar Alvin Toffler'in deyimiyle, "tarihin tetiğine bastı".

Kadınların ne başarabileceği, olabileceği, düşünebileceği, söyleyebileceği ve nasıl azacağına dair sınırlar tek bir kuşak süresince aşıldı. Her şey o kadar hızlı gelişti ki devrim, daha fraksiyonları şekillenmeye fırsat bulamadan sona ermiş gibiydi. Bugün, Amerikan televizyon dizisi *Mad Men*'in *Peggy*, *Joan* ve *Betty*'sini büyülenerek izliyoruz. 1960'ların başları, New York'ta bir reklam bürosu: Kendini beğenmiş, birbiri ardına sigara içen, bardakları hep viski dolu, birbirlerinde yansıyan Beyaz erkeklerin aşılmaz dünyasında, kadınlar görmezden gelinir, "şey"leştirilir ve görünmez kılınır. Yaklaşık elli yıl önce iş piyasası böyle miydi sahiden?

Kadın hareketinin muazzam ilerlemesine rağmen, kızlarımızı kendine güvenli bireyler olarak yetiştirmeyi başaramamış gibiyiz. Kızlar bugün, okullarda oğlanlardan daha başarılı – ama kendilerini daha kötü hissediyorlar. Depresyon bir kadın hastalığı oldu. Uyum yok, tahammül

yok, hiçbir şeye yetmiyorlar. İnatçı, hiç dinmeyen bir korku çisentisi. Bedenleri ve ruhları iflas edenler, artık yalnızca bakıcı kadınlar değil. Özel şirketlerde dolgun maaşla çalışan kadınlar da aynı yoldalar, uzun süreli hastalık raporu alıyorlar. Refah devleti İskandinav ülkelerinde bile. Aile ve meslek hayatını bir arada götürmek için her yere göre çok daha fazla imkâna sahip olmamıza rağmen.

Araştırmalar, Batı dünyasındaki kadınların 1970'lerden beri daha mutsuz olduğunu gösteriyor. Hangi sınıftan geldikleri fark etmiyor; evli ya da bekâr olmaları, ne kadar para kazandıkları, hangi ülkede yaşadıkları yahut çocuklarının olup olmaması. Batı'daki tipik kadın (Amerika'daki Siyah kadınlar hariç) hayattan çok az hoşnut. Buna karşın, erkekler çok daha mutlu. Belki eşitlik bu. Belki yanlış ölçüyoruz. Belki bu tür bir şeyi ölçmek mümkün değil. Bu araştırmalar çok tartışıldı ama sonuçlar çoğu kadın için çok tanıdık.

Ginger Rogers'ın, Fred Astaire'ın yaptığı her şeyi yapabildiği söylenir – geriye doğru ve yüksek topuklu ayakkabıyla bile. Kadınların yaptıkları şey de bu. Kadınlar iş hayatına atıldılar ama erkekler ev işlerine aynı ölçüde atılmadı. İş hayatı ile aile hayatı arasındaki sınırlara dair idealimiz özünde değişmedi. Bunları değişik şekillerde bir araya getirmeye çalışıyoruz, yeni bir şey yaratmaya değil. Daha iyi bir hayat tarzı. Sanki artık, felaket sınırlı imkanlar arasında yapıyoruz seçimlerimizi.

Artık, kendilerine karşı korkunç acımasız bir kadınlar kuşağı var. Bugün çoğu kadının, birbiri ardına sigara içip, kendilerine değersiz varlıklarmış gibi bakan reklam bürosu şefi adama ihtiyacı yok. Kadınlar kendi kendilerine öyle bakıyorlar, hatta artık büro şefi kendileri olmalarına rağmen.

Bir zamanlar feminizm, meselenin, pastadan kadınlara daha fazla pay almak olmadığını söylüyordu. Feminizm, yepyeni bir pasta yapmaktı.

Yapmanın söylemekten daha zor olduğu ortaya çıktı. Bir parça kadın ilave edip karıştırdık. Bir kuşak kadın, neşeli "Her şey olabilirsin" sloganını, "Her şey olmalısın" diye yorumlamışa benziyor.

Aksi halde, bir hiçsin.

Betty Friedan'ın *The Feminine Mystique* (*Kadınlığın Gizemi*) kitabından yarım yüzyıl sonra, yeni bir "adı konmayan sorun"la karşılaştık. Feminist Naomi Wolf, kızlarımıza, yalnızca var olma imkânı veren bir başarı tanımı yapmakta başarısız olduğumuzu söylüyor.

Daha çok yap! Daha iyi yap! Diğerleriyle yarış! İktisadi birey, kadının ulaşmaya mecbur edildiği ideal oldu. Batı'da tanımlanan kadının kurtuluşu hareketi, yerine getirilmesi gereken bir dizi göreve dönüştü. Oysa her tür özgürlüğün artışı anlamına gelmeliydi.

Hatta yalnızca var olma özgürlüğünün.

Burada en büyük alete sahip olman gerekmez. Hiç aletin olmasa da olur – kadın olsan bile.

ALTINCI BÖLÜM

Bu bölümde Las Vegas ile Wall Street birleşiyor

Eğer yerde, bir uçaksavarın başında duran biri, tepesinde uçan bir uçağı düşürecekse, uçağın tam o anda bulunduğu yeri nişan almamalıdır. Uçaksavar mermisi, nişan alınan yere ulaştığında, uçak orada olmayacaktır.

İsabet ettirebilmek için uçağın kısa bir an sonra ulaşacağı yeri nişan alması gerekir. Bunu pilot da bilir. Bu nedenle kestirilmesi güç bir hat izlemeye çalışır.

Sağ. Sol. Sol. Sağ.

Bu durumda, uçaksavarın başındaki kişinin sağa mı yoksa sola mı ateş açacağına karar vermesi gerekir. Eğer pilotun seçtiği yönde karar kılarsa, bom. Pilot öldü.

Uçaksavarı kullanan kişi, ateş etmek için pilotun seçtiği yönü seçmezse, pilot kurtulur.

Pilot açısından en doğru seçim, tahmini zorlaştıracak şekilde, rastgele sağa sola kaymaktır. Uçaksavarın başındaki adam için de en doğrusu budur. Pilot uçaksavar mermilerini izler, atış stratejisini anlamaya çalışır, ona göre davranıp hayatta kalma şansını artırır. Aynı şey uçaksavarın başındaki adam için de geçerlidir: Örneğin pilotun daha çok sola kaçma eğilimini fark ederse, isabet şansını artırır.

Matematikçi John von Neumann, 1944 yılında, yukarıdaki sahneyi iki aktör arasında geçen sıfır toplamlı bir oyunmuş gibi analiz etti. Uçağın yahut uçaksavarın insan ya da makine tarafından kullanılıyor olması durumu değiştirmezdi. Pilotun davranışı bu sistemin mantığıyla belirleniyordu. İnsan olmasıyla alakalı bir durum değildi.

Pilotun annesiyle ilişkisinin nasıl olduğunun, hangi toplumsal katmandan geldiğinin, psikolojik testlerde ESTJ kişilik kategorisine dahil edilebileceğinin ve dokuz yaşına kadar altına kaçırmış olmaktan hâlâ utanç duymasının bir önemi yoktu.

Pilot, Prof. Neumann'ın hesapladığı şekilde davranacaktı. Durumun mantığına ve iki rasyonel insan karşılaştığında ortaya çıkan oyun kurallarına tabi olacaklardı.

Prof. Neumann'a göre, insanların hayatlarında özgül olanı incelemek yerine, bütün dikkatimizi bilgisayarlarla ortak yönlerini incelemeye vermeliydik. Ya da aslında, o zamanlar hâlâ "matematik makineleri" ve "elektronik beyinler" denen elektron tüpleri, kablolar ve kaydırıcı denetimlerinden müteşekkil devasa yığını incelemeliydik.

Varlık bir dizi oyundur ve rasyonel aktörlerin davranışları büyük sistem tarafından belirlenir. Bir ayağını diğerinin önüne koyarak yürürsün ama bu senin marifetin değildir. Biri kurma kolunu çevirip seni tahtanın üzerine koymuştur. İnsan, dünya ve tarihin ilerlemesi, mekanik, önceden programlanmış kişisel olmayan güçler tarafından yönetilir. Kaptanı olmayan bir uzay aracı. Adam Smith'in fikri geliştirildi, büyük bir hızla uzay çağına monte edildi.

John von Neumann ile Oskar Morgenstern'in kitabı *Theory of Games and Economic Behaviour* [Oyun Kuramı ve Ekonomik Davranış] 1944 yılında yayımlandı ve böylece oyun kuramı doğdu. İktisadi birey kendini uzaktan kumandalı satranç taşına dönüştürdü. Bu ilk oyun kuramı, siyasal iktisadın eski hayalini canlandırdı: Toplum kitabını matematiksel olarak okursak her şeyi anlardık. John von Neumann, bütün bir toplumu oyun kuramıyla açıklayacağımıza inanıyordu.

Neumann, 1903 yılında Budapeşte'de doğmuş, şehrin en parlak yıllarında büyümüştü: Bilim adamları, yazarlar, sanatçılar, müzisyenler ve yığınla kültürsever, kullanışlı milyonerin arasında. Neumann'ın bir gün, daha altı yaşındayken, dalgın bir ifadeyle gökyüzüne bakan annesine, "Ne hesaplıyorsun?" diye sorduğu söylenir.

Gerçek adı Janos'tu ama ona Johnny diyorlardı. Babası Yahudi bir bankerdi. Soylu unvanı satın almış ama hiç kullanmayıp oğluna sak-

lamıştı. John von Neumann on sekiz yaşında Berlin'e taşındı. Sonra kimya okumak için Zürih'e gitti. Nihayet matematik doktorası yaptı. Büyük savaşın eli kulağındaydı. Neumann ABD'ye Princeton'a gitti. Avusturyalı Oskar Morgenstern'le birlikte çalışmaya başladı. Adolf Hitler ülkesine el koyduğunda ABD'de olan Oskar, Atlantik'in bu yakasında kalmaya karar verdi. Morgenstern'in anne tarafından büyükbabasının Alman İmparatoru III. Frederik olduğu iddia ediliyordu.

Çığır açan kitapları yayımlandıktan bir yıl sonra, 1945 ilkbaharında, John von Neumann ABD'nin yeni geliştirdiği atom bombasının hangi Japon şehirlerine atılacağına karar verecek komiteye atandı. Neumann hesapları denetliyordu: Tahminen ne kadar insanın öleceğini, bombanın yerden kaç metre yükseklikte patlatılması gerektiğini, patlamanın yaratacağı yıkımın nasıl artırılacağını ve en fazla sayıda insanın nasıl öldürüleceğini hesaplıyordu.

İlk olarak Kyoto'yu seçtiler. Ama savaş bakanı bu kararı reddetti. Kültürel ve tarihi açıdan önemli olan şehir, fazlasıyla sivil hedefti. Bunun yerine bomba, 600 metre yüksekte patlaması hesaplanarak 08.10'da Hiroşima'ya atıldı: "Küçük oğlan" adı verilen bomba, 5000 derecelik ısıyla evleri eritti, rüzgârı köprüleri parçaladı, binaları un ufak etti. Derileri bedenlerinden soyulup şerit gibi sarkan, yanan binlerce insan çığlık çığlığa Ota Nehri'ne atlamış, boğulmuş, nehirde ceset yığınları oluşmuştu. Sonra radyoaktif yağmur başladı. Ateşten kurtulanlar yağmurdan öldü. Ölüm, daha sonraki aylarda, daire daire yayıldı. Deride hızla yayılan lekeler gibi.

Birkaç gün sonra Nagazaki'ye de bomba atıldı.

İkinci Dünya Savaşı bitti. Soğuk savaş başladı. John von Neumann'ın oyun kuramı zamanın ruhunca emildi. Ya da belki tersi oldu. Öykü, mevcut politik iklime, biçilmiş kaftan gibi uyuyordu. İktisadi birey trençkotunu giydi, Batı ile Doğu arasında güç oyunu oynayan ajanların arasına karıştı. Dünyanın kaderi, Amerika ile Sovyetler arasında bir sonraki satranç hamlesine bağlı gibiydi. Bütün bunlar internetten ve uluslararası terörizm ağından önceydi, birbirlerine kırmızı telefonlarla ulaşıyor ve birbirlerini yok edip etmemeyi konuşuyorlardı. Diğer ilişkileri

de satranç oyunu gibi görmeye bir adım kalmıştı. Gelecek, bir sonraki mantıklı hamleye kilitliydi. Klostrofobik ve özgürleştirici. Herkes aynı açmazın esiri oldu; her taş, satranç tahtasının iki tarafındaki rakiplerce, zorlayıcı ağır bir rasyonaliteyle hareket ettirildi.

Hiroşima'nın kaçınılmaz olduğu bir dünya vardı diyorlar. Bunu, geçen yüzyılın en muhteşem beyinleri keşfetmiş ve matematik diliyle ifade etmişti.

İlk oyun kuramı, Sovyetler Birliği'nin, tek bir saldırıyla ABD'yi yok etmesine fırsat vermeden, atom silahlarıyla saldırıp bir çırpıda Sovyetler Birliği'ni haritadan silmek üzerine inşa edilmişti. Oysa Sovyetler Birliği, barışçıl gösteriler, parabol antenler, Polonyalı bir papaz, korkunç bir atom santralı kazası, rock'n'roll, Çekoslovak bir yazar ve sıradan bir pazartesi günü yığınlara ateş etmek istemeyen Leipzigli yerel politikacıların kombinasyonuyla yıkıldı. Modellerin hiçbirinde bu yoktu.

Savaş ve çatışmaların bütünüyle rasyonel olduğu fikri hâlâ varlığını koruyor. Bir tek, süper güçlerin bilek güreşi yaptığı yerler değişti; Berlin, Viyana, Varşova'nın yerini, Kabil, Tahran, Peşaver aldı. Oyun kuramcıları hâlâ özel durumları incelemek yerine, bağlamına bakmaksızın, savaşı rasyonel kılan faktörlere bakmamız gerektiğini iddia ediyor. Savaşı "kanseri inceler gibi" incelememiz gerektiğini söylüyorlar. Birtakım hastaları iyileştirmeye çalışmak, özel durumlarına saplanıp kalmak yerine, kanserli hücrelerinin nasıl davrandığını incelememiz gerektiğini söylüyorlar.

Savaş rasyoneldir, aksi halde var olmazdı. Ve rasyonel iktisadi bireyleri savaştan alıkoymanın en basit yolu, savaşın "maliyetini artırmak"tır. İktisadi birey, daha ucuz bir çıkış yolu olmadığında şiddete başvurur. Öyleyse, ona böyle bir yol verelim.

Bu çıkış noktasının da sorunları var elbette. Örneğin teröristler.

Oyun kuramcısı Robert Aumann, 2005 yılında, Alfred Nobel'in anısına verilen ekonomi ödülünü almadan hemen önce şöyle demişti, "Ne istediklerini bilmiyorum ve bu beni kaygılandırıyor."

John von Neumann 1957 yılında öldü. Hiroşima felaketine bulaşmanın dışında, modern bilgisayarların geliştirilmesine katkıda bulundu. İzlanda'yı Hawaii iklimine kavuşturmak için Kuzey Kutbu'ndaki buzları siyaha boyama önerisi pek başarılı olmasa da oyun kuramı, modern finans ekonomisinin temelini oluşturdu.

Ekonomi bilimi, model ve kuramlarıyla, analizci ve tüccarların sermaye piyasasındaki alışverişleriyle çoktandır ilgilenmiyordu. Bu 1950 ve 60'lı yıllarda değişmişti.

Örneğin bir şirket, faaliyet alanını genişletmek, yeni mağazalar açmak, işçi sayısını artırmak ya da onarım için para elde etmek amacıyla hisse senedi satar. Bu hisse senetlerini satın alanlar, hisse senetleri piyasasında, bunlarla ticaret yapabilir. Ticaret kazanç ve kayıplarla sonuçlanır, hisse senetlerinin değeri artar, azalır – bu değer, şirketin sermaye elde etme imkânlarını etkiler. Örneğin, yüksek bir soyutlama düzeyinde, indeksli yatırım fonlarını ve türevleri. Hisse senetleri ve hisse senetleri piyasası, bir şirket üzerine bahisse, türev piyasası ve indeksli yatırım fonları da bahis üzerine bahistir. Buraya yatırılan paralar gerçekliğe nüfuz etmez, kendi kendini kopyalamaya ve yansıtmaya devam eder.

Matematik modeller bu piyasadaki riskleri göz açıp kapayıncaya kadar analiz eder ve ele almayı kolaylaştırır. Ekonomi için iyi olan toplum için de iyidir. Matematik modeller, hiçbir zaman, John von Neumann'dan sonra olduğu kadar gerçeğin üstüne çıkarılmamıştı. Bunun olağanüstü sonuçları oldu. Finansal iktisat büyük bir şeye dönüştü. 1980'lere gelindiğinde, neredeyse bütün ticaret soyut matematiğin üzerine inşa ediliyordu.

Fizikçilerin madde ve enerjinin yasalarını formüle etmeleri gibi, finansal iktisat da hisse senetleri ve türevlerin yasalarını formüle etmeye çalıştı.

Sorun iktisadın fizikten çok farklı bir bilim olmasıydı. Ekonomi için, enerji ve maddenin yasalarını formüle eder gibi yasalar formüle edilemezdi. Fizikte aynı deneyi defalarca tekrarlayabilir, her seferinde aynı sonuca ulaşabilirsiniz. Elmayı elinizden bırakırsanız yere düşer. İktisatta böyle değildir. Amerikalı fizikçi Murray Gell-Mann bir seferinde şöyle demişti: "Hayal edebiliyor musunuz, elektronlar düşünebilseydi fizik

ne zor bir şey olurdu." Piyasa insanlardan oluşur, insanlar düşünebilir, üstelik hisseder. Piyasa bir oyun değildir. İnsan oyuna dönüştürmedikçe.

Dünyaya oyun kuramının ışığında bakmak için, iktisatçılar zar ve rulet oyununu incelemeye başladı. Dünya bir oyunsa, finans piyasası da kumarhane olmalıydı. Mantıklı görünüyordu.

"Wall Street büyük bir kumarhane. Oyun daha büyük ve beni kumarhanedeki oyundan çok daha fazla ilgilendiriyor," demişti Edward Thorp.

Thorp matematik profesörü, *blackjack* oyuncusu, daha sonra da bir hedge fonu yöneticisiydi. 1962 yılında yayımlanan *Beat the Dealer* [Krupiyeyi Yen] adlı kitabında *blackjack* oyununda, beş yıl sonra yazdığı *Beat the Market* [Piyasayı Yen] kitabında da hisse senedi piyasasında kazanmak için matematikten nasıl faydalanılacağını anlattı. Kumarhanede şans oyunu ya da bir şirketin değeri. Las Vegas ya da Wall Street. Her şey iç içe geçiyor.

İktisatçılar, zar oyunu ve ruletten hareketle model oluşturmaya başladıklarında, piyasanın da aynı şekilde çalıştığını varsayıyorlardı. Bir kumarhanede zarın nasıl atıldığı, gelecekte yere nasıl düşeceğini etkilemezdi. Görüldüğü kadarıyla, finans piyasalarının kumarhane gibi işlediği türünden masum bir varsayımın arkasında, piyasanın belleği olmadığı gibi, çok daha büyük bir varsayım vardı. Her yatırım ya da bahis, bir öncekinden bütünüyle bağımsızdı. Tıpkı rulette topun kırmızı ya da siyaha düşmesi gibi, bir hisse senedi, daha önce ne olduğundan etkilenmeksizin, yükselip alçalabilirdi. Piyasa unutur ve affederdi. Ve her sabah yeni bir güne başlanırdı. Zamanla, bütün bu prensipler, Etkin Piyasa Hipotezi (EPH) olarak geliştirildi. Hipoteze göre, finans piyasalarındaki kıymetlendirme, daima o şeyin mümkün olan en iyi değerini gösterirdi. Pazar her zaman haklıydı. Bu nedenle, balonlar olmazdı, olursa da piyasa kendini ayarlardı.

Hiç kimse müdahale etmemeliydi.

Bu gerekçenin gerisinde birçok iddia vardır. Birincisi, her yatırımcı ve alıcının bütünüyle rasyonel olduğu. İkincisi, herkesin, alımla ilgili kesinlikle aynı bilgilere sahip olduğu ve bu bilgileri kesinlikle aynı

yorumladıkları. Üçüncü olarak, alıcı ve yatırımcıların, birbirlerinden etkilenmeksizin, bağımsız davrandıkları.

Bilgi müthiş bir hızla yayıldığından, piyasanın, verili bir durumda, herhangi bir insandan daha çok şey bildiği varsayılır. Ulaşılabilir bütün bilgilerin otomatikman ve derhal alındığı. Adam Smith'in her şeyi bilen görünmez eli her şeyi düzenler, yoksa insanın arzu ve istekleri kaosa yol açar. Piyasa, bizi yönetip disipline eden üst düzey kolektif bilince dönüşür. Asla yanlış yapmaz – çünkü borsadaki her hareket, her fiyatla ilgili bilgileri toplayan sınırsız faaliyetlerin toplamıdır.

Teologlar Etkin Piyasa Hipotezi'ni Tanrı kavramı gibi analiz etti. Nedenini anlamak zor değil.

Pazar senden daha fazla biliyor, seni tatmin ediyor, üstelik kararı o veriyor. Bu aslında eski bir fantezi. Ama bu fantezi daha önce, Etkin Piyasa Hipotezi'nde olduğu kadar ileri götürülmedi.

Adam Smith'e göre, her malın bir "doğal fiyatı" vardı. Fiyatlar sürekli olarak doğal fiyata doğru çekilirdi. Şeker bir süre, değişik nedenlerle, pahalı yahut ucuz olabilirdi ama sonuçta doğal fiyatına dönerdi. Ekonomi hiçbir zaman belli bir durumda sabit kalmazdı, yoksa saatin mekanizması dururdu. Bir denge etrafında dönerdi ekonomi. Birbiriyle rekabet eden çıkarlar, değişik yönlere çekiştirip dururdu.

Zamanla, bu öykü için bir matematik kuramı geliştirildi. Piyasayı yöneten şey arz ve talepti: Eğer çok fazla şemsiye (büyük arz) ve az talep varsa (güneş parlıyor) şemsiye fiyatları düşecekti. Ama şemsiye az (küçük arz) ve talep büyükse (sağanak yağmur) şemsiye fiyatları artacaktı.

Bu piyasa öyküsü, bilimden çok şiire benzer. İstatistiksel bir dünyada, enformasyonla ilgili bir sorun yoktur. Gerekli her türlü bilgi, nihayetinde, onu kullanmayı bilenlere ulaşacaktır. Gerçek piyasa, sürtünme kuvvetinden bu kadar yoksun işlemez. Fakat bu, her şeyden önce, piyasa ekonomisinin yapısal yetkinliği üzerine bir öyküdür. Sovyetler gibi olmak istemeyiz.

Teskin edici bir öykü olabilir. Bütün insanların rasyonel dört dörtlük iktisadi bireyler olduğu ve statik bir dünyada, piyasa ekonomisinin

etkin olup olmayacağını sormanın da anlamı yok. Eğer bütün insanlar şu iktisadi birey gibiyse, üstelik dünya statikse, hangi ekonomik sistem olursa olsun işler. Eğer herkes eksiksiz bilgi sahibiyse ve davranışlarının sonuçlarını her zaman kestirebiliyorsa, ekonomi öyle öngörülebilir olur ki merkezi olarak Moskova'dan bile planlanabilir.

İktisatçılar ne kadar ince matematik modeller geliştirirse geliştirsinler, varsayımları gerçekle örtüşmediği sürece, gerçeklik hakkında konuşacak olgunluğa erişemeyecekler. Şu meşhur Etkin Piyasa Hipotezi için, "piyasa ekonomisi tarihinin en büyük yanlışı" deniyor.

Piyasa, her şeyi doğru fiyatlandıran, tarafsız bir makine değildir. George Soros tam tersini iddia eder. Piyasa yalnızca arada bir yanılmaz, hep yanılır. Piyasada oynayanlar yanlış bir görüşle oyuna girer, ama bu yanlış, daha sonra, şeylerin nasıl olacağını etkiler. Ve insanlar bunu ancak, George Soros kadar zengin olduklarında anlayabilir, en azından Soros'a göre böyle.

Oyun kuramının dünyasında, düşürülecek uçağın içinde olup olmamanızın bir önemi yoktur. Uçağın, uçaksavar mermilerinin arasında nasıl hareket edeceğini, sistemin rasyonalitesi belirler. Buna mukabil, finans piyasası rasyonel bir sistem değildir. İnsanlardan oluşur. Ekonomik davranışları duygular yönetir ve kolektiftir. Bireysel ve rasyonel değil.

Ekonomi, basit bir planla organize edilmiş, milyonlarca bağımsız parçasının uyumlu çalıştığı, mekanik olarak ilerleyen bir makine değildir -sonsuz dengeye doğru ilerleyen rasyonel bir sistem. Ekonomi bir ilişkiler ağıdır, mevcut olan tek planı kendi içinden ortaya çıkar ve yalnızca bütünle bağlantılı olarak anlaşılabilir.

Bununla birlikte, finans kuramlarındaki iktisadi birey, sanki, zamanın yalıtılmış olaylar serisi olduğu bir dünyada yaşar. Bir "an" ölür ölmez, başka bir "an" başlar: Geçmiş, şimdi ve gelecek bütünüyle birbirinden bağımsızdır. Ama gerçekte, yatırımcılar birlikte davranır: daha sonra piyasa hareketlerine dönüşecek mantığın esirleri ve yaratıcıları. Bütün parçalardan oluşur ama parçalara indirgenemez. Ve zaman karmaşık bir şeydir: Dünün nasıl olduğunun anısı ve yarının nasıl olacağına

dair beklentiler şimdiyi oluşturur. Beklentiler ne hatırladığını belirler, hatırladıkların da beklentilerini.

Buna rağmen, piyasanın doğal dengesine dair kuramlar, 1990 yılına kadar adam akıllı sorgulanmadı. Çünkü fazlasıyla şıktı. Basit mekaniğiyle çok seksi. Gittikçe daha kompleksleşen rakamlarla giydirip kuşatmak da çok zevkliydi. Wall Street'ten üniversiteye kadar: İnsanlar buna inanmak istiyordu. İnandılar da.

15 Ekim 2008'de bile.

YEDİNCİ BÖLÜM

Bu bölümde dünya ekonomisi cehennemin dibini boyluyor

Johann Wolfgang von Goethe'nin büyük eseri *Faust*'un ikinci bölümü birincisinden çok daha ilginçtir. Doktor Faust, şeytanın elçisi Mephistopheles'le anlaşma yapar ve tiyatronun ikinci bölümü başladığında imparatorun sarayındadırlar.

İmparatorluğun ciddi ekonomik sorunları vardır. Ülkenin parası altındır, giderleri karşılayacak miktarda değildir. İmparator sorumsuzca harcamalar yapmıştır, mali felaket eşiktedir.

Cingöz Mephistopheles, imparatora bir öneride bulunur: Hazinede yeterince altın yok ama daha keşfedilmemiş altınlar var. Yerin derinliklerinde. Bir gün bulunmayı bekleyen altınlar. Bu altınlar elimizde değildir, fakat varlıklarını ve bir değerleri olduğunu biliriz. Topraklar imparatorun olduğuna göre, henüz keşfedilmemiş bu altınlar karşılığında kâğıt çıkartabilir.

Şeytanın temsilcisi kâğıt parayı takdim eder. İmparator borçlarından kurtulur. Bir sihirle zengin olur, ülkesi gelişir. Ancak imparatorluğun temeli de değişir – gerçek altından, kâğıt üzerindeki hayali değere.

Refah potansiyeli olağanüstüdür. Riskler de.

Goethe, yalnızca dünyanın en önde gelen şairi değildi. Weimar'da maliye bakanıydı.

* * *

Paranın tarihi maddi olandan maddi olmayana doğru bir yolculuktur. Ekonomilerin bebeklik çağında, paranın kullanışlı ve kolay hesaplanabilir olması gözetilirdi: İstiridye, hayvan ve tuz en iyileriydi. On inek

karşılığı toprak aldım. İneklerin değeri yenilebilir olmalarından gelir, onları yiyebilir ve soğuk kışlarda hayatta kalabilirim. Kırgızlar modern zamanlara kadar, Rusya steplerinde ödeme aracı olarak at kullanıyordu. Daha küçük şeyler için koyun, bozuk para olarak da kuzu derisi.

Philosophy of Money (*Paranın Felsefesi*) kitabında George Simmel, parayla ilişkimizin Tanrı'yla ilişkimize benzediğini söyler. Para mutlak değişim aracıdır, tıpkı Tanrı'nın mutlak olması gibi.

Para diğer bütün malların ölçüsü olabilir. Paranın olmadığı bir dünyada, çaydanlığımı ancak ben küreğini istiyorsam alabilirsin. Yoksa çaydanlığımı niçin takas edeyim? Aramızda bir ticaret olabilmesi için sende benim istediğim bir şeyin olması gerekir. İktisatçıların deyimiyle, "dilekler arasında karşılıklı uyum" olması.

Ancak para varsa, çaydanlığımı sana vermem için küreğini istemem gerekmez. Bana para verirsin, parayı koruyarak verdiğim şeyin değerini korurum. Gelecekte başka bir şeyle takas edebilirim.

Paranın işlevlerinden biri, bu yolla değeri muhafaza etmektir. Böylece ticaret kolaylaşır, yaygınlaşır. Hemen o anda, orada yapmak yerine zamana yayılır.

MÖ yaklaşık 1200'lerde, Çin'de para olarak, Hint Okyanusu ve Pasifik'in sığ sularından elde edilen deniz salyangozu kabukları kullanılıyordu. Taş Çağı'nın sonlarına doğru bronz ve bakırdan kabuk kopyaları yapıldı, böylece ilk gerçek para ortaya çıktı. Zamanla düzleşti, Çin'de, zincire dizebilmek için ortaları deliniyordu.

Çin dışındaki ülkelerde gümüşten para yapılmaya başlandı, üzerine Tanrı'nın ya da imparatorun mührü vuruluyordu. Bu teknik şimdiki Türkiye'nin olduğu coğrafyada ortaya çıktı; hızla Yunanlara, Perslere, Makedonlara ve en son olarak da Romalılara yayıldı. Basit metallerin kullanıldığı Çin'den farklı olarak, altın, gümüş ve bronzdan üretilmeye başlandı.

Dünyanın ilk banknotları deriden yapıldı, 30 santimetre karelik beyaz geyik derisinden, kenarları parlak renkli boyalarla süsleniyordu. 800'lerde, Çin'de kâğıt para kullanılmaya başladı. Enflasyon nedeniyle

bu sistemden vazgeçilene kadar beş yüz yıl bu devam etti. Daha fazla para basma arzusu çok baştan çıkartıcıydı. Özellikle yeni savaşları finanse edebilmek için. Kısa bir sürede, banknotların değeri başka bir şey için ölçü olamayacak kadar azaldı. Çin geriye dönüp ekonomisini gümüş üzerine inşa etti.

Çoğu ülkenin para birimi, birkaç onyıl öncesine kadar ya gümüş ya da altına dayalıydı. 1816 yılında İngiltere parasını altına bağladı. Kâğıt para yüzlerce yıldır kullanılıyor ama değeri ilk defa doğrudan metale bağlanıyordu. ABD'de, 1900'de Altın Standardı Yasası çıktı ve ABD Merkez Bankası'nın kurulmasına yol açtı. Elindeki kağıt paraları devlete verebilirdin ve devlet sana, özel bir kur üzerinden, altın verirdi.

1945 yılında Bretton Woods sisteminin temeli atıldı. II. Dünya Savaşı'ndan sonra, kırk beş müttefik ülke temsilcisi, New Hampshire'ın Bretton Woods kasabasında bir araya geldi, ülkelerin para birimlerinin Amerikan dolarına sabitlenmesine karar verildi. Ülkelerin paralarının değeri sigortalandı, her zaman dolara çevrilebilecekti, dolar da altına. Altın paslanmaz. Altın sonsuza kadar dayanır. Yeryüzünde şimdiye kadar elde edilen altınların tamamı, ancak dört buçuk kilometre küp eder. Çok ender bulunan şey değerli olur.

Bretton Woods sistemi 1971 yılında çöktü. Bugün, cüzdanınızdaki banknotlar artık birer kâğıt parçası. Diğer mallar niçin değerliyse, para da aynı nedenle değerli.

Sahip olmak istediğimiz için.

Para istiyorsun çünkü başka insanlar da istiyor. İstiyorsun çünkü parayla mal ve hizmet alacağını biliyorsun. Paranın değerli olduğunu düşündüğün sürece, elde etmek için çalışacaksın – sistem böyle işliyor.

Merkez bankalarının görevi, dolara, krona, avroya, pounda güven duymamızı sağlamaktır. Kasalarındaki altın miktarından daha çok, güven, itibar ve meşruiyete önem verirler. Söz konusu olan şey imaj, beklenti ve psikolojidir. Paraya olan güvenimizi kaybedersek ekonomiler çöker.

Para sosyal bir tasarımdır. Din için olduğu kadar finans piyasası için de – başlangıçta inanç vardı.

* * *

Aristoteles'in 1200 yıl önce anlattığına göre, Thales bir seferinde, gelecek zeytin hasadının rekor düzeyde olacağını tahmin etmiş. Zeytin preslerinin sahipleriyle ilişkiye geçmiş, hasat dönemi için tamamını kiralamış. Gelecek hasadın nasıl olacağını bilemeyen pres sahipleri, muhtemel bir zararın önüne geçmek için Thales'in teklifi kabul etmiş. Aylar geçmiş, hasat mevsimi gelmiş, Thales'in tahmini doğru çıkmış: Zeytin hasadı muazzammış. Her zeytin üreticisi değirmene ihtiyaç duymuş. Bütün değirmenleri normal fiyattan kiralayan Thales, üreticilere aşırı fiyatlarla kiraya vermiş.

Bugün bu türden bir anlaşmaya "opsiyon" deniyor.

Finansal inovasyon, zaman ile para arasındaki ilişkiyi çeşitli biçimlerde değiştirmek ve oynamakla ilgili bir şeydir. İnsanlar, finansal enstrümanlara karşı, sırf zamanla oynadıkları için, uzun süredir şüpheyle yaklaşıyordu. Zaman Tanrı'ya, yalnızca Tanrı'ya aittir. Tefeciliğin teolojik olarak kınanmasının nedeni, faiz karşılığı para veren insanın, "zaman satması"dır. Sana verdiğim borçla, aksi halde ancak bir yıl sonra alabileceğin şeyi bugün alma imkânına kavuşuyorsun. Bana verdiğin faiz, şimdi elde ettiğin fırsat ile benden borç almaman halinde, gelecek yıl elde edeceğin fırsat arasındaki zamanın fiyatıdır.

Ve zamana fiyat biçmek kâfirliktir.

Aristoteles borç verilen paradan faiz almanın doğal olmadığını söylüyordu çünkü bu, "paranın para doğurması" demekti. Temiz olmayan para. Kirli para. Yani kendi kendini beceren paranın sapkın ilişkisinin ürünü. Paranın para doğurması, cinsel sapkınlık olarak görülüyordu.

John Calvin ve Protestan reformuyla bu tutum değişti. Şirketlerden ya da dükkânlardan elde edilen kazanç, topraktan elde edilenden niçin daha yüksek olmasındı? Tüccarın kazancı kendi gayretinin eseriydi ve ona ait olmalıydı, niçin bu kazanç büyümesindi? Calvin, Hıristiyanlığı şehirlerde hızla gelişen burjuvaziye adapte etmeye çalıştı.

Tefecilik, faiz ve kazanç teolojik sorunlar olmaktan çıktı. Islah edilen Hıristiyanlık, kapitalizmle el ele vererek yeni çağa adım attı.

Finansal enstrümanın amacı, ekonomideki risklerle değişik şekillerde baş etmekti. Bu işi, beceremeyenlerin elinden alıp becerenlere aktarmaktı. O yıl zeytin hasadı kötü olabilirdi, zeytinlikler yanabilir ya da don vurabilirdi. Thales bu riskleri göze aldı, bu nedenle kazanç elde edebildi. Finans piyasası, risk almadan kazanç elde edememe anlamında, bir paradokstur. Aynı zamanda yüksek risk nedeniyle çökebilir.

Rock efsanesi David Bowie'nin 1997 yılında paraya ihtiyacı oldu. Elli yaşına basmıştı, menajeri Tony Defries'den kurtulmak istiyordu. Yollarını birkaç yıl önce ayırmalarına rağmen Tony, Bowie'nin gelirlerinin bir kısmı üzerinde hâlâ hak sahibiydi.

Bowie kesinlikle yoksul değildi. "Space Oddity", "Rebel Rebel", "Jean Genie" ve "Ziggy Stardust" albümlerinden cebine durmadan para akıyordu. Daha yıllarca akacağı da kesindi. 25 albüm ve 287 şarkının haklarına sahipti.

Ama hemen şimdi paraya ihtiyacı vardı.

Bowie tahvilleri denen tahviller sürdü piyasaya – yeni bir finansal ürün. Para zamandı, zaman da para. Bu ikisi arasındaki ilişkiyle, eğerek, bükerek oynanabiliyordu.

Bowie bestelenip kaydedilmiş eserlerinden gelecek gelirleri sattı. Bowie tahvilini alanlar, gelecekteki kazanca yatırım yapıyordu. David Bowie, bir çırpıda 500 milyon kronluk tahvil sattı.

Artık her yıl cebine para girmeyecekti – ama bir seferde bir sürü parası olmuştu.

Yalnızca diğer sanatçılar değil, Amerikan bankaları da Bowie örneğini düşünmeye başladı. Bankaların kasalarına onyıllar boyunca milyonlar akacaktı, milyarlarca ev kredisi vermişlerdi. Bu paralar ne de olsa yavaş yavaş geri dönecekti.

Bu borçları –Bowie'nin telif haklarını sattığı gibi– niçin satmasınlardı?

Bir banka, belki 10 bin Amerikalı ailenin her birine 100 bin dolar borç vermişti. İlk 25 yıllık sürede kasasına bir milyar dolar dönecekti. Banka, bunlara kim sahip olacaksa, borçlardan gelen paralardan ne kadar alacağını gösteren kâğıtlar bastı. Sonra bu kağıtları başkasına (örneğin emeklilik fonuna) sattı ve sihirli bir darbeyle, 100 bin aileye daha borç vermek için taze bir milyar dolar sahibi oldu.

Sihirbazlıktı bu. Bir milyar borç veriyorsun, borcu satıp taze 1 milyar alıyorsun. Yani gerçekte sattığın tek şey, bir tomar borç. Daha fazla para. Daha az risk. Herkes kazanıyor. Bu olay, çoğu bankanın faaliyetini temelden değiştirdi. Risk, tabiatıyla, hâlâ vardı. Sistemin bir yerinde.

David Bowie'nin tahvil satıp yarım milyar topladığı 1997 yılında, şarkılarının para getirmeye devam etmesi çok büyük bir olasılıktı. Telif haklarının gelecekteki değerinin bu miktarda olacağı tahmin ediliyordu. 1997 yılında müzik indirme fenomeninin ne kadar büyük bir şey olacağını kim kestirebilirdi? Yahut sanatçının gelirlerinin ne kadar düşeceğini? Bunu bugün biliyoruz. Ama bu David Bowie'nin sorunu değildi.

Tahvilleri alanların sorunuydu.

Daha önce, herhangi biri aldığı ev kredisini geri ödemezse sonuçlarına banka katlanıyordu. Bu nedenle, banka kredi verirken, doğal olarak çok temkinliydi. Artık bu ilişki altüst olmuştu. Bankalar kime kredi verdikleriyle gittikçe daha az ilgileniyordu. Ne de olsa borcu başkasına satacaklardı. Ne kadar çok borç verirlerse, o kadar çok borç satıyorlardı – ve böylece, daha fazla para kazanılıyordu.

Bu tür finansal ürünleri değerlendiren kredi değerlendirme şirketlerinin riskleri görmüş olması gerekirdi. Ama bu şirketler, değerlendirme işleminin parasını, değerlendirdikleri kâğıtları üreten bankadan alıyordu. Kredi değerlendirme şirketi, nihayetinde piyasada bir şirketti. Eğer bir banka, bir şirketin verdiği nottan memnun olmazsa başka bir şirkete giderdi. Üstelik bankalar ve kredi değerlendirme kuruluşları aynı ekonomik modeli kullanıyordu. Bütün insanların iktisadi birey olduğu kuramı üzerine kurulu modeli. Kısaca, konut fiyatlarının kontrolsüz

düşüşe geçmesi imkânsızdı. Piyasa yanılmazdı, yani bütün bu kâğıtlar güvenilirdi.

Amerikan Merkez Bankası, bu duruma karşı bir şey yapmak yerine, faizleri tarihi düzeyde düşük tuttu.

ABD'de orta sınıfın hayat standardı, 1970'ten beri çok az yükselmişti. Çatlak büyüse de orta sınıfın kendini "kazanan" gibi hissetmesi, her çizgiden politikacı için önemliydi. Orta sınıfların durumunun iyileştiği masalı olmasa, ABD'nin hali nice olurdu? Herkesin bir ev sahibi olma düşü çözüm haline geldi. Amerikalı her aile, ev alma fırsatına –gücüne değil, fırsatına– kavuşmalıydı. Fikir, zamanın satılabileceği üzerine inşa edildi. Ev fiyatları yükselirken borçlar aynı hızla niçin yükselmesindi?

ABD'de, 1997-2006 yılları arasında, ev fiyatları yüzde 124 arttı. En civcivli zamanında, haftada 160 bin kişi ev satın aldı. İnsanlık tarihinin gördüğü en büyük finans balonuydu.

Bankalar geri ödeyemeyecek insanlara borç vermişlerdi, üstelik çok fazla miktarda borç vermişlerdi ve nihayetinde, değerlendirme kuruluşlarının çok güçlü dediği kâğıtların bir kısmını geri satın almışlardı. Balon patladığında bankalarda para yoktu ve kâğıtların hiçbir değerinin olmadığı ortaya çıktı. Üstelik bu kâğıtlar bütün dünyaya yayılmıştı. Ve kimse onlara dokunmak istemiyordu.

15 Eylül'de yatırım bankası Lehman Brothers çöktü. Kıvılcım çakılmıştı. Amerikan bankaları kendileriyle birlikte dünya ekonomisini krize sürükledi.

Spekülasyon ve finansal çılgınlık uzun süre akıllardan çıkmayacak bir ekonomik felakete yol açtı. Carmen M. Reinhart ile Kenneth S. Rogoff, sekiz yüzyılın finansal çılgınlıklarını araştırdıkları *This Time is Different: Eight Centuries of Financial Folly* [Bu Defa Farklı: Finansal Çılgınlığın Sekiz Yüzyılı] kitabında, her seferinde "bu defa farklı," deriz diye yazıyorlar. Kolektif hayallerimiz, yeni ve değişik olduğunu düşündüğümüz bir şeye kilitlendiğinde spekülasyon başlar. Kendimizden farklı nesneler icat ederek değer yaratır, sonra da aradaki mesafeyi aşmaya çalışırız.

Belirli bir piyasada çok para kazanıldığı duyulduğunda, gittikçe daha fazla kişi oraya yatırım yapmaya başlar. Böylece fiyatlar yukarı fırlar, fiyatlar yukarıya çıktıkça daha fazla yatırımcı gelir. Daha fazla yatırım yapıldıkça fiyatlar daha da yükselir. Hatta insanlar neler olabileceğini anlamaya başladığında bile davranışları pek değişmez. Tam olarak balonun içine para atmaya devam ederler.

Ve nihayet, her şeyin değişmeye başladığı ve birinin "sat" diye bağırdığı, o kaçınılmaz noktaya gelinir. Panik yayılır, herkes aynı anda çıkışa doğru koşar. Fiyatlar, yükseldiği kadar hızlı, çoğu kez daha hızlı, düşer. Bu, çıkışa koşanların sayısını artırır, sayı arttıkça fiyatlar daha da düşer. Abartılı iyimserlik, abartılı bir kötümserliğe dönüşür. Herkes gökkuşağının dibindeki altın dolu çömleği arar. Ve sonra, duman olur.

Hiç yoktan bir şey yaratacağına inanmaya başladığında, durman zor olur.

Ekonomik değer kolektif halüsinasyonla ortaya çıkar ve yok olur. Daha hızlı ve daha hızlı. Sermaye özgür bir şekilde sınırları aşar, ışık hızında. Fabrikalarda değildir artık ya da şeylerin üretildiği ya da hammaddelerin çıkartıldığı yerlerde. Kazanç peşindedir, bir şirketin diğer şirketlerle müşteri rekabetine girmesi ya da bir tekniğin başka bir teknikle rekabet etmesi gibi değil – düpedüz spekülasyon formunda. Büyük dalgalanmalarla daha kolay para, büyük riskler ve büyük kayıplar. Bu, oynanan bahis üstüne oynanan bir bahistir.

Oliver Stone'un, 1987'de çektiği *Wall Street* filminde Gordon Gekko'nun dediği gibi; sıfır toplamlı oyundur. Para ne kaybedilir ne de yaratılır, yalnızca bir algıdan diğerine aktarılır. Durumu, "İllüzyon gerçek oldu ve ne kadar gerçek olduysa, insanlar o kadar umutsuz bir çabayla istemeye başladı," diye sert bir şekilde ifade eder.

Goethe'nin *Faust*'undaki Mephistopheles bile anlamıştı bunu. Şeytanın temsilcisi olmasına rağmen. Faust'un ruhunu alıp cehenneme götürme fırsatını beklerken. Faust yalnızca mutlu olmak ister. Her türlü zevke, her türlü bilgiye ve "çok güzelsin gitme dur"* diye dilenip yalvaracağı bir ana sahip olmak. Çok şey istemek mi bu?

---

* Haldun Taner'in çevirisi –çn.

Bugün finans piyasasında simsarların yerini, soyut algoritmalar gittikçe daha fazla alıyor. Bilgisayarlar matematik bir modele göre otomatik olarak alıp satıyor. *Wall Street* filminde gördüğümüz, büyük ekranlardan akan rakamlara bakarak ellerini kollarını sallayan, bağıran, terli, beyaz gömlekli borsa simsarları yakında tarihe karışacak. Bunların yerini, gelişmiş matematik üzerine inşa edilmiş, otomatik kitle ticareti yapabilen, ultra hızlı bilgisayarlarla donatılmış uzmanlık şirketleri alacak. Büyük bankalar artık Wall Street'te değil. Geniş bilgisayar sistemine uygun bürolara taşındılar. Büyük kaynaklara büyük bilgisayarlar. En hızlı olan kazanır. Değişik piyasalarda, saniyeden saniyeye değişen fiyatlar izlenerek para kazanılır. Bazen, yüzü olmayan evrende yanlışlar da olur – 10,8 milyar dolarlık bir sipariş, teknik bir yanlışlıkla 10,8 milyon dolar olabilir. Şu algoritma denen şeyler, delirip amok koşusu yapabilir – biz daha gözümüzü kırpmaya fırsat bulamadan bütün evreni satın alır. İşte bu nedenle güvenlik sistemleri çok iyi yağlanmış ve manevralar çok iyi çalışılmıştır. Bu tür bir ticaret, bir göz kırpma süresinden bin kat daha hızlı bir sürede biter. Finansal fantezideki teknik bir hata, bir sonraki büyük çöküşe neden olabilir. Birkaç dakikada olur bu.

Nefes nefese kalan dünya borsalarının artçı dalgaları, milyonlarca insanı işsiz bırakabilir. Ve bu milyonlarca işsiz, ülkelerin kamu maliyelerinde açığa neden olabilir, hükümetler zalim bir ifadeyle, yaşlı bakımında kesintiye gittiklerini açıklayabilir. Ama doyurulması, bakılması, ellerinden tutulması gereken yaşlıların sayısı azalmaz. Bakım sektöründe daha az işçi, daha çok işi üstlenmek zorunda kalır. Beller bükülür, eklemler sızlar. Mali kumarhanede saniyede gerçekleşen fiyat değişikliğiyle ilgili yanlış bahsin faturası, aşağı doğru uzun bir yol katedip hastabakıcı bir kadının sol dizine kadar inebilir. Ne Adam Smith'in ne de finans dünyasının reislerinden birinin umurunda olan bir dize.

Kriz, 2008 sonbaharında gerçeğe dönüştüğünde Amerikan Merkez Bankası'nın başkanı Alan Greenspan, Kongre'de sorgulandı. Demokrat senatör Henry Waxman sordu:

– Yani şimdi sen bütün dünya görüşünün, ideolojinin yanlış olduğunu mu söylüyorsun? İşe yaramadığını?

– Kesinlikle. Aynen öyle diyorum.

İktisat kendi evreninde bir mantık, bir oyun haline geldi. Bütün insanlar iktisadi bireydi: Tek ve yanılmaz ekonomik bilincin bireysel ifadesi ve olan her şey rasyoneldi.

Refah başka bir finansal evrende bir yerde yaratılmıştı, ev kredisiyle aranın nasıl olduğundan yahut işlerinin nasıl gittiğinden neredeyse tamamen bağımsız olarak. Değer her hâlükârda artabilirdi. Her şey başka bir zeminde olmuştu – altın ortaya çıkmış ve esrarengiz süreçlerde kaybolmuştu. Sanki ekonomi ve piyasanın artık bizimle bir işi yokmuş gibi.

Ne üretiyoruz, nasıl çalışıyoruz, ne icat ediyoruz ve neye ihtiyacımız var?

Teknolojik değişimler piyasaları her zaman dönüştürdü. Paranın giderek daha fazla soyutlaşmasıyla –önce geyik derisi, metal parçası ve en sonunda destelenip satılan borç– erişim mesafesinde olduğuna inanan insan sayısı gittikçe daha fazla artar. Refah potansiyeli muazzam ama risk de. Özellikle, başlangıçta ne olduğuna bağlı kalmayı başaramıyorsak.

Bütün dünyayı, 300 mikrosaniyede 12 kez alıp satabilecek bilgisayar sistemleri yaratma becerimiz ne olursa olsun, matematiğin dayanılmaz cazibesine ne kadar kapılırsak kapılalım, iktisadın temelde insan bedeni üzerine inşa edildiği gerçeğinden kaçamayız. Çalışan bedenler, bakıma ihtiyaç duyan bedenler, başka bedenleri yaratan bedenler. Doğan, yaşlanan ve ölen bedenler. Cinsiyeti olan bedenler. Hayatın değişik aşamalarında yardım gereksinen bedenler.

Ve bunları organize edecek bir toplum.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

Bu bölümde erkeklerin de iktisadi birey olmadığını görüyoruz

Psikologlar ve iktisatçılar, 1950 yılından beri, siyasal iktisadın insanlara dair varsayımlarını sistematik olarak test ediyor. Şu iktisadi birey kim?

Düşünce ve karar süreçlerine dair deneyler yapıldı, Manyetik Rezonans Görüntüleme tekniğiyle beyin incelendi.

Cepheden ilk gerçek saldırı, 1979 yılında, İsrailli iki araştırmacıdan, Daniel Kahneman ve Amos Tversky'den geldi. İktisatçıların iddialarının aksine, kararlarımızın hiç de objektif ve rasyonel olmadığını gösterdiler. Kahneman 2002 yılında, Alfred Nobel'in anısına verilen ekonomi ödülünü aldı ve bununla iktisadi bireyin işinin bittiği düşünülebilirdi.

Kahneman ile Tversky kârı maksimize etmekten daha çok, risklerden kaçınmaya çalıştığımızı ortaya koyuyordu. Çoğu kez, sorunun nasıl tarif edildiğine bağlı olarak, tamamıyla farklı sonuçlara ulaşıyorduk. İktisadi bireyin dünyasından farklı olarak bağlamların önemi vardı. Tercihlerimiz de sabit değildi, nasıl ölçüldüklerine bağlı olarak değişiyordu. Bir eşyaya sahip olduğumuzda, otomatik olarak çok değerli olduğunu düşünüyorduk. 100 kron kaybettiğimizde hissettiğimiz acı, 100 kron kazandığımızda duyduğumuz sevinçten çok daha fazlaydı. Genellikle, bir çıkarımız olmasa da, şeylerin olduğu gibi kalmasını tercih ediyorduk.

Her şeyden önce, başkalarının refahını, çoğu durumda, kendi refahımızdan önde tutuyorduk. Bundan kaybımız olsa bile.

Gerçek insanlar, bir daha hiç adım atmayacakları restoranda bile garsona bahşiş verir. İktisadi birey vermez. Ne de olsa garson çorbasına

sinek atarak intikam alamaz, parası cebinde kalır, bahşişi aklına bile getirmeden çekip gider.

Gerçek insanlar genellikle işbirliğine gönüllüdür. İktisadi birey yalnızca çıkarı varsa işbirliği yapar. Belirli bir durumda, haksız bir avantaj elde etmekten de rahatsız olmaz – yalnızca kazanmak ister.

Geri kalanımız için bu önemlidir.

Ayrıca yüz yüze pazarlık yapmak da fark eder. Birbirimizin gözlerinin içine bakarken daha saygın davranırız. Bu tür şeyler iktisadi bireyin umurunda değildir. Dahası, konu dışıdır. Onun için bütün durumlar aynıdır: hesap yapabilen bireyler arasında alışveriş. Hiçbir bağlam yok. Her şey bütün, hiçbir şey yarım değil ve elbette, bu bir yarış.

İşin aslı, rasyonel, bencil bireyler değiliz. Kadınlar kadar erkekler, büyükler kadar çocuklar, yaşlılar kadar gençler de. Genellikle düşünceliyiz. Çoğu kez şaşkın. Çoğu kez fedakâr. Çoğu kez endişeli. Çoğu kez mantıksız. Ve en önemlisi, hiçbirimiz bir ada değiliz.

Ekonomiyle ilgili hikâyelerimiz bağımsız şeyler değil, ekonominin yükselmesi ve alçalmasını şekillendiren şeyler. Başkalarının nasıl zengin olduğunu duyarız, bir şirketin nasıl rekor kazanç elde ettiğini, gerçek olup olmamalarının önemi yoktur. Bu hikâyeler, bizim her şey düzelecek diye düşünmemizi sağlar. Ve o zaman gerçek olurlar. Bir ölçüde. Çünkü sanki gerçekmiş gibi harcamaya başlarız.

Aynı şekilde, piyasanın serbest düşüşe geçtiğine dair dehşet hikâyeleri dinleriz, paniğe kapılmış simsarların "sat" diye bağırdıklarını duyar, birikimlerimize daha sıkı sarılırız. Böylece ekonomik durgunluğun daha da derinleşmesine katkıda bulunuruz. Duygularımız hikâyelerimizi yaratır – ve hikâyelerimiz piyasada harekete dönüşür.

Eğer tanıdıkların yeni bir daire için 3 milyon ödemeye hazırsa, emlak piyasasındaki balonla ilgili ürkütücü gazete manşetleri seni o kadar korkutmaz. Emlakçıdan teklifini 100 bin kron daha yükseltmesini istersin. Fiyatlarda ani yükselme, bütün topluma yayılan kolektif iyimserlik diye tarif edilir. Kolektif duygularımız devre dışı bırakılamaz. Bu duyguları hesaba katan bir ekonomi kuramı olsaydı, birtakım sorunlardan kaçınabilirdik.

Ve belki kendimiz hakkında bir şeyler öğrenirdik.

İktisadi davranış birçok açıdan duygularla yönetilir – akılla değil. Ve kolektiftir – bireysel değil. 2008 yılında dünya ekonomisinin çöktüğünü gören hiç kimse, bunun çok iyi düşünülmüş ya da iddia edildiği gibi yalnızca biz insanların almaya yetenekli olduğu türden, bilinçli kararların üzerine inşa edildiğine inanmazdı.

John Maynard Keynes daha 1930'larda, ekonomiyi hem devindirip hem tepetaklak eden, az ya da çok coşkulu yanlış anlamalar, dürtü ve duygular hakkında yazmıştı. 2008 yılındaki finans krizinden sonra bu düşünceler yeniden gündeme geldi. İktisatçılar George Akerlof ve Robert Shiller, Keynes'in 30'ların kriziyle ilgili açıklamalarını unuttuğumuzu söylüyordu. Keynes'in kuramının diğer taraflarına sahip çıkarken, "mütemadiyen rasyonel birey" fikrine saplanmış, piyasanın kolektif yahut duygularla yönetilen taraflarını görme yeteneğinden mahrum kalmıştık.

Eğer şu iktisadi birey bizim gibi biri değilse, kim o zaman?

"*Homo economicus* beş yaşında mı?" diye sordu araştırmacılar kendi kendilerine. Adalet beklentisi ve işbirliği, genellikle yetişkin insanların davranışlarını etkiler. Başkalarının bizimle işbirliği yapmalarını ve paylaşmalarını bekleriz. Adil davranmazlarsa karşı koyarız – bu zararımıza olsa da.

Psikologlar, anaokulu çocukları, ikinci ve altıncı sınıf öğrencileriyle, iktisadi bireyler olup olmadıklarını öğrenmek için deney yaptı. Yedi yaşın üzerindeki çocuklar adaletsizliğe itiraz ediyordu – tıpkı yetişkinler gibi. Bununla birlikte anaokulu çocukları tam bir iktisadi birey gibi davranıyordu.

Beş yaşındaki çocuklara bir miktar parayı paylaşmaları söylendiğinde, paylaşımın adil olup olmadığıyla ilgilenmiyorlardı – mümkün olduğu kadar fazla para almak istiyorlardı. Az aldıklarında da hiç yoktan iyiymiş gibi davranıyorlardı. Neşeyle, alabilecekleri kadarını alıyorlardı. Tıpkı şu iktisadi birey gibi. Ama dünya ekonomisini beş yaşında çocuklar yönetmiyor.

Yoksa yönetiyor mu?

Araştırmalar yedi yaşından itibaren adalet gibi faktörleri dikkate almaya başladığımızı gösteriyor. İktisadi birey bir geçiş aşamasıdır, en azından oyunla basitleştirilmiş laboratuvar deneyi bunu gösteriyor. Büyük bir olasılıkla, beş yaşındaki çocuklar bile gerçek durumlarda daha karmaşıktır.

Yalnızca tamah, korku, kişisel çıkar ve rasyonellikle yürüyen bir toplum yok. Böyle bir toplum asla işlemezdi. İktisatçı ve filozof Amartya Sen, bu durumu şöyle bir diyalogla resmeder:

"Tren istasyonu ne tarafta?" diye sorar yabancı. "Şu tarafta," diye ters tarafı, postanenin olduğu tarafı gösterir köylü, "rica etsem, geçerken şu mektubu postalayabilir misin?"

"Elbette," der yabancı ve içinde değerli bir şey var mı diye zarfı açmayı düşünür.

Dünya böyle işlemiyor.

İktisadi bireyin yaptığı şeyi niçin yaptığına dair denklemler nispeten karmaşık bir matematik. Aynı zamanda psikolojik araştırmalar, gerçek insanların belirli bir durumda çok rasyonel davranmadığını gösteriyor. Genellikle "en rasyonel"in ne olduğunu bilmiyoruz bile. Laboratuvarda oyuncak paralarla yapılan basitleştirilmiş deneyin sonucu bu. Belli ki, orada bile rasyonel davranmayı beceremiyoruz. Gerçek hayatta, şeyler sonsuz ölçüde daha karmaşık. Kim her şeyi göz önünde tutabilir? Bütün imkânları karşılaştırıp tartar, hesaplar ve faydayı maksimize eder?

Hatta iktisadi birey olma yeteneğinden yoksun olamaz mıyız?

Neoliberal iktisatçı Milton Friedman, bu tür bir eleştiriye ünlü bilardo örneğiyle karşı çıkar. Çok usta bir bilardocu düşünün. Fizik yasalarını bilmek zorunda değil. Ama sanki biliyormuş gibi davranır. Bilmemiz gerekenin hepsi bu.

Şimdi bir model yaratarak davranışını kestirebiliriz. Bu modele göre, bilardocunun fizik yasalarını bildiğini varsayarız. Belki öyle değil. Öyle olmasa da model yine de işe yarar, çünkü bilardocu fizik yasalarını biliyormuş gibi davranır.

Başka bir deyişle, insan belki iktisadi birey değildir. Ama yine de biz, Friedman'a göre, öyleymişiz gibi davranırız. Yani bir model, insanların neler yapacağı konusunda kehanette bulunan, bu nedenle ekonominin ne olacağını da bilen iktisadi birey üzerine inşa edilebilir.

Bu mantığa göre, iktisatçılar, insana bakış açıları ne kadar doğru diye yargılanmamalı. Çıkarsamaları insanların piyasadaki fiili davranışlarına ne kadar uyuyor diye yargılanmalı.

Dürüst olmak gerekirse, siyasal iktisat piyasayı kestirme konusunda da pek başarılı olamadı. 2008 sonbaharında finans krizi patladığında, İngiltere kraliçesi London School of Economics'i ziyaret etti. Uzmanlar sürüp giden felaketi anlattılar. Kraliçe şaşırmışa benziyordu: "Krizin geldiğini niçin kimse görmedi?" diye sordu.

Ve bu iyi bir soruydu.

John Kenneth Galbraith bir zamanlar olayı şöyle değerlendirmişti: "Tanrı iktisatçıları, astrologlar daha iyi bir üne sahip olsun diye yarattı." Galbraith de ünlü bir iktisatçıydı.

Nobel Ödüllü Amerikalı iktisatçı Robert Lucas, kendini kraliçeye cevap vermek zorunda hissetti. *The Economist*'te, iktisatçıların bu tür olayların öngörülemez olduğunu öngördüklerinden, krizi öngöremediklerini yazdı.

Kraliçe ne kadar aydınlandı bilemeyiz tabii.

Bugün dünya ekonomisi hiç olmadığı kadar piyasa tarafından yönetiliyor. Onlarca yıl, daha önce hiç olmadığı kadar, iktisatçıların sözünü dinledik. Bu dönemde sürekli krizler yaşadık. 1987, Amerika borsa krizi. Japon ekonomisinde erime. 1994, Meksika finans krizi. 1998, hedge fonu krizinden sonra Long Term Capital'in iflası. (Bir yıl sonra, Myron Scholes ile Robert C. Merton, Long Term Capital'in iflas etmesinin niçin imkânsız olduğuna dair kuramlarıyla, Alfred Nobel'in anısına verilen ödülü aldılar.) Aynı yıl Rusya'da finans krizi. Asya krizi. Binyıl dönümünde IT'nin çökmesi. Ve nihayet 2008'deki küresel finans krizi. Bu, "Büyük Buhran"dan sonra yaşanan en büyük krizdi. Bir avuç iktisatçının dışında herkesin feleği şaşmıştı. Sorun, bu tür ekonomik

modellerin yalnızca bu tür kehanetlerde başarısız olması değildi. Kaotik bir gerçeğe uygulandığında, nadiren işlemesiydi.

Sovyetler Birliği çöktükten sonra, IMF ve ABD Hazine Bakanlığı, Rusya'da rekor hızda özelleştirmelere girişti. Bir avuç iktisatçı, Rusya'yı, bir yıl içinde değil, birkaç haftada planlı bir ekonomiden pazar ekonomisine geçirmeye çalıştı. Komünizm tabakası kazınacak, hemen altından iktisadi bireyler çıkacaktı, fikir buydu. Ve halk, sanki o güne kadar hep bunu yapmış gibi, çok canlı bir kapitalizm kuracaktı. Rusya'nın kurumları, tarihi, gelir dağılımı ya da sosyal alışkanlıklarının hiçbir önemi yoktu. Detaylara takılıp kalınacak zaman değildi. Ne de olsa, ekonominin prensipleri evrenseldi. Doktrinler her durumda işlerdi. Bütün bağlamların, tarihin, her türlü ilişkinin ve normalde "varoluş" diyegeldiğimiz şeyi belirleyen bütün koşulların ötesindeydi. Modellerde tek bir dünya vardı. İnsan doğası. İktisadi birey.

Sonuç malum: Bir avuç oligark, Rusya'nın ekonomik kaynaklarına müthiş bir hızla el koydu. Devlet birdenbire emeklilerin maaşlarını bile ödeyemez hale geldi, aynı anda ülkenin bütün kaynakları canhıraş satıldı. Paralar İsviçre ve Kıbrıs'taki bankalara aktarıldı. Durum örgütlü piyasadan çok, örgütlü suça benziyordu. Geriye, reformlardan önceki hayat standardının çok gerisine düşmüş bir ülke ve demokrasi denilen şey bu mu diye merak eden milyonlarca insan kaldı. İstemez, teşekkür ederiz, kalsın, dediler ve oylarını, istikrar ve tekrar gururlu günler vaat eden Putin'e verdiler.

Rusya'da kişi başına düşen gelir, 1990 boyunca, her yıl azaldı. Ukrayna'nın durumu da aynıydı. Buna mukabil Polonya, IMF'nin öğütlerine kulak asmadığı için daha iyi durumdaydı.

Eski sendika lideri, daha sonra cumhurbaşkanı olan Lech Walesa şöyle demişti: "Kapitalist bir ekonomiyi komünist yapmak, akvaryumdan balık çorbası yapmak kadar kolay." Zor olan, bu numarayı tersten yapmaktı.

Piyasa, uyumlu çalışan bir saat olmaktan çok uzaktır. Rasyonel, hayat boyu tek bir hayat biçimini sürdüren bireylerin kaçınılmaz sonucu olmaktan da. Bundan daha karmaşıktır. Piyasanın ayırt edici özelliği, daha çok, inanılmaz bir değişim baskısı altında olmasıdır. Eski şirketleri, eski teknolojileri, kullanmadığı her şeyi, çoğu kez insanları,

duygusuzca süpürüp atar. Piyasa çok az şeye saygı gösterir. Bu kadar çok gelişebilmesinin nedeni budur, ama yine aynı nedenle –ve aynı şiddetle– gelişmeyi yerle bir edebilir. Piyasa bazı yerlerde felaket etkili olurken bazı yerlerde felaket etkisiz olur. Mekanik, basit ve kaçınılmaz olmak dışında her şeydir.

İktisadi bireye inanan iktisatçılar, insanlığa dair betimlemelerinin belki eksik ama faydalanılabilecek düzeyde doğru olduğunu iddia eder. İktisatçılar bize, hiç kuşkusuz, dünyanın nasıl çalıştığına dair, onu iyileştirmemize yardım eden bir şeyler öğrettiler – eğer iktisadi bireyin kendilerine yardım edebileceğini söylüyorlarsa, niçin inanmayalım? Piyasa ve insanın betimlemesini niçin basitleştirmeyelim? Basitleştirmek bir araçtır. Birçok alanda kullandığımız bir şey.

Örneğin, dünya yuvarlak deriz. Ama değildir. Dünya elipstir. Üstelik dağları, vadileri ve eriyen kutup buzlarıyla girintili çıkıntılıdır.

Dünya yuvarlak dememize rağmen gemilerimizi (ya da füzelerimizi), dünyayı muntazam bir küreymiş gibi gösteren haritalarla yönlendiremeyiz. Haritalarımızı çizerken, dünyanın düzensizliklerini ölçmeye çalışır, hesaba katarız. Buna mukabil, iktisadi bireye dokunmayız. Onun etrafında yaratılan modeller, dünya ekonomisini yönetmek ve sorunlu yoksul ülkelere reçete diye verilmek için temel olarak kullanıldı. Buyurun, kendinize çekidüzen verin! İktisadi bireyin en iyi ihtimalle bir basitleştirme, en kötü ihtimalle tamamıyla halüsinasyon olduğunu, otuz yılı aşkın bir süredir bilmemize rağmen.

İktisadi birey, ekonomi mantığının ne olduğunu bugün hâlâ tanımlıyor. Üniversitelerin temel iktisat derslerinde öğretilen insan tasviri hâlâ bu – hayatımızın gittikçe daha büyük bir bölümünü piyasaya uyarlamaya çalışan, popüler bilim kitaplarından bahsetmiyorum bile. Yıllarca yapılan araştırmalar iktisadi bireyin gerçekle çok az alakalı olduğunu ortaya koysa da hâlâ hayatımıza hükmediyor. Bizi baştan çıkartmasına hâlâ müsaade ediyoruz. Ve o, hepimizin onun gibi olduğunu iddia etmeye devam ediyor. Bilsek de bilmesek de. Ve ne yaparsak yapalım.

Biri kilisenin çan kulesine tırmanır da horoz gibi öterse, deli dersin. Ama nasıl bu kadar emin olabilirsin? Bazı insanlar paraşütle atlar, bazı-

ları Himalaya'ya tırmanır – bunlar da tehlikeli işlerdir. Kız arkadaşını marul yaprağıyla öldürmeye kalkmazsın. Deli olman gerekir. Kız arkadaşını bıçakla öldürmeye kalkarsın. Sonra da çıldırdığını söylersin. Ama iktisadi birey daha iyi bilir. Ne kadar numara yaparsan yap, hep rasyonel olduğunu bilir.

Biri, bir alkoliğin başına silah dayayıp içmemesini söylerse, alkolik elindeki bardağı yere koyacaktır. Yani içkiyi bırakma ihtimali her zaman olmuştur. Yalnızca seçmemiştir. Bunun için bir neden olmamıştır. Şimdiye kadar. Kafasına silah dayanana kadar. Sen kim oluyorsun da kimin deli, kimin akıllı olduğunu söylüyorsun? Sen kim oluyorsun da kimin çıkarını bildiğini, kimin bilmediğini söylüyorsun?

Bir zamanlar, on bir kuğuyla birlikte yaşayan bir adam vardı. Kuğuları geceleri battaniyeye sararak, parktan dairesine taşımıştı. Kuğulardan birinin kanadı kırıktı, adam bu kanadı lastik bantlar ve maskeleme bantlarıyla kendince tamir etmişti. Polisler kuğuları almaya geldiğinde çok üzülmüştü. Bu adamın, aklıyla bir sorunu mu vardı? Ya da iktisadi bireyin iddia edeceği gibi, kuğularla yaşamayı mı tercih ediyordu?

Bazı insanlar ellerini bir günde iki yüz defa sabunlar, bazıları arabayla sola dönmeyi reddeder. Günde on saat spor programları seyreden insanlar vardır. Bazıları günde on beş saat banyo fırçalar. Eğer biri Arsenal'in kaybetmesinden korkuyorsa kafası hep onunla meşguldür. Mikroplardan korkan birinin işi gücü mikroplardır. Yalnızca bir mantık vardır. Bir rasyonalite. Kendini felaket kötü hissediyorsan intihar edersin. Bütün bunların anlamı, bütünle alakasının olmamasıdır. Akıl hastalarının çoğu, kendileri dışında herkesin deli olduğuna inanır. Kompülsif öfke patlamalarım ve ritüellerim, anormal koşulların yarattığı normal tepkilerdir. Koğuşun ışıklarını söndürüyorlar, endişeyle bağırıyorsun, dudaklarından çıkan o boş sözcükler de bir çeşit talep. Dünya kendi rotasında dönmeye devam eder. Cehennemin atlıkarıncasıdır. Yatırdığından daha fazlasını almalısın, bunun dışında her şey anlamsızdır. Tek bir yöne doğru ilerleyen ordunun içinde bile olsan, hep yalnızsındır.

Bir mantık, bir dünya ve kendi ölümünü ölürsün.

İşte sımsıkı sarıldığımız dünya budur.

DOKUZUNCU BÖLÜM

Bu bölümde ekonomik teşvikin sandığımız kadar basit olmadığını görüyoruz

Bir zamanlar, çok özel kazları olan bir çift varmış. Bu kaz her sabah altın yumurta yumurtluyormuş. Çift bu tuhaf yumurtaların ne olduğunu anlayamamış. Kurşun kadar ağır ve çok büyüklermiş. Gel zaman git zaman yumurtaların ne olduğunu anlamışlar. Pazara götürüp satmaya başlamışlar, zamanla çok zengin olmuşlar.

"Bir düşün!" demiş bir gün adam, kadına. "Şu kazın içindeki altınlara ulaşabilsek ne harika olur." "Ah! Çok haklısın," demiş kadın. "Her sabah yumurtlasın diye beklemeyiz."

Çift bahçeye çıkıp kazı kesmiş. Büyük bir hevesle karnını yarıp altın yumurtaları aramış, dehşetle yumurta olmadığını görmüş. Kazın karnı, herhangi bir kuşun karnı gibiymiş. Yalnızca kan, kiriş ve iç organlar. Çiftin bir daha hiç altın yumurtası olmamış. Çünkü altın yumurtlayan kaz ölmüş.

Çift öldürmüş.

* * *

Şu dünyada, ekonominin dili kadar ciddiye alınan bir dil daha yok.

"İyileştirilmiş büyüme tahminleri kamu maliyesini güçlendiriyor." "Piyasanın normalleştirilmesi." "Piyasa karar versin." "Oyun sahasını düzeltmek." "Eşikleri düşürmek." "Zor kararlar almak." "Talebi teşvik etmek için sert olmayan enstrümanlar kullanmak." "Revize edilmiş verimlilik tahmini." "Elverişsiz döviz gelişimi." "Rekabete odaklı piyasa." "Çok güçlü marjinal etkiler."

Katıksız zorunlulukların dili. Yapılması gerekenleri hepimiz biliyoruz, bilmediğimiz tek şey, bunları yaptıktan sonra bir daha nasıl seçileceğimiz.

Aklın esrimesi.

Tarihteki ilk pazar yerleri, yerleşim alanlarının etrafında ve köylerin arasında kuruldu. Ticareti insan ilişkilerinden uzak tutmaya önem veriliyordu. Pazarın alım satım mantığı topluma bulaştırılmamalıydı. Kenarda tutulmalıydı. İnsanlar, pazar yerleriyle aralarındaki sınırı kutsal ve sabit tutabilmek için büyülü ayinlere başvurdu. Pazaryerleri taşlarla işaretlendi, pazarın mantığı bu işaretin gösterdiği alanla sınırlandı.

O zamanda beri binlerce yıl geçti, pazarın mantığı kendi yatağından taştı. Yukarıya. Dışarıya. İçeriye. "Ekonomi"ye atıfta bulunmak, "rasyonalite"ye atıfta bulunmakla eşanlamlı oldu. Almak, satmak ve rekabet etmek, toplumun tasvirine dönüştürüldü. Siyasetin bu şekilde analiz edilebileceği iddia edildi, hukukun, aşkın; bütün varoluşun. Her ticari faaliyetin içinden bize seslenen biri vardı, bu faaliyetin kişisel çıkar fikriyle, rekabetle, asgari maliyetle, azami tatmine ulaşma idealiyle ne kadar uyuşup uyuşmadığını söylüyordu. Oscar Wilde, her şeyin fiyatını biliyoruz ama hiçbir şeyin değerini bilmiyoruz, diye yazmıştı. Değerin taleple ölçüldüğünü ona hiç kimse anlatmamıştı.

Pazar yalnızca büyük metropollerin merkezlerine taşınmakla kalmadı – onuruna, şehirlerin simgesi olan binalar dikildi: New York, Şangay, Tokyo, Londra, Kuala Lumpur. Kentlerin siluetine, bankalar ve finans sektörünün gökdelenleri hâkim oldu. Daha önce hiç bu kadar yüksek binalar inşa edememiş, bu kadar büyük şeyler yapamamıştık, ama bu gökdelenlerin tepelerine güvenlik ağları gerdik – yoksa insanlar, yüz katlı, başları bulutlara gömülü binalardan ölüme atlıyordu.

İktisadi birey gelişir, dünyayı fethederken, piyasanın sihirbazlığımıza hâlâ ihtiyacı var gibiydi. Belki de hiç olmadığı kadar. Sürekli onun sağlığıyla ilgilendik. Piyasa pozitif, endişeli, yüksek ateşli, neşeli ve öfkeli olabilirdi – duygu dolu tuhaf bir hayvandı. İç dünyası öylesine zengindi ki dünyanın en prestijli birkaç gazetesi, en küçük dalgalanmalarını izlemeye adanmıştı.

Bazen düşünüp taşınıyordu:

"Piyasa, fiyatların artabileceği beklentilerine aldırmadı." "Piyasa dün karar vermekte zorlandı." "Piyasa hükümetin kararını devalüasyon olmayacak diye yorumladı." "Piyasanın hızlı tepkisi herkesi şaşırttı." "Piyasa kendi sonuçlarını çıkarttı."

Bazen somurtkan ve hoşnutsuzdu:

"Piyasa hükümetin önlemlerinden pek etkilenmedi." "Piyasa, İtalya'nın ciddiyetine inanmaktan hâlâ çok uzak." "Piyasa, Alman Merkez Bankası'nın kararından hayal kırıklığına uğradı."

Bazen saldırgan ve sertti:

"Yunan hükümeti piyasayla tam cephe savaşa tutuştu." "ABD, piyasanın doları yere sermesine müsaade edebilir." "Piyasa kan kokusu aldı." "Merkez Bankası'nın cephaneliği hâlâ boşalmadı." "Piyasayı ciddi olduğumuza inandırmak zorundayız."

Bazen kendini kötü hissediyordu:

"Piyasa önceki hafta çok gergindi." "Poundun düşüşü piyasayı endişelendirdi." "Ağır darbeden sonra piyasa hâlâ sallantılı." "Piyasa büyük ihtimal Maliye Bakanı Anders Borg'nun hatasıyla asabileşti." "Piyasa bakanın yorumlarından şaşkına döndü." "Piyasanın temel duygusu güvensizlik." "Pazar kasılıyor." "Piyasa depresyonda." "Portekiz, piyasayı sakinleştirmeye çalıştı."

Piyasanın ruhsal dengesi olağanüstü bozulduğunda (klinik depresyona girdiğinde yahut tedirginlik sendromuna yakalandığında), toplumun kurban vermesi gerekir. Yüklü miktarda para. Ekonomi "canlandırılmak" zorundadır. İnsanlar ya da devlet ya da ikisi birden, piyasayı sağlığına kavuşturabilmek için daha fazla tüketmelidir. Biraz pahalı bir tedavidir ama aksi hayal edilemeyecek kadar korkunçtur. Tüketim kutsal kana dönüşür – temiz, kirli, güzel, iğrenç ve aynı zamanda kutsal.

Amerikalı gazeteci Barbara Ehrenreich, "Piyasanın nasıl canlandırılacağına dair söylenenleri dinlerken, ekonomin kocaman bir klitoris olduğunu düşünüyor insan," diye yazıyordu ve biraz abartıyordu tabii. Ekonomi hiç de kadın bedeni kadar karmaşık değil.

Ama hassas dokunuşlara ihtiyacı var.

Ekonomi, bir yandan, sağduyunun berrak sesidir (daha çok karmaşık matematikle ifade edilmeyi tercih eder). Diğer yandan, her şey piyasanın duygusal hayatıyla ilgilidir. Binlerce nüansla ifade edilen vahşi, sorunlu bir duygusal hayat – *Financial Times*, *Dagens Industri* ve *the Wall Street Journal*'da sayfalarca anlatılır.

Piyasayı sanki insani duyguları varmış gibi tanımlarken, kendimizi, gittikçe daha fazla, insani duygulardan yoksunmuşuz gibi tanımlarız. Sanki değersiz mallar ya da bir şirketmişiz gibi, tabii ya, piyasa.

"Kişisel markamı korumalıyım." "İlişkimize yatırım yapmalısın." "Tekrar piyasada olmak ne hoş." "Sana verebileceğimden fazlasını borçluyum." "Kendini daha iyi pazarlamalısın." "Çocuklar geleceğe yaptığımız yatırımdır." "Adam işin duygusal maliyetini yüklenmek istemiyor." "Kadının son kullanım tarihi geçti."

Piyasayı tanımlamak için insani bir dil kullanılıyor, insanı tanımlamak içinse, gittikçe daha fazla piyasanın dili.

Ekonomi biz oldu, biz de ekonomi.

Paula Szuchman ile Jenny Anderson, *Spousonomics: Using Economics to Master Love, Marriage, and Dirty Dishes* [Eşekonomisi: Aşk, Evlilik ve Kirli Bulaşıkların Ustası Olmak için Ekonomiyi Kullanmak] kitabında ekonominin prensipleri aracılığıyla duygusal ilişkilerimizi düzeltmeyi taahhüt ediyor.

Szuchman ile Anderson, evliliği spekülatif bir iş gibi görür. Kitabın amacı, kazancı maksimum düzeye çıkarmayı öğretmek. Piyasanın mantığı yatak odasına kadar uzanıyor. Çıkış noktası, her aşk ilişkisinin kendi çapında ekonomi olması: İki rasyonel iktisadi birey bir çatı altında. Evlilik, kârlı olması için sınırlı kaynakların etkili bir şekilde dağıtıldığı bir faaliyet. Szuchman ile Anderson'a göre, piyasanın prensipleri bize hep yardım edecektir: Çamaşırları kim yıkayacak kavgasından çocuklara, çocuklardan "artık pek sevişmiyoruz"a kadar her konuda.

Howard'ı örnek verirler.

Howard akşamları eve geldiğinde sık sık öfkeye kapılıyordu. Oyuncaklar, üç tekerli bisikletler ve daha bir sürü şey ortalığa saçılmış

oluyordu. Howard çılgına dönüyordu. Bağırıp çağırıyordu, sakinleştirmek imkânsızdı. Hiçbir şey fayda etmiyordu. Her seferinde aynı şey.

Eşi Jen, en sonunda *Spousonomics* uygulamaya başladı.

İnsan bencildir ve teşvikle çalışır, der standart iktisat kuramları. Bir köpeği emirlerinize itaat edecek şekilde eğitmek istiyorsanız, sözünüzü dinlediği her seferde bir parça şeker vermelisiniz. Şeker teşviktir – köpek istediğiniz gibi davranır. İktisadi birey, her zaman teşvikle hareket eder, her durumda mini bir hesap makinesi gibi, yıldırım hızında, kazancının ne olacağını hesaplar.

Bu kuramlara göre, insan davranışının izleri, belirli bir durumda ne kazanıp ne kaybedeceğine kadar sürülür. Howard'ın öfke patlaması arzu edilir bir davranış değildir. Karısını huzursuz eder, çocuklarını korkutur. Howard bu nedenle, davranışlarından vazgeçmeye teşvik edilmelidir.

Küplere binmemenin ödülünü almalıdır.

Karar verilir ve Jen bir teşvik sistemi icat eder. Howard üç akşam üst üste öfke nöbetine yakalanmazsa, Jen onunla seks yapacaktır. Ve aynen öğütlendiği gibi olur: Howard kavgayı bırakır. İşte, "ekonomik takasın işlediğinin kanıtı," diye şakır Szuchman ile Anderson.

Tekrar ellili yıllara, diyebilir başkası.

Jen'in böyle yaparak evliliğinin temellerini değiştirdiği konusunda, *Spousonomics* susar. Jen ekonomik teşvik tedbirlerine dönüştürerek cinselliği öldürmüştür.

Cinsellik iki insanın buluşup birleştiği bir oyun alanı olmaktan çıkıp bir ödül sistemine, Howard da yetişkin bir erkek olmaktan çıkıp, sakinleşsin diye seksle doyurulan öfkeli bir çocuğa dönüşmüştür. Jen'in bedeni, varlığının bir parçası olmaktan çıkmıştır. Bir araca dönüşmüştür, erkeğin moralini düzeltmek için kullandığı bir araca.

Bu, üzerine ne kadar ekonomik denklem giydirilirse giydirilsin, çok eski bir masal.

Şu ekonomik teşvikler sandığımız kadar basit şeyler değil.

Yaklaşık yüzyıl kadar önce, Hanoi'de veba salgını oldu. Hastalığın yayılmasını engellemek için belediye fare avcıları tuttu. Öncelikle

lağımlardaki fareleri öldüreceklerdi, aceleyle işe koyuldular. Fareler, fare avcılarının yakaladıklarından çok daha hızla çoğalıyordu. Her gün binlerce fare öldürülüyordu ama fare nüfusunda bir azalma yoktu.

Fransız koloni hükümeti halktan yardım istedi. Makamlara teslim edilecek her fare kuyruğu başına bir fiyat koydu. İlk başta çok başarılı bir fikirmiş gibi görünüyordu bu. Her gün binlerce fare kuyruğu teslim ediliyordu. Bir süre sonra, makamlar işin içinde bir bityeniği olduğunu düşünmeye başladı. Sokaklar capcanlı, kuyruksuz fare kaynıyordu. İnsanlar, kuyruklarını kesip makamlardan para almak için düpedüz fare beslemeye başlamıştı.

Sorun şudur, çoğu kez ne için ödeme yapıyorsanız onu alırsınız ama yine de sonuç istediğiniz gibi olmaz – tam da ödeme yaptığınız şeyi aldığınız için.

Hanoi'de fare programına son verildi.

İsrail'de bir çocuk yuvasında çalışanların başı stresli ailelerle dertteydi, çocuklarını almaya zamanında gelemiyorlardı. Yuva personeli, her gün ekstra çalışmak zorunda kalıyordu. İki iktisatçı sorunla ilgili bir araştırma yaptı.

Durumu çözebilmek için ceza sistemi uygulamaya karar verildi. Çocuklarını almaya geç gelen aileler para ödeyeceklerdi. Sistem uygulanmaya başladığında, beklenenin aksine, aileler daha geç gelmeye başladı. Bu nasıl olabilirdi?

Çocuk yuvası, ceza sistemi uygulayarak, ailelerin çocuklarını zamanında almak için çabalamalarına neden olan şeyi öldürmüştü. Mahcubiyet duygusunu. Çocuğunu almaya saat beşte gelemeyen anne babanın, çocuk yuvası çalışanlarını sıkıntıya soktuğundan duyduğu mahcubiyeti. Çocuk yuvası yönetimi, para cezası sistemi uygulayarak, istemeden, geç gelmeye bir fiyat biçmişti ve eğer bir şeyin fiyatı varsa öder, yaptığın şeyi hak görürdün.

Yani aileler para cezasını ekstra servis ücreti olarak algılamıştı. İşin ahlaki boyutu ölmüştü. Aileler ile çalışanlar arasındaki ilişki değişmişti.

Daha önce söz konusu olan şey para değildi. Para devreye girmiş ve durumu değiştirmişti.

Yoldan geçen birinden, para karşılığı kamyonetteki kanepeyi indirmenize yardım etmesini istediğinizde pek ilgilenmez. İnsanlar yardım etmek ister. Ama araya para girdiğinde, bu güdü yok olur.

Çünkü olay birden para karşılığı hizmete dönüşür, insanlar böyle bir durumda, belirgin bir şekilde daha az ilgilenir.

İktisatçılar, standart modellerinde, ne kadar fazla teşvik varsa o kadar iyi olacağı varsayımından hareket ederler. Bir artı bir eşittir iki. Ve iki her zaman birden büyüktür. Aynı şekilde, bir şey yapmak için iki neden bir nedenden daha iyidir. İktisadi birey böyle çalışır. Eğer biri çocuğunu, çalışanlara yük olmamayı tercih ettiği için yuvadan zamanında almak istiyorsa ne âlâ. Bırak öyle yapsın. Ama bu, parasal teşvikle hareket etmesinin önünde engel değil. Geri kalanımız biraz daha karmaşığız. Ekonomik teşvikler bize işlemediği için değil. İşlediği için.

Öğrencileri genel sınavlarda yüksek puan aldığında öğretmenlere yüksek maaş ödenmesi, yüksek puan oranını artırır – ama bu, öğrencilerin mutlaka daha iyi eğitildikleri anlamına gelmez.

Şirketin hisse senetlerinin değeri yükseldiğinde yüklü miktarda ikramiye alan şirket yöneticisi, şirketin hisse senetlerinin yükselmesi için çabalayacaktır, ama bu şirketi uzun vadede mutlaka daha iyi yapmaz.

Teşvik sistemi uygulanmaya başlandığında, insanlar hem ölçmesi basit hem de iyileştirmek istedikleri şey için indeks olarak kullanılabilecekleri bir şey arar. Genel sınavda elde edilen iyi sonuç, öğrencilerin bilgi düzeyine ölçü olur – tıpkı hisse senedinin değerinin, şirketin ne kadar iyi olduğunun ölçüsü olması gibi.

İnsanların kendilerini teşvike göre uyarlamaya başlaması sık yaşanan bir şeydir. Öğretmenler sınavlarda nasıl yüksek puan alınacağını öğretmeye başlar. Bilgiyi değil. Şirket yöneticileri kısa vadede hisse senetlerinin değerini artıracak kararlar alır. Şirketi gelecek üç aylık raporu düşünmeden güçlendirmek için değil.

Teşvik sisteminin sorunu işlememesi değil, buna rağmen işlemesidir, çoğu kez durumun bütün doğasını değiştirir. Bazen bir sıkıntı yaratmaz. Bir yardım organizasyonunun, Hindistan'ın kırsal alanında bedava aşı hizmeti verme örneğinde olduğu gibi. Herkes aşı yaptırma fırsatına sahip olsa da on çocuktan sekizi aşı yaptırmaya getirilmemiştir. Bunun üzerine organizasyon, aileleri çocuklarını aşılatmaya teşvik etmek için değişik yöntemler denemeye karar verir. Teşviklerin en etkilisi, ailelere birkaç porsiyon bedava pirinç pilavı dağıtmaktır. Daha önce çocuklarını aşılatmak için neden göremeyen aileler, birdenbire bir neden edinmiş, çocukların aşılanma oranı artmıştır. Bazı durumlarda teşvik yoluyla harika sonuçlar elde edilebilir. Bununla birlikte, insanlar her havucun peşinde, her kırbacın önünde koşturup duran yalıtılmış aktörler değildir. Her şeyin ekonomik hesap olduğu bir dünyada yaşamıyoruz. Bazen ekonomik teşvik, İsrail'deki çocuk yuvasında olduğu gibi, aslında durumu işler kılan şeyleri öldürme riski taşır.

İsviçre'de, yığınla yapılan halk oylamalarından biri sırasında, ekonomik bir araştırma yapıldı. Radyoaktif atıkların nerede depolanacağıyla ilgiliydi araştırma, araştırmacılar insanların bu konuyla ilgili tavrını merak ediyordu.

Ellerinde anket, kapı kapı dolaştılar; yakınlarda bir yerde, radyoaktif atıkların depolanacağı bir tesise ne derlerdi? Yüzde elli "evet" dedi.

Bunun tehlikeli olduğunu, evlerinin fiyatlarını düşüreceğini biliyorlardı. Arzu ettikleri bir şey değildi. Ama böyle bir tesisin de bir yerde olması gerekiyordu. Makamlar böyle karar vermişlerse – kendilerinin de sorumluluk alması gerekirdi. İsviçre vatandaşı olarak.

Ama vereceği rahatsızlığı telafi etmek için –normal bir işin altı haftalık ücretine tekabül eden– her yıl ödenecek yüklü bir miktar para karşılığı tesise evet der misiniz diye sorulduğunda, evet diyenlerin sayısı yüzde yirmi beşe düşmüştü. İyi bir vatandaş olmak istiyorlardı. Fakat şimdi başka bir şey söz konusuydu. Yeni teşvik, eski teşviki öldürmüştü.

Altın yumurtlayan kaz, genellikle bizim düşündüğümüzden başka bir kazdır.

Bu nedenle, öldürme riskimiz çok yüksektir.

Ekonomik güdünün bizi devindiren tek güdü olduğu inancıyla ekonomik teşvike başvururuz. Sonra bu diğer bütün güdüleri bir kenara iter. İktisadi birey bir duruma doğru koşar ve aynı zamanda, daha sonra, ekonominin işleyip gelişmesi için olağanüstü önemli olduğu açığa çıkacak olan ahlaki, duygusal ve kültürel fikirleri yere sermeyi de başarır. Piyasanın ilkeleri öyle bir tanımlanır ki yalnızca bu olağanüstü önemli şeyleri açıklamayı zorlaştırmaz.

Bunları yok etme riskini de taşır.

ONUNCU BÖLÜM

Bu bölümde sırf daha fazla para istiyoruz diye bencil olmadığımızı görüyoruz

İktisat profesörü feminist Nancy Folbre'ın çok sık anlattığı bir hikâye var:

Günün birinde, birkaç tanrıça bir yarışma düzenliyor, bir çeşit ülkeler arası olimpiyat. Mesafenin önceden belirlendiği, ipi ilk göğüsleyenin madalya aldığı bildik koşu yarışı değil. Toplumun tamamının katıldığı bir yarışma. Başlama işareti verildiğinde, birinci ülke hızla öne geçiyor.

Bu ülke, vatandaşlarını mümkün olduğu kadar hızlı koşmaya, nerede olduğunu bilmedikleri hedefe hızla ulaşmaya teşvik ediyor – herhalde, hedef çok uzak değil diye düşünüyorlar. Çok hızlı koşuyorlar, çok geçmeden, çocuklar ve yaşlılar geride kalıyor. Hiç kimse durup yardım etmiyor. Hızlı koştukları için çok mutlular, vakit kaybetmek istemiyorlar. Koşu devam ediyor, genç ve zinde olanlar da yorulmaya başlıyor. Zamanla, neredeyse koşucuların tamamı güçten düşüyor, sakatlanıyor – yerlerini alacak kimse kalmıyor.

İkinci ülke başka bir strateji izliyor. En önden genç erkekler gidiyor. Kadınlar, çocukları taşımak, yaşlılara yardım etmek için geriden geliyor. Bu nedenle, erkekler inanılmaz bir hızla koşuyor. Ne de olsa geride, yorulduklarında yardım edecek kadınlar var. İlk başta bu kusursuz bir sistemmiş gibi görünüyor. Ama çok geçmeden sürtüşmeler başlıyor. Kadınlar kendi çabalarının erkeklerinki kadar önemli olduğunu, çocukları taşımazlarsa kendilerinin de erkekler kadar hızlı koşacağını söylüyor. Erkekler bunu anlamayı reddediyor. Başarılı strateji hız kaybetmeye başlıyor. Enerjinin çoğu çatışmalara, pazarlıklara ve kavgaya gidiyor.

Bütün dikkatler üç numaralı ülkeye yöneliyor. Bu ülkenin vatandaşları, nispeten daha yavaş hareket ediyor. Tanrıçalar, bu ülkenin diğerlerinden çok daha uyumlu ilerlediğini görüyor. Yarışmacılar hem koşuyor hem de birbirlerine yardım ediyor. Kadınlar ve erkekler eşit ölçüde teşvik ediliyor, çocuk ve hastalarla nöbetleşe ilgileniyorlar. Hıza ve birlikte hareket etmeye eşit ölçüde değer veriliyor, sorumluluğu paylaşmak insanlar arasında dayanışmaya yol açıyor. Yarışı tabii ki bu ülke kazanıyor. Şeker gibi bir hikâye.

Her toplum bakım işini organize etmelidir, yoksa ne ekonomi ne de başka bir şey işler. "Akşam yemeğin sofraya nasıl geliyor?" İktisadın temel sorusu bu. Adam Smith'in cevabı her ne kadar kişisel çıkar olsa da annesinin her akşam masaya yemek koymaya özen gösterdiğinden, oğlunun ateşi çıktığında yatağa yatırıp baktığından emin olabiliriz.

Bakım olmadan çocuk büyüyemez, hasta iyileşemez, Adam Smith yazamaz ve yaşlılar hayatlarını sürdüremez. Bakım işbirliğini, empatiyi, saygıyı, özdisiplin ve şefkati öğrendiğimiz bir araçtır. Bunlar hayatın temel değerleridir.

Ekonomi bilimi "aşkı konservelemek" istiyor. Dışarda tutarak saklamak, şefkati, empati ve bakımı analizin dışına itmek. Bunlar refah yaratan şeylerden sayılmıyor.

Biri para için yapılır. Diğeri şefkat ve merhametle. Bu ikisi asla bir araya gelmez.

Aynı şeyin tersi durumda gerçekleşmesi, eşit ölçüde önemliydi: Refah ve para; şefkat, empati ve bakımla ilgili tartışmaların dışında tutulmalıydı. Belki bugün, kadınların ekonomik pozisyonunun, erkeklerin pozisyonundan çok kötü olmasının önemli nedenlerinden biri bu.

Filozof Arthur Schopenhauer, paranın soyut mutluluk olduğunu yazar. Somut mutluluğu yakalama yeteneği olmayanlar, soyut biçimlerin peşine düşerler. Para donmuş arzudur, özel bir şeyin arzusu değil, genel anlamda arzunun doyurulmasının sembolü.

Paraya tapınırız. Aynı zamanda kirli olduğunu düşünürüz. Tıpkı diğer birçok arzu gibi. Özellikle kadınların arzularının.

Geleneksel olarak, bakım evde yapılırdı. Ev soğuk, resmi ücret dünyasındaki zorlu iş gününden sonra erkeğin döndüğü yerdi. Erkeğin sere serpe yayılacağı, duygu, ahlak, arzu ve tığ işi dantel perdelerle bezenmiş, kadının yumuşak ülkesi.

Erkek evde, beklendiği gibi davransın diye, ekonomik olarak teşvik edilmesi gereken bir makinenin dişlisi değildi. Ev, erkeğin piyasadan tatile çıktığı ve kadının şefkatli bakışları altında, kendini iyi bir insan olmaya bıraktığı yerdi. Kadının görevi, yalnızca ihtimam ve empatiyle erkeğin hayatını dengelemek, erkeğin kendisinde kabullenemediği insani deneyimlerle ilişkiye geçmesini sağlamak değildi. Kadın bütün bir toplumu dengede tutmalıydı.

Kadının yumuşak dünyası piyasanın tamamlayıcısı olduğu sürece, bir tür olarak, ölçüsüz bir hırs ve rekabetten nefesimiz kesilmeyecekti. Kadın, erkeğin pazardaki savaşına, ihtimam ve şefkatle anlam katacaktı. Onun ekonomik fonksiyonu buydu. Victoria döneminin başındaki hikâye buydu, bugün bildiğimiz kapitalizm herhalde yeterince büyümüştü ki kendisi hakkında hikâyeler anlatmaya başlamıştı.

Sevgi ile para arasındaki karşıtlık, bakım hizmeti evden hastaneye, çocuk yuvasına ve bakımevine taşındığında da varlığını korudu. Başkasının bakımını üstlenmek iyi insan olmakla ilgiliydi – yani kadın olmakla. Kariyer ya da geçimini sağlamak için yapılmazdı.

İlk hemşirelerin çoğu rahibeydi. Yoksulluk yemini etmişlerdi. Hemşireler ordusunun geri kalanı evlenmeyi bekleyen genç kadınlardı. Bakmaları gereken aileleri yoktu, zamanla bir erkeğin koruması altına gireceklerdi, yaptıkları işle geçimlerini sağlamaları gerekmiyordu. Üstelik hemşirelik asil ve önemli bir işti. Bu nedenle fiyatı olamazdı.

Bu iddialar, erkekler söz konusu olduğunda tersine çevrilir: İyi ödeme yapılması gereken, toplum için önemli bir iş. Eğer büyük bankam iflas ederse bütün ekonomi çöker – bu nedenle beş milyon ikramiye almalıyım. Ama bu mantık kadınlar için geçerli değildir. Bakım sektöründe daha çok kadınlar çalıştığı için bakım işleri için de geçerli değildir.

Kadınların bakım sektöründe ücretler düşük olduğu için mi çalıştığı, yoksa bakım sektöründeki ücretlerin kadınlar çalıştığı için mi düşük olduğu, cevabı olmayan bir soru. Ama kadın ile erkek arasındaki iktisadi eşitsizliğin en önemli nedenlerinden birinin, kadının daha çok bakım sektöründe çalışması olduğunu biliyoruz. Bakım ve hizmetin iktisadi değeri düşüktür. Önemli ölçüde, sevgi ile para arasındaki ikilikle ilgilidir bu.

Modern hemşirelik mesleğinin kurucusu Florence Nightingale, 1820 yılında İngiliz bir ailenin çocuğu olarak Floransa'da doğdu. Ona doğduğu şehrin adını verdiler. Ailesi çok zengindi, eğitim alma imkânı vardı.

Florence sofu biriydi. Erken yaşta, Tanrı'nın onu hemşire olmaya davet ettiğini söyledi. Annesi dehşete kapıldı. Hemşirelik daha çok yoksul kadınların yaptığı, adı kötüye çıkmış bir meslekti. Ailesinin itirazlarına rağmen Florence hemşirelik eğitimi aldı.

1853 yılında Kırım Savaşı başladı. Parçalanan Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarından pay almaya çalışan Avrupa'nın büyük güçleri arasındaki uzun savaşın, son kanlı evresiydi. Savaş, yaralıların içler acısı hali ve geri hizmetlerdeki korkunç eksiklikle ünlenmişti. Şiddetli bir fırtına yaklaşık otuz gemiyi tahrip etmişti. İlaçlar, yiyecek ve giyecekler denizin dibini boylamıştı. Kolera kasıp kavuruyordu. Büyük Britanya'da insanlar çok sarsılmıştı. Yalnızca siperleri ve kör top atışlarıyla değil, telgrafın çok uzaklara hızla haber iletme imkânı vermesiyle de ilk modern savaştı. Basın, savaşı ilk defa gerçek zamanlı izleyebiliyordu. Gazeteler cepheden, durumun ne kadar içler acısı olduğunu yazıyordu. Bir şeyler yapması gerektiğini düşünen Florence Nightingale, 21 Ekim 1854'te 38 gönüllü hemşireyle birlikte Karadeniz'e doğru yola çıktı. Sahra hastanesi, İstanbul'un dışında, Üsküdar'da bir tepedeydi. Daha gemi hastaneye ulaşmadan, gönüllülerin başındaki tuhaf kadın hakkında Britanya gazetelerinde haberler çıkmaya başladı. Şu Bayan Nightingale kimdi? Ordunun sağlık hizmetlerinde bir kadın – bu bir sansasyondu.

Üsküdar'da bir tepeye kurulan hastanenin personeli aşırı çalışıyordu, hijyen berbattı, enfeksiyon kasıp kavuruyordu, hastalar pislik içindeki

zeminlere yatırılıp ölüme terk ediliyordu. Florence Nightingale, *The Times* gazetesinin okurlarından topladığı paralarla, gerekli gereçleri satın almaya başladı. Sahra hastanesinin yakınlarında bir ev kiraladı, çamaşırhaneye çevirdi. Yerel pazardan sebzeler aldı. Florence, askerlerin narenciye yemesine özen gösteriyordu. Meyve yememenin birçok hastalığa yol açtığına inanıyordu. Daha önce yemek, genellikle, parçalar halinde dağıtılan çiğ etti. Çoğu kez kokuşmuş et. Nightingale, Londra'dan çok tanınmış Fransız bir aşçı getirtti.

Hijyen önlemleri etkisini gösterdi, ölüm oranı hatırı sayılır ölçüde azaldı. Nightingale, başarılarının titiz bir şekilde istatistiğini tuttu. Askeri doktorlarla durmadan didişerek hastalık bakımında devrim yaptı. Londra'ya döndüğünde artık ulusal bir kahramandı. Ailesinin korktuğu gibi, toplumsal bir skandala yol açmamıştı. Tersine, Florence Nightingale efsaneye dönüşmüştü. Beyaz üniformasıyla, yaralı askerlerin yattığı koğuşları dolaşan, güzel bir kadın olarak tasvir ediliyordu. "Lambalı kadın" diyorlardı, basın büyük bir iştahla tekrarlıyordu bu adı. Hastanenin karanlık gecelerinde şefkat, iyilik ve görev aşkıyla parlayan bir yıldız.

Florence Nightingale, hâlâ, paraya değer vermeyen, sessiz, utangaç, ağırbaşlı bir melek olarak resmedilir. Oysa gerçekte, ekonomiyle son derece ilgili, hırçın bir muhalifti. Hastabakıcılıkta yeni fikirlerin yayılması için verdiği savaşta, en güçlü silahı istatistikti. Daha sonra yakıştırıldığı gibi, utangaç, başkaları uğruna kendini feda eden biri değildi.

Tanrı ile Mammon birbirine düşman değiller, diyordu. Görevi Tanrı'dan almış olmaları, hemşirelerin para almayacakları anlamına gelmezdi. Yazılarında defalarca işlediği konulardan biri, iyi işler yapmak ile refah için çabalamak arasında hiçbir çelişki olmadığıydı. Tanrı'nın yeryüzündeki yardımcısı olmak isteyenler için para zorunlu bir araçtı.

Florence Nightingale, sağlık sektöründe daha iyi ücret ödensin diye hayatı boyunca mücadele etti. Biz bunu unutmayı seçtik. Çünkü insanın bir işi ya para ya da empatiyle yapacağı fikrine saplanıp kaldık. Bu fikrin cinsiyet tasavvurlarımızla çok sıkı bağı var. Erkekler bireysel çıkarla hareket ederdi ve kadınlar bütünlüğü sağlayacak ötekiydi.

Bu iki güdünün, cinsiyetine bakmaksızın, tek bir insanda bulunabileceğini hayal etme yeteneğinden yoksun gibiyiz. Hakikate en yakın olan şey bu olsa da.

Çocuklarımızı anaokulundan zamanında alırken ya da hemen arka bahçemize radyoaktif atık deposu yapılmasına müsaade ederkenki güdümüzün, kazanç hesapları yapmaktan çok daha kompleks olması gibi, bakım işinin güdüsü de daha komplekstir. Söz konusu olan şey, kadınların beden ve ruhlarını insanlığın hizmetinde yıpratmaları ya da sert piyasaya karşı topluma yumuşak bir alternatif sunmaları değildir.

Bakım hizmetine adanmışlığın sembolü Florence Nightingale'in kendisi bile "Florence Nightingale" değildi. Ama kadınlığın doğasından hasat edeceğimiz, asla tükenmeyecek doğal bir kaynak olarak bakım tasavvuru aslidir. Çünkü buna ihtiyacımız var.

Florence Nightingale'i, olmasını istediğimiz gibi bir şey yaptık. Bu, erkeğin, toplumunun işleyebilmesi için ihtiyaç duyduğu şeydi.

Sorun, bunun uzun süre sürdürülebilir bir plan olup olmadığıdır.

Bugün bütün dünyada bakım sektöründe açık var. Kadınların büyük çoğunluğunun, bu sektörün dışında çalışma imkânının olmadığı zamanlar geride kaldı. En azından Batı'da.

Yalnızca 2000-2003 yılları arasında, yaklaşık 3.500 Filipinli kadın doktor hemşire olarak eğitildi. Çoğu ABD'ye göçtü. Orada alacakları hemşire maaşı, Filipinler'de alacakları doktor maaşından beş altı kat daha fazlaydı.

Afrika'nın değişik ülkelerinden çoğu hemşire Güney Afrika'ya göçüyor. Oradan Kanada'ya, Kanada'dan ABD'ye. Sahra'nın güneyindeki ülkeler, dünyanın bütün hastalıklarının yüzde 24'ünden mustarip ama dünyadaki sağlık bakım personelinin yalnızca yüzde üçüne sahipler. Zambiya'da on bin kişiye 2,2 hemşire düşüyor. ABD'dekinden kırk kat daha az.

İnsanlar para kazanmak için bu pazara akıyor.

Kadınlar daha iyi bir hayat kurmak istiyor. Birçok ülkenin bakım sektöründen işgücü çekiliyor. Batı'da bile sorun çözülmüş değil. İsveç'te

2030 yılında 130 bin eğitimli hastabakıcı açığı olacağı hesaplanıyor. ABD'de bu rakam 400 ila 800 bin aralığında tahmin ediliyor.

Zengin Batı ülkelerinde, bakım sektöründe çalışanlar, dünyanın diğer ülkeleriyle karşılaştırıldığında yüksek ama kendi piyasasındaki başka sektörlerle kıyaslandığında düşük maaş alıyorlar. Bu işçi bulmayı zorlaştırıyor. Belli ki paranın önemi var.

Bu bakım işini daha az soylu mu yapıyor? Daha az önemli? Hatta daha kötü?

İktisadi birey için bir şeyin parayla alakalı olup olmamasının bir önemi yok. O her halükârda bencil. Alacağı maaş ya da nasıl intihar edeceği ya da işe hangi yoldan gideceğiyle ilgili olsun, fark etmiyor. Buna mukabil, gerçek insanlar bu kadar basit değil, karmaşık nedenler ve güdülerle hareket ediyorlar – parayla ilişkilerinde bile.

Araştırmacılar, para ile iyi şeyler yapma arasındaki ilişkiyi araştırdı. İşin içine para girdiğinde, şefkat, ahlak, sadakat ve neşe pekâlâ kaybolabiliyordu. Çok sayıda nedenin, bizi bir işi daha iyi yapmaya daha gönüllü kıldığı fikri, fazla basit – tıpkı İsrail'deki çocuk yuvasından çocukların alınması ya da İsviçre'de radyoaktif atıkların depolanmasıyla ilgili halkoylamasının gösterdiği gibi.

Araştırma, paranın teşvik aracı olarak işin içine karışmadığı durumlarda, kendi nedenlerimizin güçlendiğini gösterdi. Bu durumda çok daha mutlu ve gayretli oluyorduk.

İnsanlar yaptıkları işle takdir edilmek, desteklenmek istiyor ve bunu göstermenin bir yolu da para. Her şey bir yana, insanların paraya ihtiyacı var. Kadınların bile. Hiç kimse istismar edilmek istemez ve paranın söz konusu olması, mutlaka bencillik anlamına gelmez.

Adam Smith, sevginin konservesini yapıp bir kavanoza doldurmak istiyordu. İktisatçılar kavanozun etiketine "kadın" yazdılar. Başka bir şeyle karıştırılmamalı, ayrı ve kapalı tutulmalıydı. Bu "öteki ekonomi"nin mantığı, kendine has bir şeydi. Bütün için bir anlam ifade etmiyordu, aslında ekonomi de değildi, sonsuz bir doğal kaynaktı.

Chicago iktisatçıları daha sonra, refahın nasıl yaratıldığıyla ilgili bu mantığın yalnızca anlamsız değil, aynı zamanda var olmadığı sonucuna varacaklardı. Ailelerimizi ve evliliğimizi de piyasanın mantığıyla idare etmeliydik.

Başka bir şey mevcut değildi.

Eğer toplumdaki sevgi ve şefkati gerçekten muhafaza etmek isteseydik, dışlamak yerine para ve imkânlarla desteklerdik. Ekonomiyi insan için önemli olan şeylerin etrafında organize ederdik. Ama tam tersini yaptık.

İnsanları, iktisat fikrimize uyacak şekilde yeniden tanımladık.

ON BİRİNCİ BÖLÜM

Bu bölümde bir eksi birin hâlâ sıfır olduğunu görüyoruz

Deng Şiaoping 1978 yılında Çin ekonomisini liberalleştirmeye başladı. Başkan Mao öleli iki yıl olmuştu. Refah artmış; Japonya, Tayvan, Hong Kong ve Güney Kore'ye dalgalar halinde yayılmıştı. Piyasa ilkeleriyle, merkezi planlamayla değil.

Çin'in çıkarları korunacaktı.

Komünist Partisi, "temel görev"in ekonomik büyüme olduğunu ilan etmişti. Çin yirmi yıl içerisinde, kapalı arka bahçe olmaktan çıkıp kapitalist bir fenomene dönüştü. Dünya böyle bir büyüme görmemişti. Proletarya diktatörlüğünden iktisatçıların diktatörlüğüne geçildi, her yerde onlar vardı: Özelleştirme planları yapıyorlar, özelleştirilmiş şirketlerin yönetimini üstleniyorlar, eski Maocuları bir kenara itiyorlardı.

Deng Şiaoping, Parti içinden direnişle karşılaştı. Reformlar kademeli olarak uygulandı. Rusya'da olduğu gibi şok terapiyle değil. Dikkatle. Bir adım diğerinin önüne konularak. Hiç kimse nihai hedeften bahsetmiyordu, ama kimin karar verdiği aşikârdı. Çin uygarlığının yeni başpapazları iktisatçılardı. Batı'nın iktisat kuramlarıyla donanmış ama Çin projesine sadık papazlar. Neoliberal iktisatçıların fikirleri, Karl Marx ve Mao alıntılarıyla paketleniyordu.

Şangay bugün öyle hızla yapılaşıyor ki şehrin haritasının her hafta yenilenmesi gerekiyor. Otuz yılda 300 milyon insan, tarımsal hayattan modernliğe geçti. Batı'da bu, iki yüzü aşkın bir sürede gerçekleşmişti. Ortası sınıf rekor hızla gelişti.

Aynı zamanda, Çin'in üçte birine asit yağmurları yağmaya başladı. Üçte biri gri-kahverengi sisle kaplandı. Kükürt yüzünden, her yıl 400 bin erken ölüm yaşandı. Çevresel intihar.

Tiananmen Meydanı'nda, 1989'daki gösterilerin önc dikli talebi, demokrasi ve ifade özgürlüğüydü. Ama bir yıl önce uygulanmaya başlanan neoliberal reformlara karşı da büyük bir hoşnutsuzluk vardı: Bu uygulamalar eşitsizliğe yol açmış ve enflasyonu artırmıştı. Deng Şiaoping, 4 Haziran sabahı katliam emri vererek yalnızca demokrasi talebini değil, meydana sürdüğü tanklarla eşitlik tartışmalarını da katletmişti. En azından on beş yıl boyunca.

Çinli işçilerin kazançları, 1983 yılından itibaren, GSMH'ye kıyasla, gittikçe daha çok azaldı. Fabrikalardaki çalışma koşulları feciydi. iPhone üreticisi Foxconn, altı ay gibi bir sürede on dört işçisi intihar ettikten sonra, ücretleri yüzde 30 artırdı. Aynı zamanda, bir daha intihar etmeyeceklerine dair, işçilerle sözleşme imzaladı. İntihar etmeleri halinde, ailelerine mümkün olan en düşük tazminat verilecekti.

Tek sorun intihar değildi: *Guolaosi,* Mandarin lehçesinde "çalışmaktan canı çıkmak" anlamına geliyor.

Bunun için bir sözcükleri var.

Deng Şiaoping reformlarından birkaç ay sonra, ABD Merkez Bankası'nın başına Paul Volcker geldi. Temmuz 1979'du, enflasyon felaket yükselmiş, kendi kendini gerçekleştiren kehanete dönüşmüştü. Dolar günden güne değer kaybediyordu. Bu beklenen bir şeydi. Kaybı telafi edebilmek için ücretler ve fiyatlar artırıldı, bu doğal olarak doların gittikçe daha çok değer kaybetmesine neden oldu. Ücretler ve fiyatlar tekrar artırıldı.

Paul Volcker enflasyona karşı savaş açtı. Ne pahasına olursa olsun onu yenecekti. Birkaç ay içerisinde, Amerikan para politikasını bütünüyle değiştirdi. İki yıl sonra, Ronald Reagan başkan olduğunda, işsizlik yüzde 8,4, enflasyon rakamı çift haneliydi. Reagan genişleme politikasının öncülüğüne soyundu, ciddi vergi indirimleri ve askeri harcamalarla ekonomiyi canlandırmaya çalışırken, Merkez Bankası'nı yüksek faizleri düşürmeye ve para arzını dizginlemeye çağırdı.

Margaret Thatcher, Mayıs 1979'dan beri Büyük Britanya hükümetinin başındaydı. Sendika hareketi dizginlenecek, devlet küçülecek ve Britanya imparatorluğunun ekonomisi ihya edilecekti. Thatcher ile Reagan birbirini bulmuştu.

Bu yeni bir çağdı.

Daha önce müphem bir politik doktrin olan neoliberalizm yüceltildi, Thatcher ve Reagan'ın projesinin merkezine yerleştirildi. "Toplum diye bir şey yok," dedi Thatcher. Yalnızca bireyler ve aile vardı. Birliktelik ve kolektif diye bir şey yoktu.

Neoliberalizm, en katıksız haliyle, devletin rolünü para basmaya, asker, polis ve adalet sistemini örgütlemeye indirgiyordu. Siyasetin görevi özel mülkiyet, serbest piyasa ve serbest ticaretten belirgin bir çerçeve çizmekti. Başka bir şey değil. Bundan başka, piyasaya açılmayan alanlara –toprak, su, hastalık bakımı, çevre kirliliği, eğitim– aktif bir şekilde müdahale ederek piyasa açmaktı. Özelleştir, parçala ve piyasa benzeri ilişkiler yarat. Her şey alınıp satılabilsin. Bir toplum ancak böyle işler, diye düşünülüyordu.

Neoliberal kuramlara göre, siyasetin görevi rekabet yaratmak ve bunu canlı tutmaktı. Bırak çark dönsün, pasta büyüsün.

Filozof Friedrich Hayek ya da iktisatçı Milton Friedman gibi neoliberalizmin şairlerinin belagati, kendilerini izleyen politikacılardan farklı olarak, genellikle daha nüanslıydı ama temel fikir aynıydı: düşük vergi, daha az devlet ve finans sektöründe daha az kural.

Eğer birey, hisse senedi piyasasında olduğu gibi, iş piyasasında da özgür bırakılırsa ekonomi büyüyecekti. İktisadi birey çalışacak, şirket kuracak, ticaret yapacak ve faydayı en üst seviyeye çıkartacaktı. Bu onun doğasıydı, karışılmamalıydı. Çaba göstermesi için hevesi kırılmamalıydı. Büyük refah programları yalnızca piyasayı tahrip ederdi. Güvenlik insanları uyuştururdu. Güvende olunca niçin çalışsınlardı?

İktisadi birey her zaman en rasyonel olanı yapardı. İşsiz kaldığında ya da hasta olduğunda devletten para alırsa işsiz kalır ya da hasta olurdu – çünkü bu onun çıkarınaydı.

Dünyanın kaynakları sınırlıydı ve bu disipline yol açardı çünkü insanlar hayatta kalmak için birbirleriyle rekabet etmeye mecbur olurdu. Piyasanın üreteceği çözümler ve toplumdaki büyük farklılıklar, işte bu nedenle insanları düzene sokmanın bir yoluydu. İnsanlar rekabet etmeksizin istedikleri şeyi alırsa, disipline olmaları için bir neden kalmazdı.

İnsanlara yeteneklerine göre değil ihtiyaçlarına göre vermek, bu nedenle ahlaksızlıktı. İnsanı hak ettiğinden daha az teşvikle ödüllendirmek ona kötülük etmekti. Hepimiz rasyonel bireylerdik, tembel olmanın rasyonel olduğu bir sistem inşa edersek tembel bir toplum olurduk.

Bu bakış açısına göre, kazanan ve kaybedenler her zaman olacaktı. Kim en çok disiplinliyse o kazanacak ve başarıyı hak edecekti. Para kazanmak, iyi insan olmanın işareti olacaktı. Yüksek gelir gruplarından alınan vergiyi azaltmak, işte bu nedenle mantıklıydı.

Başarılı olmayanlar, tam tersine, disiplinden yoksun olanlardı. Bu nedenle daha az disiplinlilerin daha çok disiplinlilere hizmet etmesi adil bir şeydi. Gittikçe daha çok büyüyen düşük ücretli hizmet sektöründe, onlar için yığınla iş olacaktı. Bırakın herkes yeteneğine göre iş bulsun, bırakın serbest piyasa çalışkanlık ve refah için bize hem ilham versin hem terbiye etsin.

Margaret Thatcher ile Ronald Reagan, ağır hasta ekonomileri basit ilkelerle tedavi etmekten bahsediyorlardı. Ama 1980'lerde, ne Thatcher ne de Reagan ekonomik mucize yaratabildi. ABD ve Britanya ekonomisi, on yıllık dönemin başındaki depresyondan sonra büyümeye başladı, (konjonktür değiştiğinde hep böyle olurdu), enflasyon dizginlendi, faizler düştü ama işsizlik tavan yaptı. Hem Büyük Britanya hem de ABD'de gelir farkları derinleşti ve bütün bu dönem boyunca verimlilik artışı çok yavaş seyretti. Margaret Thatcher iktidardan ayrılırken enflasyon tekrar iki haneli rakamlara dayanmıştı.

80'lerin tartışmalarına neoliberal fikirler hâkimdi, ama bu on yılın ekonomik başarı öyküsü Batı Almanya ve Japonya'ydı. Bu ülkelerin merkez bankaları, enflasyona karşı gerçekten savaşıyordu ama neoliberal reform paketini yutmamışlardı.

Batı Almanya'da ücretler yüksek, sendikalar güçlüydü. Japon ekonomisinin karakteristiği büyük devlet yatırımlarıydı. Buna mukabil, herkes neoliberalizme bağlantılıydı.

Çünkü neoliberalizm yalnızca iktisadi program değildi.

* * *

Neoliberalizmin iktisat kuramları sahneye çıktı ve 70'lerin sonunda, küresel ekonomide zuhur eden iki başlı canavara, stagflasyona dikkat çekti. Yüksek enflasyon *ve* yüksek işsizlik. Aynı anda iki baş belası. Bunun imkânsız olması lazımdı.

John Maynard Keynes'ten etkilenen iktisatçılar topluluğu, enflasyon yükseldiğinde işsizliğin düşeceğine –ya da tersine– kani olmuşlardı. Bütün işçiler iş sahibi olduğunda pazarlık gücü edinecekler, ücretlerini artırabileceklerdi. Ücretlerle birlikte fiyatlar da artacaktı. İşsizliğin yüksek olması halinde bunun tam tersi olacaktı. Kısaca ya o ya da buydu. Stagflasyon işin bu kadar basit olmadığını gösterdi ve eski bakış açıları sorgulanmaya başlandığında, yeni, denenmemiş kuramlar sahne aldı. Bu kuramların ne olacağını kimse hayal edemezdi.

Amerikalı yazar George Gilder, 1981 yılında yayımlanan, bir milyondan fazla satan *Wealth and Poverty* [Refah ve Yoksulluk] kitabında, "yoksullara ve orta sınıfa yardım edebilmek için zenginlerden alınan verginin mutlaka düşürülmesi" gerektiğini yazıyordu. Ronald Reagan bu kitabı büyük bir hevesle arkadaşlarına ve danışmanlarına hediye etti. Kapitalizmin yanılmazlığı üzerine bir ahlak kuramıydı. Gilder'in ileri sürdüğü fikirler elbette karşı konulmaz fikirlerdi: Zenginlerin daha zengin olması, ekonominin bütünü için faydalıydı.

Yoksullar için yapabileceğimiz en iyi şey, zenginlerden alınan vergiyi azaltmaktı: Zenginlerin cüzdanı şişerse şirketler kurarlar, yeni teknolojilere yatırım yaparlar ve ekonomik büyümeye hız kazandırırlar, demek istiyordu. Daha fazla iş imkânı doğar ve işsizler, zenginlerin kurduğu şirketlerde çalışırlardı. Maaş alırlar, bu maaşlardan vergi öderler, böylece devletin gelirleri artardı.

Yani devlet, vergileri düşürerek kaybettiği parayı geri alırdı. Bir eksi bir artık sıfır değildi.

Tam bir sihirbazlıktı bu ve gerçek olmayacak kadar güzeldi. Baba George Bush bile bu kurama "Voodoo ekonomisi" dedi.

Elbette öyleydi.

İktisatçı Arthur Laffer, *Wall Street Journal* yazarı Jude Wanniski ve Dick Cheney denen bir adam, 1974 yılında, Washington'da bir otel odasında buluştular. Söylentilere göre, daha sonra Amerikan başkan yardımcısı olacak Cheney, diğer iki adamın tartıştığı kuramı anlamakta zorlanmıştı. Bunun üzerine Arthur Laffer bir peçete almış, üzerine bir eğri çizmişti.

Bu eğrinin öncülü çok basittir: Devlet, verginin yüzde sıfır olmasına karar verirse, devletin vergi gelirleri sıfır olacaktır. Yüzde yüz olmasına karar verirse, devletin vergi gelirleri yine sıfır olacaktır. Çünkü çalışmanın bir anlamı kalmayacaktır. Hiç kimse çalışmayacak, devlet vergi alamayacaktır.

Çünkü kimse çalışmıyordur.

Laffer bu iki nokta arasında bir eğri çizdi. Radikal vergi indirimlerinin, her türlü mantığa karşın, devletin gelirlerini –azaltacağı değil– artıracağını gösteriyordu. Cheney'nin gözleri büyümüştü: Demek ki devlet bütçesinde açık vermeksizin, vergiler önemli ölçüde indirilebilirdi?

Jude Wanniski fazla beklemeden, *The Way The World Works* [Dünya Nasıl İşliyor] gibi mütevazı bir başlıkla bir kitap yazdı. George Gilder'in *Wealth and Poverty* kitabıyla birlikte Laffer'ın fikirlerini, Batı'nın seçkinleri arasında yaygınlaştırdı.

Laffer'ın basit eğrisinin açıklayamayacağı şey yok gibiydi. Basitti ama aynı zamanda bütün varlığımız onun etrafında dönüyordu. Wanniski, Laffer'ın temel politik vergi kuramları nın, beşikteki bebeği bile nasıl anladığını yazdı.

Daha yürümeyi beceremeyen bebeklerin bile öğrendiği, "siyasilerin ve iktisatçıların genellikle unuttuğu şey şu ki," diye yazıyordu, "aynı geliri getiren, daima, iki vergi oranı vardır."

Bebek beşiğinde ses çıkartmadan yattığı sürece, yan odadaki annesinin gelmeyeceğini keşfeder. Bu durumda annenin üzerindeki "vergi oranı" sıfır, bebeğin ilgi "geliri" sıfır olur. Bebek sessizce yatmak yerine, durmadan ağlayarak ilgi isterse, çok geçmeden, annesinin teselli etmek için yanına gelmeye son vereceğini keşfeder. Başka bir deyişle, vergi oranı yüzde yüz ve "gelir" bir kez daha sıfır olur.

Wanniski, çocuk yetiştirmekle ilgili bu tür serbest fantezilerden ve bebeğin rasyonel iç yaşantısından hareketle, şaşırtıcı sonuçlar çıkartır: Vergiler 200 milyar dolar azaltılsa da, bütçe açığı patlamazdı. Ama tabii ki patladı. Önce 100 milyar dolar. Sonra 200 milyar dolar.

Reagan'ın bütçe sorumlusu David Stockman şöyle yazdı: "Reagan devriminin imkânsız olduğunu, daha 1982'de anlamıştım."

Yani başka bir deyişle, Laffer'ın kuramı, bir eksi birin hala sıfır olduğu temel gerçeğini çürütmeyi başaramadı.

Regan zenginlerden alınan vergiyi düşürmeye ne kadar can atarsa atsın.

Bu yıllar, ekonomiyi bir bütün olarak iyileştirmeden, dünya tarihindeki en büyük yeniden dağıtımlardan birinin başlangıcıydı. Çoğunluktan azınlığa.

ABD'nin en zengin yüzde 0,1'i, 1978-1999 döneminde milli gelirden aldığı payı üç katına çıkardı. Büyük Britanya'da en zenginler, aynı dönemde, paylarını iki katına çıkardı: 1982'de yüzde 6,5, 2005'te yüzde 13. Rusya'da, neoliberal şok terapisinden sonra ortaya çıkan süper zengin seçkinler, toplumun geri kalanıyla arayı hızla açtı. Moskova'da bugün, dünyanın başka bir şehrinde olduğundan çok daha fazla milyarder var.

ABD'de, 1970 yılında, bir şirket yöneticisinin maaşı, ortalama bir işçinin maaşının 30 katından fazlaydı. 2000'lerin başında 500 katına çıktı. Ünlü yatırımcı J.P. Morgan, Amerikan şirketlerinde çalışan bir şefin, sıradan bir işçiden 20 kattan daha fazla kazanmasına gerek olmadığını söylüyordu. 2007'de bu 364 katına çıktı. Amerika'daki şirket yöneticilerinin standartları, Batı'nın diğer ülkerindeki yöneticilerin maaşlarını yukarı çekti. İsveç'te, bir şirket yöneticisi, 2009 yılında, 41 endüstri işçisinin maaşına eşit maaş alıyordu.

Dünyanın dolar milyarderlerinin serveti, yaklaşık bin kişi, dünyanın en yoksul 2,5 milyar insanından daha fazla. ABD'de, en zengin yüzde onun –1979-2007 döneminde– gelir artışından aldığı pay yüzde 90'ın aldığından daha fazlaydı.

Bu kadar az insan bu kadar çok şeyi nadiren alır.

Bu yüksek kazançların gerisinde, kısmen, küreselleşmenin rolü var. *Harry Potter* kitaplarının yazarı J.K. Rowling, kitap piyasası artık küresel olduğu için Charles Dickens'ın kendi zamanında kazandığına kıyasla, karşılaştırılamayacak kadar çok kazanıyor. Sadece bu örnek, diğer alanlardaki devasa büyümeyi açıklayamaz.

BM'nin raporuna göre, dünya, 2005 yılında, birçok bölgedeki ekonomik gelişmeye karşın on yıl öncesine göre daha az eşitti. Zengin ülkeler bugün, ortalama olarak, yoksul ülkelerden yüz kat daha zengin. Yüz yıl önce dokuz kat daha zenginlerdi.

Süper zenginler her gün daha fazla güçleniyor ve bu süper zenginlerin arasında, hâlâ çok az sayıda kadın var. *Fortunes* dergisinin yayımladığı, dünyanın en büyük 500 büyük şirketinde, yalnızca 15 kadın yöneticinin olması dikkate şayan bir durum. Servetini kendi kazanmış 14 kadın milyarder var. Diğerlerine paralar miras kalmış. Bunları da hesaba kattığımızda, dünyadaki dolar milyarderlerinin yalnızca yüzde dokuzu kadın.

1980 yılında, "kâğıt girişimciliği" denilen bir şey ortaya çıktı. Finans sektörünün kısıtlamalardan arındırılmasıyla birlikte, Batı ülkelerinin yetenekli gençleri, kendilerini kâğıtla ticaret yapmak için yeni yollar bulmaya adadı – hem de toplumun bu sektörde yeni icatlara pek ihtiyaç duymamasına karşın.

Paranın olduğu yer burasıydı.

Harvard Business School'dan 2008 yılında mezun olanların yüzde 41'i hedge fonlarında, yatırım bankalarında ve risk sermayesi şirketlerinde çalışmaya başlamıştı. Bu bir rekordu. Aynı yılın sonbaharında Lehman Brothers çöktü, finans krizi artık bir vakaydı. 50 milyar dolar 18 ayda yok oldu, 53 milyon insan yoksulluğa itildi.

Finans piyasasındaki spekülasyonlar ekonomiyi altüst edecek kadar vahşileşirken risklerden etkilenmeyecek kadar paralı insanların olması gerekir. Paralar toplumun tepelerinde toplanmaya başladıkça, insanlar servetlerini, diğer büyük yatırımcıları cezbetme ihtimali en yüksek varlıklara yatırır. Bu, bazı hisse senetlerinde ve taşınmazlarda gittikçe artan fiyat artışlarına neden olur. Bu türden spekülatif balonlar, er ya da geç, mutlaka patlar. Aşırı eşitsizlik ve finans krizleri genellikle çakışır. Ama bu krizlere yol açan elitler, çoğu kez paçayı kurtarır.

Finans sektörü, yarattığı her krizde, gittikçe daha fazla para kazanır.

ABD'de, 1930 krizi öncesi gelir dağılımı, 2008 finans krizinden öncekiyle neredeyse aynıydı. 1928'de olduğu gibi 2008'de de, toplumun yüzde biri, ABD'nin toplam gelirinin yüzde 24'ünü elde ediyordu. Paralar yukarıya doğru tırmandıkça siyasal iktidar da tırmanıyordu.

Zengin ve muktedirler, küresel ekonominin kural ve uygulamalarını, zengin ve muktedir olmayanlardan elbette daha çok etkiler. Bu, onları sınırlamak için konulması tasarlanan kurallar için de geçerlidir.

"Tanrı herkesin yanında [...] ve son tahlilde, parası bol ve ordusu büyük olanların yanında," diye yazar Fransız oyun yazarı Jean Marie Lucien Pierre Anouilh.

Daha fazla güç ve para sahibi olanlar, içinde yaşadığımız toplumun karakterinden de daha fazla sorumludur.

Ve kestirme bir yol yoktur.

ON İKİNCİ BÖLÜM

Bu bölümde, kendi kendimizin müteşebbisi oluyoruz

Dünyanın en yüksek binası Dubai'de. Dubai, Birleşik Arap Emirlikleri'ni oluşturan yedi emirlikten biri. Rekor büyüme, demokrasi yok, siyasi parti yok, gelir vergisi yok, sendika yok.

Çölün ortasında neoliberal bir tema parkı.

Ünlü sağcı iktisatçıya izafeten, bu topluluğa Milton Friedman'ın plaj kulübü deniyor. Dubai çok uzun yıllar, ekonomik büyümede dünya birincisiydi, özgürlük ütopyası diye yüceltiliyordu. Kısıtlayıcı kurallar yoktu, ekonomi uçuyordu. Bir dönem, dünyadaki inşat vinçlerinin yüzde on beşinin, bu küçük emirlikte olduğu tahmin ediliyordu. Ülkenin gayri resmi tatili olan yıllık alışveriş festivali, Beckham ailesinden Afgan uyuşturucu tacirlerine kadar çok geniş bir kesimi cezbediyordu. Yalnız, şehrin etrafı misafir işçilerin yaşadığı kamplarla çevriliydi.

Tek bir odada yaşayanların sayısı altıdan on ikiye kadar çıkıyordu. Genellikle tuvalet ve mutfak yoktu.

Şehri inşa edenler onlardı, ama kent nüfusunun gözünde yoklardı. Lüks otellerde bedenleri pazarlanan binlerce Rus, Hindistanlı, İranlı ve Ermeni kadın gibi onlar da görünmezdi. Her şey yabancı yatırımcıları çekmek içindi. Dubai'nin yere göğe sığdırılamayan meşhur özgürlüğü, kadınların bedenlerini satın alma ve bölgede olağan olmayan, açıktan alkol tüketme özgürlüğüydü.

Siyasetin tek görevi piyasaya gereksindiği şeyi vermekti. Ucuz işgücü, ücretsiz oyun alanı, seks, eğlence ve sübvansiyon. Dubai veliahtı, Dubai AŞ'nin CEO'su diye takdim ediliyor, Dubai'yi özel sektör hesabına bir şirket gibi yönetiyor.

Neoliberal ütopya, muhtemelen hiç bu kadar ileri götürülmemiştir.

Kendi ürettiği çevre kirliliğini ve eşitsizliği inkâr etmek için uzak kumlara inşa edilmiş lüks bir dünya.

Amerikalı feminist Wendy Brown, neoliberal ideolojinin, aslında piyasayı hiç de doğal bir şeymiş gibi algılamadığını yazıyor. Neoliberalizm, zaten mevcut olduğunu iddia ettiği bir gerçeği inşa etmeye çalışıyor.

Bir yandan, bireylerin her şeyden önce rekabetçi olduğu söyleniyor. Diğer yandan, rekabet edebilsinler diye, siyasal müdahalelerle, sürekli teşvik edilmeleri gerektiği: deregülasyon, vergi indirimleri ve tasfiye satışları.

Bir yandan, bütün insanların zengin olmayı arzuladığı varsayılıyor. Diğer yandan, zengin olma zahmetine katlansınlar diye, vergilerin indirilmesi gerektiği söyleniyor.

Bir yandan, rekabetin bütün insan ilişkilerinin temeli olduğu iddia edilirken, bir yandan da teşvik edilmesi ve siyaset marifetiyle yaratılması gerektiği söyleniyor. Yani doğal bir durum değil, yaratılması ve korunması gereken bir şey. Neoliberaller siyasetten kurtulmak istemiyor, başka bir siyaset istiyorlar, Dubai'nin veliaht prensi ne istediklerini iyi anlıyor.

İktisadi bireyin harekete geçmek için biraz yardıma ihtiyacı var, neoliberalizm bu nedenle tamamıyla rekabete yönelik, rasyonel birey vizyonunu desteklemek için kurumlar, teşvikler ve yöntemler geliştiriyor. Hedef, her alanda piyasayla uyumlu kararlar çıkmasını sağlamak.

İnsanlar hayatlarının her alanında en yüksek faydaya ve rekabete odaklanmaz, ama neoliberalizm bu fikri yaymayı ve kurumlaştırmayı görev edindi. Özelleştirmelerle ve eğitimden çevre politikasına, bakımdan gözetime kadar her alanı domatesler için geçerli aynı piyasa ilkeleriyle yönlendirerek böyle bir dünya yaratacaktı. Yalnızca tek bir mantığa hayat hakkı tanıyarak. Siyaset aracılığıyla, daha önce piyasaya açık olmayan alanlar piyasaya açılacak ve mümkün olan her türlü siyasal araçla ayakta tutulacaktı.

Wendy Brown'a göre neoliberalizmin *laissez-faire*'le, müdahale edilmediği takdirde ekonominin çiçek açacağına inanan iktisat okuluyla, hiç alakası yok.

Laissez-faire, Adam Smith'in görünmez el fikrinin çok aşırı bir yorumudur. Smith, bu tür bir siyasetin sözcülüğünü yapmadı –daha doğrusu siyasetle neredeyse hiç alakası yoktu– ama onun fikirlerini böyle yorumlayanlar var. Yine de bunlar neoliberallerle karıştırılmamalı, diye düşünüyor Wendy Brown.

Neoliberalizm siyaseti kaldırmak istemiyor, siyaseti piyasanın hizmetine koşmak istiyor. Neoliberaller ekonominin kendi haline bırakılmasından hoşlanmıyor; aksine yönetilmesini, desteklenmesini, rekabeti ve rasyonel davranışı kolaylaştıracak sosyal normları yaygınlaştırarak, korunması gerektiğini düşünüyor.

Neoliberaller, siyasetin, pençelerini piyasadan çekmesini istemiyor; siyasetin pençelerini, piyasanın ihtiyaçlarını karşılayacak işler için kullanmak istiyor.

Neoliberalizmin para, finans, göçmen, aile ya da asayiş siyasetiyle uğraşmak istemediği doğru değil. Para, finans, göçmen ve asayiş siyasetinin piyasanın ihtiyaçlarına göre şekillendirilmesini istiyor.

Fransız filozof Michel Foucault, liberalizm ile neoliberalizm arasındaki farkı, iktisadi faaliyeti nasıl gördüklerinden hareketle açıklar. Klasik liberalizm karşılıklı faydaya odaklanmıştı: Adam Smith, insanların nasıl alışveriş yaptıklarını yazıyordu. Birine bir şey vermek ve karşılığında bir şey almak toplumun temel taşıydı. Ne verdin, karşılığında ne aldın? Adil bir değişim miydi? Doğru düzgün gerçekleşti mi?

Varoluş birtakım anlaşmalar, sözleşmeler ve değişimin sonuç ve toplamı olarak görülüyordu. Liberaller piyasanın mantığını değiş-tokuştan almış, dünyayı yorumladıkları fikre dönüştürmüşlerdi. Siyaset bir dizi sözleşme gibi görülüyordu: Vatandaşlar devlet güvencesi elde edebilmek için bazı özgürlüklerinden feragat etmişlerdi. Ne verdin, karşılığında ne aldın? Adil bir değişim miydi? Doğru düzgün gerçekleşti mi?

Diğer ilişkiler de aynı mantıkla yorumlanıyordu.

Buna mukabil, neoliberalizm değişim değil, rekabet odaklıydı. Dünyayı yorumlayacak temel fikir rekabetti.

İnsan rekabet etmezse işlemezdi. Foucault'ya göre bu fikir, devlet ve para politikası üzerine herhangi bir fikir olmanın ötesinde, neoliberalizmin ideolojik temeliydi. Liberaller ve Adam Smith alışverişi doğal bir şey olarak görürken neoliberalizm rekabeti mutlaka inşa edilmesi gereken bir ilişki olarak görür. İnsanın rekabet odaklı doğası teşvik edilmeli, açıkçası siyasi araçlarla içimize kazınmalıydı.

Rekabet toplumdaki en temel şeydir ama bir anlamda da yapay bir ilişkidir. Piyasanın tekelci eğilimlerine ve siyasetçilerin her şeye burnunu sokma arzusuna karşı korunması gerekir. Devletin sürekli müdahalesini gerektirir, piyasaya değil, piyasanın koşullarına. Yani insana. Çünkü piyasanın en temel koşulu insandır.

"Ekonomi yöntem, hedef kalbi ve ruhu değiştirmek," diyordu Margaret Thatcher.

Klasik liberalizm vatandaş olarak insan ile iktisadi özne olarak insanı birbirinden ayırır. Neoliberalizm bunu yapmaz. Yalnızca bir ilişki vardır, iktisadi ilişki. Başka bir deyişle, vatandaşı işçiden, tüketiciden ayırmanın anlamı yoktur. Bunların hepsi bir ve aynı insandır. İktisadi birey. Tanıştığımıza memnun oldum.

Neoliberalizm, siyasal bir program olmaktan daha fazla bir şeydir, insan olmanın ne olduğuna dair yeni bir anlayış.

Karl Marx'a göre, kapitalin gelişmesi, işçilerin bilgisi, becerisi ve insanlığının parça parça makineleştiği bir süreçti. İşçiler sabahları sahibi olmadıkları bir fabrikaya gider, üzerinde söz haklarının olmadığı, başkasının satın alıp fabrika sahibinin para kazanacağı bir şey üretirlerdi.

İşçiler bedenleriyle, başkalarına, başkaları için üretirler. İşçi –her zaman bir erkektir– parça parça, kendisinin olmayan bir şeyin dişlisine dönüşür. Değiştirilebilir ve daha az insani bir şeye.

Zincirlerinden başka kaybedecek bir şeyi olmayana.

Karl Marx hikâyeyi üç karakterle anlatır. İşçi emektir, başında çalıştığı makine sabit sermaye ve çalışarak ürettiği paralar da değişken sermaye. Emek sermaye çelişkisi ve bunları kuşatan dalavereler (kelimenin tam anlamıyla) tarihin devindiricisidir. İster Marksist

hikâyeler ister başka hikâyeler anlatılsın, siyasal iktisadın klasik karakterleri bunlardır.

Bununla birlikte, Amerikalı iktisatçılar, 1950'lerin sonunda yeni bir şey keşfettiler. Aslında iktisatçıların çok uzun zaman önce bulup unuttukları bir şeydi bu.

Adam Smith'in *Milletlerin Zenginliği* kitabında "beşeri sermaye" dediği kavramdı. Adam Smith, insanların eğitimlerini, yeteneklerini, tecrübelerini bir çeşit sermaye gibi görüyordu. Bir fabrikatör, işçilerinin bilgi ve yeteneklerine yatırım yaptığında, yeni bir makineye yatırım yapmış gibi sonuç alırdı.

Yeni teknikler öğrensinler diye kursa gönderdiği işçiler, iki kat daha fazla üretirlerdi. İşveren yatırım yapmış olurdu. Elbette kursun bir maliyeti vardı, üstelik işçilerin kursta olduğu sürede üretim düşecekti ama bunlar zamanla telafi edilir ve kâra geçilirdi. Yani insanların becerileri, bir çeşit sermaye olarak kabul ediliyordu. Bu becerilere az ya da çok başarılı yatırımlar yapılabilir ve bu verimli olabilirdi.

Chicago iktisatçıları, kavramı Adam Smith'ten alıp kendi kuramlarına taşıdılar. Kavramın, modern iş piyasası ekonomisini ne kadar değiştirdiği, ne kadar iyi ya da kötü olduğu ayrı bir konu. Foucault'nun anlatmaya çalıştığı şey, neoliberallerin bu kadar yaygın kullandığı kavramın, iktisadın insana bakışı üzerindeki etkisiydi.

Bunun iktisadın çok ötesinde bir anlamı vardı.

Chicago iktisatçısı Gary Becker, 1992 yılında yaptığı Nobel konuşmasında, "Belki şimdi biraz tuhaf gelecek ama, kitabıma *Human Capital* [Beşeri Sermaye] adını verirken tereddüt ettim," diyordu. Bugün bu kitap klasik muamelesi görüyor. "Bir zamanlar bu kavram, tuhaf analizlerle, insanları köle yahut makineymiş gibi gördüğü düşünülerek eleştirildi. Ah! Her şey ne kadar da değişti!"

Değişmişti doğrusu. *Beşeri sermaye* kavramı, insanı kendi kendisinin müteşebbisine dönüştürmüştü. Bugün az ya da çok verili kabul ettiğimiz bir kavram.

Eğer eğitim alıyorsan, kendine yatırım yapıyorsun, dolayısıyla gelecekte çok kazanç bekliyorsun. Başka bir ülkeye göçmeye karar verdiğinde

de beşeri sermayene yatırım yapıyorsun. Gelecek kazanç için rasyonel bir hesap. Okulu bırakıyorsan kendine yatırımdan vazgeçiyorsun. O zaman kazancın düşüyor. Aldığın maaş artık maaş değil, sermayenin getirdiği kazanç. Hayatın küçük bir şirket, sermayen de kendinsin.

Foucault'nun kastettiği şey, iktisadi bireyin, beşeri sermaye kavramıyla, piyasada alıp satan biri olmaktan çıkmasıydı. Artık kendi kendinin müteşebbisi olmasıydı. Bu bakış açısı, insanı yeniden tanımlar. Tam da kavrama yönelik eleştirilerin içgüdüsel olarak sezdiği gibi, bir makine olur.

Neoliberal hikâyede işçi yok. Yalnızca beşeri sermayesine yatırım yapan insanlar var. Hayatları bir iş projesi olan müteşebbisler, bu projenin sonuçlarından bütünüyle ve yalnızca kendileri sorumludur. Başarılı olurlarsa doğru yatırım yapmışlardır, başarısız olurlarsa yanlış.

Böylece iktisat, diğer bütün mantıklardan başka bir şey olur. Bir hayat tarzı. İnsanlar etrafta dolaşır ve bir şeyler yapar, yaptıklarının sonuçları, beşeri sermayesinde birikir.

İktisadi birey, Adam Smith'in hayal ettiği gibi, başkalarıyla alışveriş yapan biri değil artık. İktisadi birey, kendi kendine yatırım yapan bir aygıt. Banka mı soyuyorsun, tıp eğitimini yarıda mı bırakıyorsun, dişlerinin sararmasına aldırmıyor musun, hepsi senin özgür seçimin, muhtemel kazanç ve kayıpları hesaplayarak verdiğin herhangi bir ticari karar gibi. Az ya da çok başarılı yatırımlar yapıyorsun kendine. İktisadi sistem, insan doğasıyla eşanlamlı hale gelir ve doğanı sorgulayamazsın.

Marx'ın bahsettiği çelişki çözülecek ama onun düşündüğü gibi değil. Üretim araçları değişmedi, insan olmanın anlamı değişti.

Neoliberalizm emek sermaye çelişkisini insanı sermayeye ve insan hayatını, piyasa değerini kendisinin belirlediği bir dizi yatırıma dönüştürerek kolayca çözüyor. Hıristiyan teologlar, kalabalık bir topluluğun bir parça ekmek ve bir balıkla doyurulacağını iddia etti. Senin kendini doyuracağına inanıyoruz. Sana inanıyoruz. Dünya çetin olabilir – ama senin için soluk alıp veriyor. Başka bir seçenek yok. Ve evren diz çöker.

Bu hepimizi eşit kılan bir bakış açısı. İşçi bulma kurumunda bir kadın ve Dakka'da havaalanının dışında sahte pasaport bekleyen bir adam. İkisi de eşit ölçüde kendi kendinin müteşebbisi. Tıpkı bir sonraki iş toplantısına katılmak için sekiz saat yolculuk yapacak olan ve *business class*'ta, ayaklarını uzatarak birkaç saat uyumaya hazırlanan CEO gibi. Aralarında hiçbir fark yok, yalnızca kendi "ben"lerine daha iyi ya da daha kötü yatırım yapmışlar. Ve değişik büyüklükte başlangıç sermayesiyle doğmuşlar. Ama bu büyümeye de uygulanabilir: Göğüs büyütmem bir yatırımdı, diyor Reality Show yıldızı neşeyle. Kabuğunu ne kadar soyarsan soy, dibine kadar iktisat. Hayatın bir dizi yatırıma tercüme oluyor, kendi değerini kendin belirliyorsun.

İnsan bu bakış açısını ciddiye alırsa –bunun kadar ciddiye alınan bir bakış açısı daha yok– insan olmanın anlamını temelden değiştirmiş demektir.

ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Bu bölümde, rahmin uzay kapsülü olmadığını görüyoruz

İsveçli fotoğrafçı Lennart Nilsson, 1965 yılında, fetüsün "anahtar deliği" fotoğraflarını yayımladı. Çığır açıcı fotoğraflardı. Önce *Life Magazine*'de, sonra *A Child Is Born* [Bir Çocuk Doğuyor] adıyla kitap olarak yayımlandı.

Nilsson 1953'ten beri elektron mikroskoplarıyla deney yapıyordu. Kitap projesi yaklaşık on iki yılını almıştı. *Life Magazine*'in 30 Nisan 1953 tarihli sayısı, bütün dünyada şaşkınlıkla karşılandı. İlk dört günde 8 milyon sattı.

Fetüs, kocaman kafası, yüzgece benzeyen kollarıyla, su dolu bir balonun ortasında serbestçe yüzer gibiydi. Varlığımızın böyle başladığını, bu fotoğrafla birlikte tahayyül etmeye başladık. Kendini kuşatan dünyaya yalnızca göbekbağıyla bağlı, serbest, astronota benzeyen bir bebek. Anne yoktu. O boş bir uzay, minik, bağımsız kahramanımızın içinde süzüldüğü bir yer. Rahim yalnızca bir mekândı.

Ama hiç kimse, bu bakışın kaynaklandığı yerden koparamaz kendini. Fotoğraf makinesinin merceğine objektif deniyor. Fakat Lennart Nilsson'un fotoğrafları bir tasvir, dünyanın kusursuz bir resmi değil. Devasa ölçülerde büyütülen, önemli ölçüde kırpılan fotoğraflarda gördüğümüz şey gerçek değil. Karındaki varlık, ne ıssızlığa terk edilmiş ne özgürce yüzen bir şey. Çok az şey gerçekten bu kadar uzak olabilir. Fetüs anneden çıkar, annenin içindedir ve anneyle sürekli ilişkidedir. Dar bir alan, zonkluyor, nabız gibi atıyor ve annenin nerede bitip fetüsün nerede başladığı ayırt edilemiyor.

Buna karşılık, Lennart Nilsson'un fotoğraflarında bu ilişki yoktur. Fetüs yalnızdır. Anne yok edilmiştir. Fotoğraflarda anne ile çocuk arasında hiçbir bağ göremeyiz: Hazır, bağımsız bireyler olarak doğarız.

Lennart Nilsson'un tasvir ettiği hayatın resmi, kolektif fantezimize yerleşip kaldı.

Bu tasvir, bize çok cazip gelmiş olmalı.

Sorun, niçin böyle olduğudur.

* * *

Toplumumuzun rasyonel sözleşme, ekonomimizin serbest piyasa üzerine inşa edildiğini öğrendik. Üreticiler, tüketiciler, işveren, işçi – hepsi bir ve aynı bilincin değişik biçimleriydi. Bir ve aynı aklın değişik ifadeleri. Dünya, bireylerin özgür seçiminin gayrişahsi toplamıydı.

Aslına bakılırsa, toplum daha çok savaş, sömürü, ırkçılık ve ataerkillikle şekilleniyor. İktisadi gerçek, güçlü olanın kazanması, zenginin daha zengin olması ve biz ötekilerin, onların peşinden koşmamızdır. Bir ölçüde bunu biliyoruz. Ama yine de hayal kurmaya devam ediyoruz.

Büyük Yunan filozofu Platon'un 2000 yıl önce yazdığı *Devlet* adlı eserinden beri, toplumun, insanların birleşelim diye verdiği rasyonel bir kararla ortaya çıktığı masallarıyla besleniyoruz. Yasa ve düzenin herkesin faydasına olacağı fikrine eriştikten sonra, birbirimize bağımlı olmaya başladık. Ne daha önce ne de sonra.

Bu yaradılış mitinin sayısız versiyonu var ve çoğu mit gibi, bu da bir çeşit akıl oyunu. Olayın anlatıldığı şekilde geliştiğine inanmak elbette çok zor: Mağaramızda iki büklüm olmuş oturuyoruz. Karanlık, soğuk. Diğer mağaralarda da iki büklüm oturan insanlar var. Kim düşman kim dost ayırt etmek imkânsız; insanlar mı yoksa mamutlar mı? Ve birden biri ayağa fırlayıp bağırıyor:

–Baksanıza! Niçin bir topluluk kurup birbirimize yardım etmiyoruz? Birbirimizle eşya takas edebiliriz, bu herkesin çıkarına!

Zor.

Bu bizim bağımsız olma hayalimiz. Ve baştan çıkarıcı.

Lennart Nilsson'un ünlü fotoğrafları aynı temanın varyasyonları. *Life Magazine*'in kapağındaki fotoğrafta, şeffaf bir uzay kapsülüne benzeyen bir şeyin içinde, yalnız başına yüzen minik bir insan var. Rahmin içinde, rahimden bütünüyle bağımsız bir varlık. Fetüs özgür

bir birey, kadının bedeni yok. Anne, fetüsün kiraladığı bir mekân. İçine spermler giriyor, dışarı bebek çıkıyor. Hamilelik, dokuz ay pencerenin yanında, sallanan koltukta oturan bir kadın. Senin annen. Pasif bir depo. Onun içindeydin ama baştan itibaren bağımsızdın. İçinde süzüldüğün boşluğun efendisiydin.

Lennart Nilsson'un fotoğraflarında, fetüs başparmağını emiyor, kapalı gözkapaklarının arkasından dışarıdaki boşluğa bakıyor. Etrafı karanlık. Plasenta uzakta, bağımsız bir uzay istasyonu gibi süzülüyor. Özgür bireylere dair, zamanın ruhuna uygun bir yaradılış miti. Fotoğraflar 1964'te yayımlandı. Lyndon B. Johnson yeni başkan seçilmiş, John F. Kennedy bir yıl önce öldürülmüştü. ABD, Vietnam'daki varlığını artırmıştı. Lennart Nilsson'un ülkesinde, IKEA ilk mağazasını açıyor, Rolling Stones, Stockholm's Kungliga Tennishallen'de konser veriyordu.

İşin aslı, Lennart Nilsson'un, fotoğraflarını çektiği fetüslerin çoğu ölüydü. Bu ona ışık, arka plan ve pozisyonla oynama imkânı vermişti. Harika fotoğraflardı. Ama hayatı tasvir etmek için başvurduğu şeyler ölüydü.

* * *

İktisadın standart modellerinin insan hakkındaki varsayımlarının yanlış olduğunu, otuz yılı aşkın bir süredir biliyoruz. İktisadi birey yok – en azından gerçekte yok. Ama yine de ona bağlanıp kalıyoruz. Ne kadar eleştiri yöneltilirse yönetilsin hâlâ iktisatla eşanlamlı ve hayatımızda gittikçe daha fazla yer almasına engel olmuyoruz.

Araştırmaların ne söylediğinin hiçbir önemi yokmuş gibi. Kurduğumuz iktisadi modellerin dünya ekonomisini kaç defa çökerttiğinin hiçbir önemi yokmuş gibi. Piyasanın yükselmesi, panik atakları ve kaprislerini tahmin etmekte defalarca yanılmamızın hiçbir önemi yokmuş gibi. Ondan vazgeçmiyoruz.

Uydurma bir evrenden kazıyarak parçalar topluyor, modellerle birleştiriyor ve işte dünyanın kusursuz resmi, diyoruz.

İktisadi bireyle ilgili tahminlerimiz defalarca boş çıktı. Kahneman ile Tversky'nin otuz yılı aşkın bir süre önce, kararlarımızın objektif ve rasyonel olmadığını göstermesi temelde hiçbir şeyi değiştirmedi. İktisadi bireyin gerçekte olmadığını bilmek, onu iktisat biliminin merkezine koymamızı ve hayatımızın gittikçe daha büyük bir bölümünü onun mantığına uydurmamızı engelleyemiyor sanki. Uluslararası fenomen *Freakonomics* 2004 yılında, varlığımızın her bölümünün piyasanın ilkeleriyle uyuştuğunu açıkladı. Fransız solcu filozof Michel Foucault, 70'lerin sonunda, en çılgın liberallerin bile bu kadar ileri gideceklerini düşünemezdi. Bu çoksatar cep kitabı, birdenbire popüler olmuştu.

İktisadi bireyi yüksek sesle ve derinlemesine eleştiren iktisatçılar hep vardı. Buna rağmen iktisadi birey hâlâ ekonomiyle eşanlamlıydı. Gündelik dilde "iktisadi mantık" derken kastettiğimiz hep oydu ve ortaya çıkan eleştirel okullara, en iyi durumda tamamlayıcı gözüyle bakılıyordu. Merkezde hep iktisadi birey vardı, diğer herkes ona bağlı olacaktı.

Davranışsal iktisat, son yılların en etkili ekolü. İnsanların her zaman yalnızca bireysel çıkarlarına göre davranmadıklarını, adaletin önemi olduğunu, tercihlerin zamanla değişebileceğini göstermek için epeyce çabaladı.

Davranışsal iktisatçılar, insanın bilgiyi her zaman doğru değerlendiremediğini ve her zaman tercihlerimize uygun kararlar vermediğimizi gösterdi. Bu önemli bir şeydi ve temelinde iktisadi bireyin bulunduğu kuramla karşılaştırıldığında, büyük bir ilerlemeydi. Ama yine de, davranışsal iktisat, iktisadi bireyi çıkış noktası olarak hâlâ koruyordu. Deneyler ve araştırmalar yoluyla, kuramdan istisna olan şeyleri belgelemeye çalışıyordu, ama yalnız birey hâlâ ideal ve öncüldü. Davranışsal iktisada göre, insanların rasyonel davranmaları zordu, harekete geçmek için yardıma ihtiyacımız vardı. Desteğe ihtiyacımız vardı, doğru yöne itilmeliydik. Kusursuz iktisadi karakterler değildik. Bu nedenle, devletin görevi, iyi bir yapısal teşvik sistemi kurmak ve böylece, tercihlerimizden hareketle, daha doğru davranmamızı sağlamaktı.

Sonuç olarak siyaset, karbondioksit vergilerini artırarak ya da çevreci teknolojiye ve enerji verimliliği yüksek şehirlere yatırım yaparak

değil, insanları daha iyi bilgilendirmeye odaklanarak, rasyonel kararlar almalarını kolaylaştıracaktı. Örneğin daha az elektrik tüketmelerini sağlayacaktı. Aynı şekilde, obeziteye karşı mücadele etmek için gıda endüstrisini titiz bir şekilde denetlemek yerine, ürünlerin şeker oranıyla ilgili bilgiye ulaşmak kolaylaştırılacaktı.

Siyasilerin, zor kararlardan kaçınmak için kestirme bir yol olarak, davranışsal iktisat analizlerinden faydalanmaları, elbette davranışsal iktisatçıların suçu değildi. Kuramları kesinlikle doğru yönde, büyük bir adımdı. Ama bu, iktisadın, toplumun nasıl hayatta kalacağı, geçineceği ve gelişeceğinin bilimi değil, bir alternatif bilimi olmasını hâlâ değiştirmiyordu. Davranışsal iktisatçıların, topluma dair, insanların nasıl şekillendirildiği ve nasıl inşa edildiğine dair genel bir bakış açısı yoktu. İktisat hâlâ bireyin incelenmesiyle ilgili bir şeydi, bağımlılık insan olmanın temel bir parçası değildi ve iktidar ilişkilerinin iktisatla alakası yoktu.

Başka bir deyişle, iktisadi birey varlığını koruyordu.

Büyük insanlığa atıfta bulunmak istediğimizde, "hepimiz bireyiz," deriz genellikle. Sınıf, cinsiyet, ırk, yaş, geçmiş ve tecrübenin ötesinde bizi birleştiren bir şeydir büyük insanlık. Sanki sınıf, cinsiyet, ırk, yaş, geçmiş ve tecrübeyle değil, geçmiş ve tecrübenin ötesinde gerçekleşen bir şeydir. Koşulları, bedeni ve bağlamı, soyulması gereken kabuk gibi görürüz. Bunlar görüntüyü gizler. Gerçekte ne olduğunu konuşmak istiyorsak, gerçeklikten kurtulmamız gerektiğine inanıyoruz.

Fakat insan olmak, cinsiyetle, bedenle, sosyal konumla, geçmişimiz ve deneyimlerimizle tecrübe edilir. Bunun başka bir yolu yoktur.

"Kadınlar da birey," deriz. Birey olmak insan olmanın eşanlamlısı oldu ve birey iktisadın temel parçacığı. Siyasal iktisat "bireyin bilimi" oldu ve "birey" sözcüğü, kelimenin tam anlamıyla, bölünemez demekti. Bütünün bölünebildiği en küçük parça. Newton fiziğinin atomu gibi. Bireyi anladığımızda her şeyi anlardık. Fakat birey insanla aynı şey değildir.

İnsanlığın yarısının ayırt edici özelliği, kelimenin tam anlamıyla, bölünebilir olmasıdır.

Bütün kadınlar çocuk doğuramaz. Bütün kadınlar çocuk doğurmak istemez. Ama kadın bedenini erkek bedeninden ayıran şey, hamile kalması ve çocuk doğurabilmesidir. Bir insan olarak bölünür ve iki olur. Bütün insanlar böyle oldu. Biz birbirimizden doğduk. Birbirimizden kaynaklanarak, birbirimizin içinde ve birbirimiz aracılığıyla yaşıyoruz.

Hayatımıza bağımsız başlamıyoruz, devamında da başkalarıyla bir çeşit ilişki ve bağ kurmaya davet ediliyoruz. Ama toplumun öneminden bahsederken, neredeyse hep, özerk bireyle başlıyoruz. Sonra da bu bireyin, niçin bağımlılık ve ilişki geliştirmesi gerektiğini sayıp döküyoruz.

–Yiyecek üretmesi kolay olur.

–Kendini hayvanlara karşı daha kolay savunur.

–Hasta olduğunda yardım alır.

–Daha uzun yaşar.

Diğer insanların bir sürü faydası var! Sanki başka bir seçeneğimiz olmuş gibi.

Süreç aslında tam tersi. Başkalarının istek ve beklentilerinin içine doğuyoruz. Çocuk olmak neredeyse tamamıyla başkalarına bağımlı olmak demek. Başka türlüsünü hiç yaşamadık. Bütünüyle başkalarının beklentilerine, isteklerine, sevgilerine, nevrozlarına, travmalarına, hayal kırıklıklarına ve yaşanmamış hayatlarına terk ediliyoruz. Diğer yandan, bir çocuğa bakmak, başka bir insanın isteklerini doyurmak demek ve çocuğun bu yakınlıktan, adım adım bağımsızlaşması gerek. Feminist kuramcı Virginia Held'in işaret ettiği gibi: İnsanın doğal durumu, başkalarına bağımlılıkla kuşatılmasıdır. Mesele daha çok, bu bağımlılıktan kurtulup kendi kimliğini edinebilmektir. Kendi beni için gittikçe daha fazla yer yontmaktır. Hep bir bağlamın içinde.

Çocuğun bakımını üstlenen biri, ayrı bir "ben"i kendi başına ayakta tutabilmelidir. Hiçbir uğraş tarafından bütünüyle yutulmamalı ya da birilerinin bütün ihtiyaçlarının karşılığı olma arzusuyla, baştan çıkıp kendi değerinden vazgeçmemelidir. Bunu başarabilmek ve karşılıklı bağımlılık ilişkilerini sağlıklı bir şekilde sürdürmek, çoğu insan hayatı ve toplum için gerçek bir sınavdır. Her gün ve her saat. Hayatımızı

etkileyen ruhsal ve duygusal yaralarımızın çoğunu burada alırız. Belki, şeylerin farklı olması hayallerine kapılmamızda bir tuhaflık yoktur.

Yalnız olma hayalimiz. Bizi çevreleyen dünyaya yalnızca göbekbağıyla bağlı, boş bir uzayda süzülme hayalimiz.

İktisadi bireyin gerçekle ilişkisinin olmaması başka bir şey. Bunu yıllardır biliyoruz. İlginç olan, gerçekle alakasının olmasını bu kadar canıgönülden arzu etmemizdir.

Belli ki onun gibi olmak istiyoruz. Onun bağımsızlığını, rasyonelliğini, içinde yaşadığı kestirilebilir evreni istiyoruz. En önemlisi, bunun için yüksek bir bedel ödemeye hazır olmamız.

Onu gerçekliğe karşı böyle canhıraş savunarak elimize ne geçiyor?

ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Bu bölümde, iktisadi bireyin umulmadık derinliğini ve korkularını keşfediyoruz

İnsan ile doğa arasındaki ilişki Batı'da, 15 ve 16. yüzyılda değişti. İnsanı canlı, kaprisli ve genellikle kadınsı bir kozmosun içine gömülü gören dünya görüşünden, erkeğin özgür, objektif bir gözlemci ve doğanın fatihi olarak kabul edildiği dünya görüşüne geçildi. Yaşayan, hareketli, (çoğu kez korkutucu tarzda) organik doğadan, pasif, ölü, mekanik doğaya geçildi.

Erkeğin bütünden koparıldı: Dünyayı ayaklarının altına sermekle görevli, bağımsız bir birey oldu. Kadın öteki olarak kurgulandı: Erkeği, yanına almadığı şeylere bağlayacaktı.

Bağımlılık, doğa, beden, hayat.

Erkek sağduyudur. Kadın duygu. Erkek bilinçtir. Kadın beden. Erkek bağımsızdır. Kadın bağımlı. Erkek aktiftir. Kadın pasif. Erkek bencildir. Kadın fedakâr. Erkek serttir. Kadın hassas. Erkek kestirilebilirdir. Kadın kestirilemez. Erkek rasyoneldir. Kadın irrasyonel. Erkek tek başınadır. Kadın her şeye bağlı. Erkek bilimseldir. Kadın esrarengiz.

Erkekler, uğruna ölünecek şeyler olduğunu öğretir, kadınlar uğruna yaşanacak şeyler olduğunu.

Fikri temsillerimizin rolleri bunlar. Bu, dansın kendisi. Yalnızca bundan ibaret olsa harika olacaktı – yalnızca bir danstan.

Erkeklerin ve kadınların istatistiksel olarak ne yaptıklarının fazla bir önemi yok aslında. Ne de olsa, erkeklerin ve kadınların ne yapmaları gerektiğine dair, davranışlarımızı ayarladığımız yığınla iddia var. Kadın her zaman, kendi cinsinden beklendiği gibi davranmalı. Aynı şey erkek için de geçerli. Ama tam olarak aynı tarzda değil.

Cinsiyet rolleri çözülürken, küçük oğlan çocuklarının pembe ya da erkek yöneticilerin çiçek desenli giysiler giymeleri pek beklenmez: "Ciddiye alınmaları için". Bu gülünç bir şey olurdu. Buna mukabil, iş dünyasının tepelerinde görev alan kadınların koyu renk takımlar giymeleri beklenir. İş yerine volanlı giysilerle gelecekse, dedikodu malzemesi olmayı göze almalıdır. Nötr giyinmelidir, yani erkeksi. Erkeklerin bedenlerinin etrafında şekillenmiş hazır yapıya uyum sağlamalıdır. Tabii çok erkeksi de olmamalıdır. Hâlâ kadın – ama geleneksel olarak erkeksi bir şeyi yapan bir kadın.

Çok ince bir ip üzerinde zor bir cambazlık.

Buna mukabil, erkeklerden beklentilerimiz bütünüyle farklıdır. Ev yemeği geleneksel kadın işi olmasına rağmen Jamie Oliver'dan kadın cinsinin rolüne adapte olması beklenmiyor. TV aşçısı Oliver, daha çok uçuk oğlan rolleriyle ciddiye alınıyor. Oliver fesleğeni doğramıyor. Oliver fesleğeni bir mutfak bezinin içine dolduruyor, masaya vuruyor, homurdanıyor, fesleğeni yeniyor, pes ettiriyor ve tencereye atıyor.

Aynı şekilde, geleneksel cinsiyet rollerine karşı çıkan anaokulu, küçük kız çocuklarının pembe balerin elbiselerini gördüğünde, derhal tavır alıyor: Olmaz, biz jimnastik salonunda böyle basmakalıp giysiler giymiyoruz. İskandinavya'nın ilerici refah ülkesinde olmaz. Biz çocukların özgür bireyler olarak yetişmesi gerektiğini düşünüyoruz, kız çocukları, jimnastik salonunda, fırfırlı, pembe balerin giysileriyle koşuşturamaz. Bu onları belki hiç rahat edemeyecekleri cinsel rollere hapsedebilir.

Ama bizim hassas, iyi niyetli öğretmenimiz, oğlan çocuklarının giysilerini dert etmez. Pembe balerin elbisesi cinsel kalıpken oğlan çocuklarının geleneksel jimnastik kıyafetleri nötrdür.

Erkeklik neredeyse her zaman böyle algılanır. Konsepte dahil bir şey.

Shakespeare'in Prens Hamlet'i evrensel sorunları kendi şahsında temsil edebilir: Olmak ya da olmamak, onun gibi olmaktır. Ona bağlanmayı öğreniriz, kadınlar bile. Hamlet'in derin sayıklamaları bir insanlık tecrübesidir. Erkek norm, insanlık erkeklikle eşanlamlı hale gelir.

Ama çocuk doğurmak insanlık deneyimi değildir. Kadınlık deneyimidir. Dünyayı böyle görmeyi öğrettiler bize. Kadınlık deneyimi, genel insanlık deneyiminden hep ayrı tutuldu. Hiç kimse, beşeri varlığı anlamak için doğumla ilgili kitap okumaz. Shakespeare okuruz. Ya da insanların nasıl mantarlar gibi topraktan çıktığını ve çıkar çıkmaz da birbirleriyle toplumsal sözleşme imzalamaya başladıklarını anlatan büyük filozoflardan birini.

Cinsiyeti olan yalnızca kadındır. Erkek insandır. Yalnızca bir tane cins vardır. Diğeri varyanttır, bir yansıma, bir tamamlayıcı.

İktisadın dünyasında, rasyonel, yüksek çıkarlar peşinde koşan bencil bireyler olduğumuz iddia edilir. Bunların tamamı geleneksel erkek meziyetleri olarak kabul edilir. Bu nedenle bunları nötr olarak da kabul ederiz. Cinsiyetleri yoktur – çünkü erkeğin hiçbir zaman cinsiyeti olmamıştır. İktisadi birey biricik cinstir. Bununla birlikte kuram, bakım, ihtimam ve bağlılığı üstlenen birilerini varsayar. Fakat bunlar görünmezdir. İktisat hikâyesinin içinde olmak istiyorsan, iktisadi birey gibi olman gerekir. Ve aynı zamanda, iktisat dediğimiz şeyi başka bir hikâyenin üzerine inşa ederiz. İktisadi birey, iktisadi birey olabilsin diye dışarda bırakılan her şeyin üzerine. Başka bir şey yok diyebilsin diye.

Kadınlar erkekler kadar değerlidir.

Kadınlar erkeği tamamlar.

Kadınlar erkekler kadar iyidir.

Bütün bu iddialarda, kadın erkekliğin bir versiyonu olarak sunuluyor. Kadın ya "onun gibi" ya da "onun karşıtı." Ama varlığı hep onunla ilişkili.

Ya erkek gibi olduğu için değerlidir ya da erkeği tamamladığı için. Söz konusu olan hep erkektir. Bir bakış açısına göre, kesinlikle çalışabilir, araştırma yapar, düzüşür, geğirir, savaş çıkartabilir, rasyonel olabilir, tıpkı bir erkek gibi kocaman araçları sürebilir. Yani erkekle aynı hak ve avantajlara sahip olabilir. Ama "erkek gibi" olmaya son verir vermez, artık eşitlik talebinde bile bulunamaz.

ABD Yüksek Mahkemesi, 1974 yılında, ünlü Geduldig v. Aiello davasında,

"Hamile kadınlar ile hamile erkeklere eşit davranıldığı sürece ayrımcılık yoktur," diye karar verdi.

Dava, sigortanın hamile kadınları kapsayıp kapsamayacağıyla ilgiliydi. Mahkeme kapsamayabileceğine karar verdi. Sigorta kadını kapsıyordu. Yalnızca "hamile bireyleri" kapsamıyordu. Bunlar her durumda (çoğu insanın bildiği nedenlerle) kadındı ama bunun olayla bir ilgisinin olmadığı düşünülüyordu.

Kadın bu kategoriye, iktisadi ve siyasi olarak, ancak bedenini karşı tarafta bırakırsa dahil olurdu. Kadının "erkek gibi" olduğu için değerli olması fikri, bir çeşit koşullu salıvermeydi.

Ama başka bir bakış açısına göre, kadın "erkeği tamamladığı için" değerliydi, eğer daha kötüsü varsa o da buydu.

Kadınlık, bir kez daha erkekliğin varyantı olarak inşa ediliyordu. Erkek gibi olması gerekmiyordu ama gelişen çetin piyasaya karşı, dünyaya denge getirsin diye, erkeğin sevimli eşi olmaya mahkûm ediliyordu. Böylece erkek, kendi varlığında tahammül edemediği bütün insani deneyimleri yaşamış olacaktı. Toplum kadına, erkeğin kendine yasakladığı şeyler olma görevini vermişti: Yumuşak, kırılgan, beden, duygu, doğa – ayın gizemli karanlık yüzü. Beden olmaya, duygu, doğa, öznel ve özel olmaya zorlandı, çünkü erkek bunlar değildi.

Ve bunlara ek olarak, kadının, biyolojisinin mahkûmu olduğu iddia ediliyordu.

Bu defa kadın, erkeğin ne olduğuyla değil, erkeğin ne olmadığıyla tanımlanıyordu.

Ama her iki halde de erkeğe göre.

Kadın ya erkek gibi olduğunu ya da onu tamamlayacağını ispatlamalıydı. Söz konusu olan kesinlikle kadın değildi. Çünkü yalnızca bir cins vardı.

Romantik komedi *Pretty Woman* filminde, yabancılaştırılmış işadamı Richard Gere, Julia Roberts'ı operaya götürür; operadan çok, kadının *La Traviata*'dan nasıl etkilendiğini izler. Erkek Verdi'ye ağlayamaz. Ama

Verdi'ye ağlayan kadını izleyebilir. Erkek kendi duygusal dünyasına girebilmek için kadını gereksinir, kendi duygularına yaklaşabilmek için düşünebileceği en güvenli strateji, kadının duygularının izleyicisi rolünü üstlenmektir. Kadın, erkeğe yaşadığını hissettirir. Ve erkek birden kadını sevdiğine kanaat getirir.

Erkek, kadını fethedip sahip olarak, kendi varlığında reddettiği parçalarla temasa geçer. Bağlılık, duygular, bağlam, zevk ve teslim olma. Fakat kadın yine de insandır – birey değil. İşin aslı, erkek bunu bilir.

"Çiçek arıyordun, meyve buldun. Pınar arıyordun, deniz buldun. Kadın arıyordun, ruh buldun – hayal kırıklığına uğradın," diye yazıyor şair Edith Södergran.

Erkek, bir gökdelenin en üst katında, haftada 80 saat çalışıyor, kendisiyle hiç alakalı olmayan konularda objektif olarak çok önemli kararlar veriyor. Sabahları paltosunu gardıroba astığında, kendini geride bırakıyor. Bunun başka bir yolu yok. Başkalarının bedenlerinden kendi hastalığının kokularını alıyor, onlardan bunun için kaçınıyor. Tabii bu onlarla yatmayacağı anlamına gelmez çünkü yatıyor. Kadınlara doğru çaresizce çekiliyor. İlişkisini kesmek zorunda kaldığı her şeyi, kadında arıyor. Çocukluğunu, bedenini, cinselliğini ve bir türlü dillendiremediği başka bir şeyi. Ama tek bir şey buluyor: her zaman kendi gözlerinde olduğundan şüphelendiği bir korkuyla, gözlerini dikmiş bakan bir insan.

Bugün erkeksi dediğimiz özelliklerin hepsi, iktisadi davranışı tanımlayan özellikler.

Mesafeli, rasyonel ve objektif. İktisadi birey ne istediğini bilir, elde etmek için yola çıkar. Ama erkekler bile bu şekilde işlemez. Bu özellikleri yalnızca ideal değil, insanlıkla eşanlamlı kılmamıza rağmen işlemez.

İçten içe bütün davranışlarımızın bir bilince indirgenebileceği iddia edilir. Tek cinse.

İktisadi bireyin tek yönlü perspektifini çok kişi eleştirdi. Derinlikten, duygudan, psikolojiden ve karmaşıklıktan yoksun olduğu söylendi. Basit, bencil bir minik hesap makinesiydi. Bir karikatür. Niçin bu tek boyutlu kâğıt adamı oraya buraya sürükleyip duruyorduk ki? Gülünç bir durum. Bizimle ne alakası var?

Fakat onu eleştirenler çok önemli bir şeyi kaçırıyor. Bize benzemediği doğru, ama şüphesiz duyguları var; derin duyguları, kendimizde de yüksek dozda saptayabileceğimiz türden korku ve düşleri.

İktisadi birey yalnızca basit bir kâğıt adam olamaz, sıradan bir psikopat yahut rastgele bir halüsinasyon. Yoksa nasıl bu kadar baştan çıkarız? Bütün araştırmalar, bu tür bir insani davranış modelinin gerçekle alakası olmadığını söylerken, varoluşun her bir parçasını onun dünya görüşüne yedirmek için bu kadar umutsuzca çabalamamızın nedeni ne?

Hayatımızın her bir bölümünü bir hayale sığdırmak için giriştiğimiz umutsuz çaba, bize ne olduğumuzu söylüyor. Ve neden korktuğumuzu. Varlığını kabul etmekte zorlandığımız şey bu. İktisadi bireyin davranışının gülünç derece basit olması, derin iç çatışmalardan zuhur etmediği anlamına gelmez.

Kişiliğinin diğer insanlardan bütünüyle bağımsız olduğu iddia ediliyor. Hiçbir insan ada değildir, diyor ve iktisadi bireyin bütünüyle bağımsız olduğu iddiasını gülünç buluyoruz. Ama böyle yaparak onun doğasını hafife alıyoruz. Başkalarından bağımsız bir insan kimliği inşa etmek imkânsız. İktisadi birey, istese de istemese de bu böyle – hatta bu onun için de geçerli.

Kimliğinin merkezinde rekabetin olması, diğer insanlara bütünüyle bağımlı olduğunu gösterir. İktisadi birey diğer insanlara şiddetle bağımlıdır. Ama yeni bir tarzda bağlıdır. Onlara bağlıdır. Açıkçası kilitli.

Rekabetle.

İktisadi birey rekabetin dışında bir hiçtir ve rekabet için diğer insanlara ihtiyacı vardır. İlişkilerin olmadığı bir dünyada yaşayamaz. Bütün ilişkilerin rekabet ilişkisine indirgendiği bir dünyada yaşar. Saldırgan ve narsist. Kendisiyle çatışır. Doğayla ve diğer insanlarla. Yalnızca çatışmanın hareket yarattığına inanır. Ve hareket ister. Risksiz hareket. Onun hayatı budur: sınav, eziyet ve derin özlem.

Kaçak bir adam.

* * *

Evliliğin toplam ürünü ile iki bağımsız bireyin ürünlerinin toplamı arasındaki fark, evlilikteki kârdır. Bu, (bazı durumlarda) kadınlar için

talep eğrisinin sonsuz elastik kısmı ile arz eğrisi arasındaki dikey mesafeyle ölçülür. Aşkla ilgili iktisat kuramları. Hayallerimizin bağımsızlık çığlığı ve kontrolle ilgili umutsuz düşlerimiz.

Farz edelim ki, Eb (Erkek ben) Ko'yu, (Kadın o), Ko'nun başarısı fayda fonksiyonuna katkıda bulunduğu için seviyor. Ve belki Eb, Ko'yla duygusal ve fiziksel yakınlığa da değer veriyor. Bu durumda açık ki Eb, Ko'yla ilişkisinden kazanç elde eder. Eğer birlikte olurlarsa, erkek, kadının başarılarına daha büyük katkıda bulunabilir (hafifçe ensesini ısırır, mutfak dolabının yüksek rafından konserve kutularını indirir, geceleri sıkıca sarılır). Böylece kendi kazancına da katkıda bulunur. Üstelik Ko'yla "teması" ölçen eşyalar, Ko ile Eb'in ayrı yaşamaları durumuna kıyasla, daha ucuza üretilebilir. Eb'i sevmese bile, bu ilişkiden Ko da kazanacaktır. Eb, Ko'yu sevdiği için, Ko'nun başarısı Eb'in fayda fonksiyonuna destek olacaktır, bu nedenle Eb'in Ko'ya kaynak aktarması beklenir, bu da Ko'nun kazancını artırır, karşılığında Eb'i sevmese de.

İktisatçılar aşk ilişkisini, iki bağımsız birey arasında rasyonel bir hesap olarak tarif eder. Bu nedenle, gerçek aşk ilişkisine dokunan her şeyle bağlarını koparırlar. Sonra da işi çözdüklerini söylerler. İrrasyonel sorunlara rasyonel çözümler. Spesifik fikirler kaosu. Bu mesafeli rasyonaliteye aşk ilişkilerimiz bile itaat eder. Kadın da erkek de iktisadi birey olur. Her zaman genel bir kanımız var, her zaman biraz mesafeli ve her zaman biraz kendimizin dışında duruyoruz. Tam kontrol. Ve tam güvenlik.

İktisadi birey, bizi korktuğumuz her şeyden uzaklaştırdığı için dünyanın en baştan çıkartıcı adamıdır. Beden, duygular, bağımlılık, güvensizlik ve zayıflık. Bunlar onun dünyasında yoktur. Bedenlerimiz beşeri sermaye olur, bağımlılık diye bir şey yoktur ve dünya her zaman kestirilebilir.

Fark diye bir şey yok. Zayıflık yok. Ve korkacak bir şey yok.

İşte bu nedenle ona yapışıp kalırız. O korkularımızdan kurtulmamıza yardım eder. Ve anlam ifade eden her şeyden kaçmak için, uzun bir çabaya dönüşür.

İktisadi birey insan duygularını tercihlere dönüştürür. Kişisel olmayan arzular setine. Menüden seçilen, karşılanan yahut karşılanmayan

siparişlere. Bu gereken şeylere sahip olup olmadığına bağlı. Ama duygular hesaptan düşüldü, hiçbir zaman yaklaşman gerekmez.

Duygular insanın bir parçası değildir. İktisadi bireyin dünyasında tasnif ettiğimiz, düzenlediğimiz, istiflediğimiz ve planladığımız şeylerdir. Öfke, müzakerelerde yardımcın olabilir. Yatakta zevkten mest olma numarası "rasyonel sinyal modeli"nin bir parçasıdır. Aşk başkasının kendini iyi hissetmesi olduğunda, senin fayda fonksiyonuna dahildir: Çelişkileri azaltır, çocuk üretip yetiştirmek için seçtiğimiz ilişkilerin maliyetini düşürür. Ve hiçbir zaman duygularınla cebelleşmen gerekmez. Yani, iktisadi bireyin dünyasında kaldığın sürece. Ve bunun faydaları vardır. Bir sürü şeyden kurtulursun.

Tıpkı duygularının tercihlere dönüşmesi gibi, bedenin de dönüşür. İktisadi birey, onu beşeri sermayeye dönüştürür. Birdenbire bir parçan olmaktan çıkar, sahip olduğun bir şeye dönüşür. Beden, bireyin değişik şekillerde kullandığı, yatırım yaptığı kapital olur.

İktisadi kuramlar bizi bedenimizin dışına çıkartır. Bedenini kiraya verebilir yahut satabilirsin. Herhangi bir ev gibi. Tadilat yapabilir, yatırım yapabilir ve en sonunda ölmeye bırakırsın. Sen mülk sahibisin, bedenin sermaye ve artık ikinizin arasında bir şey.

Yani bedenlerimize rağmen insan oluruz, bedenlerimizle değil. Bedenin hatırlatılması, çaresizliğin ve tam bağımlılığın da insan olmanın bir parçası olduğunun hatırlatılmasıdır. Bedenin başka bir bedenden doğduğunun ve yeni doğmuş bu buruşuk şeyin, bütünüyle çevresindekilerin insafına terk edildiğinin. Onların sevgisi olmadan öleceğinin. Her şeyi beklediğinin ve her şeye ihtiyaç duyduğunun. Hastalığının onu tekrar, bütünüyle bağımlı kılacağının. Yaşlılığın ve ölümün.

Diğer yandan ölüm, iktisadi bireyin dünyasında, bir ticari karardır. Dükkân kapatılacak mı kapatılmayacak mı? Daha fazlasını düşünmen gerekmez. Ölümde bir anlam yok. Hayatta da. Amaç, amaçsız bir dünya yaratmak. Ve bu acıtır.

Bedeni beşeri sermaye yaptığımızda, bedenin sahip olabileceği bütün siyasal sonuçlar da yok olur. Kalkan eller, hareket eden bacaklar, işaret eden parmaklar, süpürülecek döşemeler, doyurulacak ağızlar. İktisat temelde beden üzerine inşa edilir.

Eğer beden iktisadın çıkış noktası olarak ciddiye alınsaydı, etkileri çok geniş kapsamlı olurdu. Bedenlerin ortak ihtiyaçları etrafında örgütlenmiş bir toplum, bugün bildiğimiz toplumdan, karşılaştırılamayacak ölçüde farklı olurdu.

Açlık, soğuk, hastalıklar, bakım eksikliği, gıda eksikliği, iktisadın temel sorunu olurdu. Bugün olduğu gibi, mümkün olan tek sistemin sıkıcı yan etkileri değil.

İktisat kuramlarımız, bedenin gerçekliğini kabul etmeyi reddediyor ve elinden geldiğince bu gerçekten uzak duruyor. İnsanların minik doğduğundan, kolay öldüğünden, kimin derisi olursa olsun kesilen derinin nereden geldiğine, ne kadar kazandığına, nerede oturduğuna bakmaksızın kanayacağından.

Ortak noktamız bedenle başlar. Üşüdüğümüzde titreriz, koştuğumuzda terleriz, orgazm olurken çığlık atarız, çocuk doğururken çığlık atarız. Başka insanlara beden aracılığıyla ulaşırız. Şu iktisadi birey, işte böyle bir bedeni yok ediyor. Yokmuş gibi davranıyor. Bedeni dışarıdan, sanki yabancı bir sermayeymiş gibi inceliyoruz.

Ve yalnızız.

Beden ve duygulardan başka, iktisadi birey bağlılıktan da kaçıyor. Bunlar elbette birbirine bağlı. Bağlılık, ifadesini genellikle bedenden alır. İktisadi birey hiç ihtiyaç duymaz: Yalnızca sahip olmak ister. Ve onun gibi biz de kendimizi kesinlikle açıkta bırakılmış hissetmemeli ve kesinlikle bir şey dilememeliyiz. Asla hak etmediğimiz duygusuna kapılmamalı ve asla sonuçlarla cebelleşmeye kalkmamalıyız: Geri ödeyebilir miyim diye düşünme, al.

İktisadi bireyin dünyasında bu tür şeyler yok. Bütün hesaplar dengeli. Tahayyül edebileceği yegâne özgürlük konsepti bu.

Ve bu kendi eseri.

İktisadi birey güvensizlikten kaçıştır. Her şey hesaplanabilir. Her şey öngörülebilir. Küçük dikdörtgenlere bölerek, bir futbol topunun hacmini hesaplayabilirsin. Tıpkı hayatı hesaplayabileceğin gibi. Yığınların hareketlerini ve onları yönlendiren güçleri. Her şey soyut yasalarla

hareket eder. Ve iktisadi birey zayıflıktan kaçar. En küçük bir işaretimizle sözümüzü dinleyen evrenin efendisiyizdir. İktisadın hikâyesinde, dünyanın tek işi bu gibidir. Piyasa her zaman istediğini yapar, hak edeni devre dışı bırakır, değerli olanın arkasından sürünür.

İktisadi birey hikâyesi, her şeyi bilen rasyonel özne olarak insan projesini yüceltir. Kendi hayatının efendisi. Dünyanın efendisi. Siyasal iktisadın içine adım attığımızda, bu kıyafetleri kuşanırız. Diğer her şey bir kenara atılır. Cinsiyet, geçmiş, tarih, beden, bağlam. İktisadi birey farklılıktan kaçıştır. Yalnızca tek cins olmakla kalmayız, bir ve aynı kişi de oluruz. Tabii bu durumda daha kolay hesaba katılırız.

İktisadi birey kâğıt adam değildir. Karikatür değildir. Basit biri hiç değildir. Kökünü kazımaya çalıştığı gerçekliğin parçalarının semptomudur. Beden, duygular, bağlılık, güvensizlik ve zayıflık. Toplumun binlerce yıldır, kadınlara yüklediği gerçeklik parçaları. O bize bunların olmadığını söyler.

Çünkü baş edemez.

Kaçar, acı çeker ve biz, korkularının baş döndürücü derinliğiyle özdeşleşiriz. Bizi baştan çıkaran şey, işte budur.

İktisat kuramı saklanılacak bir yer olur. Toplumun kendisi hakkında hikâyeler anlattığı bir yer. İstediğimiz şeyler. Yalnızca mırıldandığımız şeyler.

Tek cins. Tek seçenek. Ve tek dünya.

ON BEŞİNCİ BÖLÜM

Bu bölümde, zamanımızın en büyük anlatısında yalnızca bir cinsin yer aldığını görüyoruz

Şair Muriel Rukeyser şiirlerinden birinde, Kral Oidipus mitinin devamını anlatır. Kehanete göre babasını yanlışlıkla öldürecek, annesiyle evlenecek ve Sfenks'in gizemli bilmecesini çözecektir.

Babasını öldürdükten, annesiyle evlendikten ve utançla kendi gözlerini oyduktan yıllar sonra, Oidipus, Sfenks'in, daha önce çözmeyi başardığı, ünlü bilmecesiyle bir kez daha karşılaşır.

"O zaman yanlış cevap vermiştin," der Sfenks. "Olanlar işte bu nedenle oldu."

"Nasıl yani?" der yaşlı, kör Oidipus. "Doğru cevapladım. O zamana kadar doğru cevap veren tek kişi bendim – öykünün en can alıcı bölümü buydu."

"Hayır," der Sfenks. "Sana hangi hayvan sabahları dört ayak, öğlenleri iki ayak, akşamları üç ayak üzerinde yürür diye sorduğumda, insan diye cevapladın. İnsanın hayatının sabahında dört ayak, yetişkinliğinde iki ayak ve hayatının akşamında baston kullanarak üç ayak üzerinde yürüdüğünü söyledin. Kadınlar hakkında bir şey söylemedin."

"Ama," diye itiraz eder Oidipus. "İnsan derken, kadını da kastedersin. Bunu herkes bilir."

"Sen öyle sanıyorsun," der Sfenks.

* * *

Batı kültürü karşıtlıklarla doludur: Beden misin yoksa ruh mu, sağduyu musun yoksa duygu mu, doğa mı yoksa kültür mü, objektif mi yoksa sübjektif mi, evrensel mi yoksa özgün mü? Ve en temelde: Kadın mısın

yoksa erkek mi? İktisadi bireyin olmadığı her şey, varoluşun geleneksel olarak kadına mal edilen çehreleridir.

Beden, duygular, bağlılık ve zayıflık.

Yüzyıllardır "erkeksi" diye öğretilen bütün meziyetleri tek bir kişide toplamayı başardık. İktisatçılar bunun bir tesadüf olduğunu söyler. İktisadi bireyin tesadüf eseri bu şekilde görüldüğünü. Ayrıca istersek modelin içine kadını da sokabiliriz. Aslında bütün insanlar bu soyut, rasyonel iktisadi bilince indirgenebilir. Cinsiyete, ırka, kültüre, yaşa ve sosyal pozisyona bakmaksızın.

Bu, eşitlik değilse nedir?

Aslına bakılırsa, iktisadi birey kadını dışarıda tutmanın en etkili yoludur. Kadına tarihi olarak birtakım görevler veriyoruz ve mademki kadınsın, bunları yapmak zorundasın diyoruz. Sonra iktisadi bir kuram inşa edip üstelendikleri görevlerin iktisadi açıdan bütünüyle anlamsız olduğuna hükmediyoruz. Kadından, erkek toplumunun varlığını sürdürebilmesi için birtakım itici güçleri ete kemiğe büründürmelerini istiyoruz: bakım, empati, fedakârlık ve düşünceli olmak. Ardından bir iktisat kuramı inşa edip bütün bu itici güçlerin iktisadi açıdan külliyen anlamsız olduğunu söylüyoruz. Aynı zamanda anlamı olan tek şeyin iktisat olduğunu bildiriyoruz.

Bu iktisat kuramı en üstün mantık mertebesine çıkartıldı, ama tabii, kadınsı diye kodladığımız itici güçler hâlâ yerindeydi – onlarsız bütünlük bozulurdu.

Bütünden bahsetmeyi imkânsız kılan tek bir iktisat dili yarattık.

Üzerinde konuşabileceğimiz tek şey, şu ünlü iktisadi birey. Adam Smith'in annesi hakkında konuşmak istiyorsak, anneyi iktisadi birey yapmamız gerekiyor. Sanattan konuşmak istiyorsak, heykelleri, tabloları ve hatta onlara bakarken hissettiklerimizi, piyasaya sunulan ürünlere çevirmemiz gerekiyor. İlişkilerimizden konuşmak istiyorsak, rekabet ilişkisine dönüştürmemiz gerekiyor.

Bu modele uymayan şey, kendi derdine yansın.

İktisadi bireyin en ayırt edici özelliği kadın olmamasıdır. İktisadın yalnızca bir cinsi var. Kadın ya onun gibi olmaya çalışmalı ya da karşıtı

olmalıdır. İktisadi bireyin kişisel çıkar ve rasyonellikle şekillenmiş katı mantığını bütünleyip dengelemelidir. Bunu, kadın kendi seçmiştir. Çünkü yaptığımız her şey özgür seçimimizin sonucudur.

İlginç olan şey, bir kuramın kadınlar hakkında ne söylediği değil, kadınlar hakkında ne söyleyebileceğidir.

Standart iktisat kuramları, iktisadi sonuçların cinsiyetsiz olduğunu söyler. Soyut matematikle ifade edildiklerinde inanılmaz cinsiyetsiz görünürler. Fakat iktisatçıların cinsiyetin önemi olmadığını söylemesi, insanların üretimle, yeniden üretimle ve tüketimle cinsiyetlerine bağlı olarak, bütünüyle farklı yapısal ilişkiler kurmalarını engellemez.

Kadınların eğitim ve teknolojiye erişim imkânları daha kötü. İçilebilir suya erişim imkânları daha kötü. Hastalık bakımı hizmetlerine erişimleri daha kötü. Kredi imkânları daha kötü. Sermaye piyasasına erişimleri daha kötü. Kredi almaları daha zor. Şirket kurmaları daha zor. Çalışma koşulları daha zor. Ücretleri daha düşük. İş güvenliğinden daha çok yoksunlar. Haklarına dair daha az bilgiye ve yasanın ne söylediğine dair daha az enformasyona sahipler.

Yoksullarının yüzde 70'inin kadın olduğu bir dünyada cinsiyet fark eder, üstelik, dünya ekonomisinin stratosferinde, prensip olarak kadınlardan uzak, yeni küresel süper seçkinler yaratılırken: iktisadi ve siyasal sistemde gittikçe daha fazla nüfuz sahibi olan seçkinler.

Kadınların düşük ücretlerle çalıştırıldığı, çalışma koşullarının berbat olduğu ve ücretsiz işlerin neredeyse tamamını yaptığı, aynı zamanda bu ücretsiz işlerin büyümede bir anlam ifade etmediğinin düşünüldüğü ya da ekonomik performans ölçümünde kullanılan istatistiklere dahil edilmediği bir dünyada, cinsiyet fark eder.

Normlar, kültür ve değer yargılarının kadını sırf kadın olduğu için engellediği ve aynı zamanda şu iktisat biliminin, normlar, fikirler, kültür ve değer yargıları iktisadi açıdan önemsiz dediği bir dünyada, cinsiyet fark eder. Aynı zamanda bu bilim, tabiatıyla, bütün normlardan, kültürden ve değer yargılarından azade olduğunu iddia eder. İnsana dair en derin hakikatin tarafsız ifadesi.

Ne kadar yalın!

Erkeklerin ve kadınların ekonomide değişik yapısal pozisyonlarının olması, iktisat siyasetinin kadın ve erkeği değişik şekillerde etkilemesine neden olur. Bir iktisat kuramı bu konuda körse, duruma müdahale edemez hatta tartamaz.

Ataerkilliğin sorunlarından biri kötü iktisadi ölçülere yol açmasıdır. Ve ölçü önemlidir.

Piyasanın bütün sorunları kendi başına çözeceğine inananların, iktisadi istatistiğe ihtiyacı yoktur. İktisadi kuramların hayranlık verici sanat eserleri olduğu kuruntusuyla mutlu olurlar: arzularımızı kamçılayan mitin matematiksel sanat şaheserleri. Diğer yandan, iktisadı sosyal bir hedefe ulaşmak için araç olarak görenler, iktisadın nasıl işlediğini anlamak zorundadır. Piyasanın doğru bir resmini isteyenler, örneğin, dünyanın yarısının, zamanlarının diğer yarısında ne yaptıklarını görmezlikten gelmemelidir.

Kadınların ücretsiz emeği iktisadi modellere dahil edilmediği sürece, gayri resmi işler, yoksulluk ve cinsler arasındaki eşitsizliğin nasıl birbirlerine bağlı olduğunu anlayamayacağız. Bir ülkenin niçin geliştiğini anlamak istiyorsak kişisel çıkar, hırs ve korkunun dışındaki diğer itici güçlere boş veremeyiz.

İktisadi kuram, bir ülkenin sorunlarını teşhis edebilmemiz, kamusal alanda nasıl tartışılacağını formüle etmemiz, nasıl gelişeceğini öngörebilmemiz ve tedavi edecek ilaçlar yazabilmemiz için bir bakış açısı sağlar.

Çünkü kuram, insan doğasına dair gerçeğin sırrına erdiğini söyler. Siyasal iktisat, insanlığın sorunlarının çözümünde bir rol üstlenmek istiyorsa, yalnızca tek bir cinsin olduğu erkek fantezi dünyasından, kör gözlerle bakmayı bırakmalıdır.

İktisatçılar kendi rollerinin, toplumu, iktisadi sistemi sürdürebilmeleri için zorunlu bilgilerle donatmak olduğuna inanırlar. Ama bugünün iktisatçılarının selefleri, Albert Einstein ya da Isaac Newton gibi bilim insanları değildir. Robert H. Nelson, *Economics as Religion* [Bir Din Olarak İktisat Bilimi] adlı kitabında, iktisatçıların daha çok, Thomas Aquinas ve Martin Luther gibi teologların mirasçıları olduklarını iddia ediyor. Kendisi de iktisatçı olan Nelson, iktisatçıların uzun zamandır,

modern papazlar gibi, iktisadi ilerlemenin selamete giden yol olduğu inancını yayma görevini üstlendiklerini söylüyor.

İktisat biliminin kurucuları, araştırma sahalarında gördüklerini mesihvari terimlerle ifade ediyorlar. Kötülük, acı ve hatta ölümün kendisi kıt kaynakların sonucudur. Aç olduğumuz için çalarız, yeterince paramız olmadığı için acı çekeriz ve nihayet, çoğu kez, dünyanın kaynakları hepimizi yaşatmaya yetmediği için ölürüz.

Bu iktisat bilimine göre, dünyayı bu durumdan çekip çıkartacak tek şey, toplum için doğru formüle edilmiş, doğru yaşanmış ve doğru uygulanmış prensiplerdir. İktisatçılar görevlerinin bu prensipleri yaymak ve böylece dünyayı selamete erdirmek olduğunu düşünüyor. Bunun o kadar kolay olmadığını biliyoruz artık:

İnsan yalnızlıktan da ölebilir – yalnızca yiyecek kıtlığı ya da susuzluktan değil.

Bir bebek, kucağına alan olmazsa ya da dokunan, zor yaşar. Maddi ihtiyaçları karşılansa bile.

Ve zenginler de çalar. Bernard Madoff gibi büyük bir dolandırıcıya sorun, anlatsın.

Toplum belirli bir iktisadi büyüme düzeyine ulaştığında, zorunlu olarak daha mutlu olmaz.

Ama Robert H. Nelson, ne bunu ne de modern iktisadın, gerçekliği bir sorun olarak kavramakta ne kadar yetersiz kaldığını görebiliyor. İktisadi birey bir mit olabilir. Öyleyse bile, dikkatimizi doğru şeylere çektiği için faydalı bir mit, diyor Robert Nelson.

Robert H. Nelson'a göre, bilim olarak iktisatta, dini inancın önemli bir fonksiyonu vardır. İnsanın ve piyasaların nasıl işlediğine dair, iktisatçıların kuramlarının gerçek olup olmamasına bakmaksızın, meşruiyet yaratır ve toplumu ekonominin gelişebilmesi için elzem olan bir dizi değer yargısının etrafında birleştirir.

Nelson siyasi danışmanlık yaptığı günlere dönerek, rolünün tam da bu olduğunu saptar: Karar mercilerinin, kararlarını iktisadi değer ölçülerinden hareketle vermelerini sağlamak. Çünkü iktisadi değerlerin toplum için en iyi değerler olduğuna inanmıştır. Ve hâlâ inanıyor.

Tıpkı çoğu misyoner gibi. Tanrı yoksa bile, çoğu papaz dünya için iyi şeyler yapmıştır. Nelson iktisat kuramlarının, dünyayı ve insanları tasvir ederken, açıkça, yanılmış olabileceğini söyler ama bu tasvirler toplum için çok faydalı olmuştur. Son iki yüzyıllık gelişmenin gerisinde bunlar vardır.

Batı bakış açısına göre, diye yazıyor Nelson, inanmamız için dinin mutlaka "doğru olması" gerekir, bu tam bir Batı perspektifidir. Bir dinin adanmaya değer olması için gerçeğe ne kadar yakın durduğunun önemi yoktur – nasıl bir dünya yarattığına bakılarak değer verilmelidir.

Bugün Batı'nın hâkim dini, iktisat bilimidir. İktisadın gücüne inandığımız sürece, uygun dini yorum ve semboller üreten papazlar sınıfına hep talep olacaktır.

İktisatçılar bize gerçeğin iktisadının nasıl işlediğine dair çok şey öğretmeseler de piyasadan öyle kurgusal bir tablo, bir sanat eseri çıkarıyorlar ki hayran oluyoruz. Üstelik iktisadi sorunları tartışmamız için bize bir dil veriyorlar. Tek başına bu bile yeter, diye yazıyor Nelson.

Belki bir bildiği var. Din ya da değil, iktisat kuramı, hangi çetrefil matematik modelleri kullanırlarsa kullansın, değer yargılarını hep yanında taşır. Gerçekler, ahlaki varsayımlar ve dogmalarla seyreltilmiş olarak, bugün iktisadi mantık diye adlandırdığımız şeyi yaratır. Elbette enflasyon, işsizlik rakamları ve iktisatçıların bir araya getirip analiz ettiği her şey toplumun gelişmesine katkı sunar. Ama iktisat bilimi nadiren burada durur.

Resmi bir iktisat kilisesi yok, atanmış başpapazlar yok, iktisadi metinlerin hangilerinin kutsal olduğuna dair resmi bir karar yok – hatta iktisat kuramının ne olduğuna dair kesin bir tanım da yok. Ama her gün, piyasanın mantığının insanın doğasında olduğu fikriyle yaşarız. Kültürün derinliklerine her gün daha fazla işliyor bu. Tekrar tekrar ona yönelmeye çağrılıyoruz, ve gittikçe daha çok alanda. İktisadi birey hakkındaki tartışmalar işte bu nedenle hepimizi ilgilendiren bir sorun. Mesele yalnızca, siyasal iktisadın gerçeklikle örtüşen varsayımları nasıl üreteceği ve böylece dünya ekonomisinin çöküşüne katkıda bulunmak-

tan kendini nasıl kurtaracağı meselesi değil. Zevahiri kurtarmak. Ve devam edebilmek.

Piyasanın mantığı, ne tür ruj üretileceğine karar vermek için harika bir mantıktır: kimler için üretilecek, renkleri ne olacak, maliyeti ne olacak? Ama Amerikalı komedyen H.L. Mencken'in dediği gibi, gülün lahanadan daha iyi kokması, gülden daha iyi çorba yapılacağı anlamına gelmez. Piyasanın mantığının bazı alanlarda mükemmel işlemesi, her alana uygulanması gerektiği anlamına gelmez. Ama ne yazık ki, iktisatçıların son onyıllardaki en önemli projesi budur.

İktisat kuramı dediğimiz şey, egemen dünya görüşünün toplumumuzdaki resmi versiyonudur. Zamanımızın büyük anlatısı: Biz kimiz, niçin buradayız ve yaptığımızı yapmamızın nedeni.

Ve insan bu anlatının içinde: Belirleyici özelliği, kadın olmaması.

ON ALTINCI BÖLÜM

Bu bölümde, her toplumun kendi saçmalıklarından mustarip olduğunu görüyor ve elveda diyoruz

Dünyanın üçüncü büyük kapalı kayak pistinin Dubai'de olması size aptalca gelebilir. Basra Körfezi'nde. 25. kuzey enleminde. Kuru rüzgârların estiği yaz aylarında, sıcaklığın ortalama 40 derece civarında seyrettiği, kışları 23 dereceye düştüğü bir yerde.

22.500 metrekarelik bir alanı kaplayan kayak tesisi, haftanın yedi günü, günde on iki saat açık. Beş pistte altı bin ton kar kullanılıyor, pistlerin en uzunu 400 metre, düşüş yüksekliği 60 metre. Dünyanın tek siyah pisti.

Dışarısı ile içerisi arasındaki ortalama sıcaklık farkı 32 derece. Tesisi soğuk tutmak için ne kadar enerji harcandığını işitmek bile istemiyor insan. Buna iktisadi rasyonalite deniyor. Şimdi durumu bir düşünelim. Çölün ortasına kayak pisti yapmak? Eh, insanlar bedelini ödemeye hazırsa, neden olmasın? Yönelteceğimiz tek soru bu.

Adil bir ekonomi mi? Hayat standardını yükseltiyor mu? İnsan kapasitesini tüketiyor mu? Yeterli güvence sağlıyor mu? Dünyanın kaynaklarını çarçur ediyor mu? Doğru düzgün iş imkânları yaratıyor mu? Günümüzün egemen iktisat kuramlarının hiçbirinde bu sorular sorulmaz.

İktisadı sorgularsan, en derin doğanı sorgularsın. Kendini aşağılarsın. Yani sorgulama.

Günümüzde iktisat, sorun çözmek yerine iştah açar. Başkaları açlıktan kırılırken Batı dünyasının her tarafından yağ fışkırır. Zenginler karabasanlarının içinde tanrılar gibi dolaşır. Yahut çölün ortasında kayak yapar. Üstelik bunun için çok zengin olman da gerekmez. Bir zamanlar

açlıktan mustaripken şimdi patates kızarmalarına, Coca-Colalara, trans yağlara, rafine şekerlere erişenler, herkesten çok semiriyor. Mahatma Gandi'ye bir gün Batı medeniyeti hakkında ne düşündüğü sorulmuş, yani, iyi bir fikir olabilir, diye cevap vermiş. Bankacıların ikramiyeleri ve oligarkların milyarları doğal vakıa. Birilerinin arayı açması gerek – yoksa hepimiz daha da yoksullaşırız. İktisadi çöküşten sonra İzlandalı bankaların kaybı 100 milyar dolardı. Ülkenin GSMH'si 13 milyar dolar. Kronik enflasyonla boğuşan, para birimi küçük ve sözü edilebilecek doğal kaynaklar olmayan bir ada: balık ve sıcak su. Ekonomisi Lüksemburg'un ekonomisinin üçte biri kadar. Finans partisine katılabildikleri için müteşekkir olmalılar. Tıpkı çirkin kadınların müteşekkir olması gerektiği gibi. Keyfini çıkar, yut ve geçtikten sonra şikâyet etme. İktisatçılar şapkalarından hep aynı açıklamayı çıkarabilirler. Sosyal dışlanma ve sonsuz tüketimden oluşan düş dünyalarında, etraflarına yaydıkları yoksulluk ve çevre kirliliğinden güvenilir mesafe uzakta, huzur içinde olabilirler. İnsan hayatının ayrıcalıklı formları için, alternatif bir evren. Borsa yükselir, borsa düşer. Ülkeler devalüasyon yapar, para dalgalanır. Piyasanın hareketleri dakikası dakikasına izlenir. Bazılarının ayakkabılarının altı hep deliktir. Eğer altı delik ayakkabıyla gezmek istemiyorsan, tercihlerini sıraya koyarsın. Geleceğe bakıldığında, arka arkaya sıralanmış isteklerden yalnızca biri görülür. Tarih bitti, yerini bireysel özgürlük aldı.

Başka alternatif yok.

Tek mesele, iktisadi bireyin kişiliğinin, tarih boyunca erkeksi diye bellediğimiz özelliklerle örtüşmesi değil. Ayrıca bu özelliklerin kadınsı diye bellediğimiz özelliklerden mutlaka üstün ve egemen olması.

Ruh bedenden daha güzel, ruhu ona yakıştırırız. Sağduyu duygudan daha güzel, sağduyuyu ona yakıştırırız. Evrensel özelden daha iyi, evrenseli ona yakıştırırız.

Objektif sübjektiften daha iyi, biz objektifliği erkeğe yakıştırırız – kendini bağlamın dışında tutabilen, gördüğünden hiç etkilenmeksizin soğukkanlılıkla gözleyene. Kültür, doğadan daha güzel, kültürü

ona yakıştırırız. Kadın terbiye edilmemiş bir doğa, erkek bu doğaya, korktuğu kadar tapınır da.

Kadın beden, kadın toprak ve kadın pasif. Kadın bağımlı, kadın doğa ve erkek bunların karşıtı. Kadını döller, hizaya getirir, sürer ve hammaddesini çıkartır. Kadına anlam kazandırır, harekete geçirir.

Homeros'un kahramanı Odysseus, Ithaka'ya dönmek ve evinde bekleyen eşinin üzerinde ataerkil iktidarını yeniden kurabilmek için doğaya, efsaneye ve kadın cinselliğinin siren şarkısına galip gelir. Batı'nın kendine dönük algısı bu türden hikâyelerin etrafında inşa edilmiştir. Cinsiyeti bir ikilik olarak öğrendik, çoğu gelenekte bu böyle. Ama hepsinde değil.

Lao Tzu, MÖ 600'lerde yazdığı klasik eseri *Öğretiler*'de, *yin* ile *yang*'ın birbirlerini yarattığını söyler. Dişil ve eril enerji, hiyerarşi ya da ikiliğin şekillenemeyeceği, dairesel hareketle birbirini izler. *Öğretiler*'de *yin* ile *yang*, güçlere dair geleneksel ataerkil bakış açısının tersine, *ya-ya da* diye tarif edilmez, birçok açıdan ikiliklerden uzaklaşmanın bir yoludur. Geleneksel olarak "kadınsı" yahut *yin* denilen şey özgürdür ve cinsiyetlerine bakmaksızın bütün insanları benimser. Bütün, sürekli değişen, bozulup yapılan bir süreçtir – ne sabit ne de kapalıdır.

Ama cinsiyete dair bu bakış açısı, dünyaya hâkim olamadı.

Kadınla ilişkilendirilen her şey, neredeyse her zaman, erkeksi olanın altında kalmak üzere inşa edildi. Doğa kültürle ehlileştirilmeli, beden ruhla hizaya çekilmelidir. Özerk olan bağımlı olana göz kulak olmalıdır. Aktif olan pasif olana nüfuz etmelidir. Erkek besleyendir. Kadın beslenen. Bu nedenle erkek karar verecektir. Bu aşikârdır.

İktisat kuramları aynı hikâyeyi devam ettiriyor. İktisadi birey, erkekliğin verdiği güçle egemen olur. Aynı şekilde, şirketin kazancı iktisadın diğer bütün tutkularına egemen olmalıdır. Adalet, eşitlik, bakım, çevre, güven, fiziksel ve ruhsal sağlık ikincildir. Çünkü bu durumu haklı kılan iktisadi kuram vardır. Başka türlüsünün niçin imkânsız olduğunu anlatır. Bir yerden bunun bir delilik olduğunu bilsek de.

Adalet, eşitlik, bakım, çevre, güven, fiziksel ve ruhsal sağlık, iktisadi değerleri hesaplayan denklemde, temel unsurlar olarak görülmez, iktisadi değere karşı bir şeymiş gibi yorumlanır. Eğer bunu istiyorsan hesaba katılanla uzlaşman gerekir.

İktisadi bireyle.

Ekonomiyi, toplumun hayat standardını devam ettirmek için organize etmek bir şey, toplumun bütün değerlerini kazanç ve rekabetin altına yerleştirmek başka bir şey.

Dünyanın kaynakları sınırlı, diyoruz. Doğa sabit, cimri ve düşman, bu nedenle birbirimizle rekabete mecburuz. İktisadi sistemi devindiren bütün enerji rekabetten doğdu. Rekabet, akşam yemeğini sofrana koyuyor, gofretten tüp bebeğe kadar her şeyin fiyatını belirliyor.

Siyasal iktisadın en ünlü tanımını 1932'de Lionel Robbins yaptı: "Değişik kullanım alanları olan kıt kaynaklar ile gaye arasındaki insan davranışlarını inceleyen bilim." Cimri, düşman doğa, iştahı sınırsız ve sonsuz seçim hakkına sahip insana karşıdır. Hikâye hem arzulayıp hem korktuğu kadını doğayı, sağ duyusuyla yenip hâkim olacak o eski erkek tasavvurlarımıza takılıp kalır.

İktisatçı Julie Nelson bir dipnotta, iktisadı, "İnsanların sorumluluklarını nasıl yerine getirdiklerini ve doğanın cömert armağanlarından faydalanarak, hayatın lezzetlerinden nasıl yaralandıklarını araştıran bilim," diye tanımlasak, dünya ne kadar farklı olurdu diye soruyor.

Doğa burada karşı taraf değil, koşuldur. Esnek, cömert ve dost. Doğayla ilişkimiz, başkaları –almadan– önce, yi-ye-bi-le-ce-ğin her şe-yi al, değildir, doğa bizim de içinde olduğumuz bir bütünün parçasıdır.

İktisadi bireyi istediğimiz kadar eleştirebiliriz. İktisadi bireyin bir cinsiyet modeli olduğunu anlamadığımız sürece, asla özgür olamayacağız.

Toplum olarak biz, kadınlar üzerindeki binlerce yıllık baskı ve düalizmden sonra, iktisadi bireyle özdeşleşebiliriz. Duygularının derinliklerinde. Zayıflık korkusu, doğa, duygular, bağımlılık, döngüsel ve

anlamadığımız her şeyin korkusuyla. Toplumumuzun hikâyesi budur. İnsanlığımızın kabule yanaşmadığımız parçalarından umutsuz kaçış.

Ve kaçmaya devam etmek için iktisadi bireye ihtiyacımız var. Soluduğumuz havadan daha çok.

İktisadın içinde insanı ve davranışını nasıl görmeyi seçtiğimiz, kendimizi nasıl gördüğümüze dair bir şeyler söyler.

İktisadi fenomenin kökleri her zaman insan davranışlarına uzanır: Alışverişe gitmek, giysi satın almak, yeni bir köprü yapmayı planlamak, ağaç dikmek, komşuyu dikizleyerek onunki gibi bir arabaya sahip olmayı dilemek. Ama iktisatçılar bütün bu davranışları neredeyse her zaman, birleştirilmiş istatiksel düzeyde sunar: piyasa fiyatı, GSMH, tüketici gelişimi vb.

Bu istatistiki gerçeğin, aktörlerin mikro düzeyde ne yaptıklarıyla şekillendiği varsayılır, bu nedenle iktisat, insanların iktisadi davranışlarıyla ilgili bir konsepte ihtiyaç duyar. Bu şahıs kim, yaptığını niçin yapıyor – Merkez Bankası başkanının PowerPoint sunumunun dördüncü sayfasındaki GSMH eğrisine katkıda bulunan, kendisi ve başkaları hakkındaki birleşik hikâyeyle ne tür bir bağı var?

Bu hikâyedeki sorunlardan biri bu. Fazlası da var.

İktisadın içinde insana dair toptancı varsayımlar her zaman bir ölçüde basitleştirme olabilir. İktisadı anlamamız için kim olduğumuzu anlamamız gerçekten gerekli mi? Belki değil. Ama bu sorudan kaçmak için elimizden gelen çabayı göstererek iktisadı kesinlikle anlayamayız.

İktisadi bireyin işlevi tam da budur. Kaçmak. Bedeni reddetmek, duyguyu, bağlılığı ve bağlamı. Ve bir parçası olduğumuz bütünün sorumluluğunu. Ait olduğumuz insanlıkta kabul etmeyi reddettiğimiz her şeyi.

Bağımlılık yüzyıllardır utanç verici bir şey olarak kabul edildi. Kadınların ve kölelerin olduğu bir şeydi. İşçi sınıfının erkekleri oy hakkı talep ederken kendilerinin de bağımsız olduğu gerekçesinden hareket ediyorlardı. Daha önceleri bağımlılık, mülkiyete göre tanımlanıyordu. Sahip olan, bağımsızdı. Başkası için çalışan bağımlıydı.

Fakat işçi hareketi, daha önce ücretli kölelik denilen şeyi, bu defa, bir gurur vesilesi olarak tanımladı. Bağımsızlık, bir aileyi geçindirebilecek ücretli iş sahibi olmaktı. Bu durumda erkek görevini yapmış olurdu. Öyleyse kendi hakkını da talep edebilirdi.

Ama kadın talep edemezdi, çünkü o hâlâ bağımlıydı.

İşçi sınıfı erkeklerinin tam gün çalışarak "bağımsız" olabilmesinin, ev işlerini çekip çeviren kadınların varlığına bağlı olması ayrı bir hikâyeydi. Tıpkı Adam Smith'in annesinden bahsetmemesi gibi.

Neyin bağımlılık kabul edildiği, kimin kimin paraziti olarak görüldüğü, her zaman siyasal bir sorun oldu.

ABD'de, 1980'lerde psikiyatristler, başkalarına bağımlılıklarının özel kişilik bozukluklarından kaynaklandığını düşündükleri birtakım insanlarla konuştular. Bu bir hastalıktı ve bu hastalığa yakalananlar kendilerine bakmaktan acizdi. Eğer böyle bir hastalık gerçekten varsa bütün insanlık buna yakalanmış demektir. Biz hepimiz bağımlıyız, toplumun görevi bu nedenle, doyuran ile doyurulanı ayırmak olamaz. Hepimizin birbirimize karşı yükümlükleri var ve kendimize karşı da. Kendimizi ne olduğumuza inandırmaya ne kadar çalışırsak çalışalım, bir bütünün parçalarıyız. Ve bu konuda konuşmanın bir yolunu bulmalıyız.

Bugün, insanın kendine has gerçek tecrübesinin iktisatta yeri yok. Kuramlar, en büyük özelliği kadın olmamak olan, fiktif bir karakterden hareket ediyor.

İktisatçılar bütün enerjilerini, insanlığın karşı karşıya olduğu son derece karmaşık sorunlara çözüm üretmeye harcamalı, insanlığın onlardan beklediği bu. Ama onlar erkekte bile olmayan erkekçil doğa varsayımlarına kör bir şekilde saplanıp kalıyorlar.

Dünyayı kim olduğumuzu bile bilmediğimiz bir yerden yönetiyoruz.

Her şeyin en küçük parçalarına ayrılması gerektiği ve ancak rekabet ilişkisinin dışındaki her şeyden soyutlandığında anlaşılabileceği söyleniyor. Böyle bir dünya görüşü, gerçekten önemli olan her şeyi çözmeyi zorlaştırır.

İktisadi kuramlar her gün yaptığımız seçimlerin ne bütün ve toplum için ne de –her ne kadar bir laboratuvarda yaşıyormuşuz gibi davransak da– kaçınılmaz olarak geride bırakacağımız gelecek için ne anlam ifade ettiğini anlamamıza yardım eder.

Halbuki her türlü insani yaşantıya yer açan bir toplum inşa edebilmek için araçlar ve yöntemler yaratmalı, kim olduğumuzu anlamamıza yardım etmeliydiler. O zaman başkalarıyla birlikte, bütünün bir parçası olarak, anlaşılır olurduk. Kendimiz için, başkaları için hatta matematiksel formüller için.

Eğer arzularımızı daha iyi anlasaydık, büyük ihtimalle, sandığımız gibi doyurulamayacağını da öğrenirdik. Aşırı çalışma. Aşırı teşvik. Aşırı harcama. Alternatif olmadan. Ve dünyanın bütün seçenekleriyle. Kredi, borç, korku, hırs. Koşuyor olmak bir daire çizilmediğinin garantisi değildir. Daha hızlı, daha hızlı. Eksiksiz bir ayrılık düşü. Dünya başladığı yerde son buluyor. Etrafına saldırıyor ve gittikçe daha çok bağırıyor. Herkes sana zarar vermeye çalışıyor. İsteklerine uyma nedenin bu. Sabahları bu nedenle uyanıyorsun. Hesapları bu nedenle ödüyor, faturaları saklıyorsun. Beklentiler yalnızca kapatılmış bir acı. Karanlığı geçiren ince bir güvence. Eğer bal istiyorsan bütün arıları öldürmezsin. Piyasa insan doğasında kuruludur. Ve her toplum kendi saçmalıkları düzeyinde acı çeker.

İktisat, korku ve hırsın üstesinden gelmemize yardım etmeli. Bu duyguları sömürmemeli.

İktisat bilimi, bir toplumsal hayalin, modern bir iktisadi sistem kurmaya nasıl dönüştürüleceğini anlatmalı.

İnsani ve toplumsal gelişme imkânları yaratmak için araç olmalı. Yalnızca korkularımızı kollamalı, piyasada talep gibi ifade edilen korkularımızı.

İnsanlık için önemli olan, somut sorunlara adamalı kendini. Farazi seçim analizlerine değil.

İnsanları muhakeme yeteneği olan varlıklar gibi görmeli. Kaçınılmaz, zorlayıcı bir rasyonalitenin sonuçlarının arkasına bağlı bir römork gi-

bi değil. İnsanları toplumun içine gömülmüş görmeli, çekirdeği hiç değişmeyen, birbirlerinden bir kol erişimi uzakta, boşlukta süzülen bireyler gibi değil.

İlişkilerin, kendi "ben"imizi geliştirebilmemiz için temel olduğunu görmeli. Rekabete, kazanca, kayba, ucuz alıp pahalı satmaya ve kimin kazandığını hesaplamaya indirgenecek bir şey gibi değil.

İnsanı, başkalarıyla ilişkisini dikkate alarak hareket eden biri gibi görmeli. Yalnızca kişisel çıkarı için ve bütün iktidar ilişkileri ve bağlamları inkâr ederek davranan biri gibi değil.

Kişisel çıkar ile fedakârlığı birbirinin karşıtı gibi görmemeli: Dış dünyayı "ben" ile çatışma içindeymiş gibi görmeyi bırakmalı artık.

Çünkü düşündüğün her şeyin

Ve yaptığın her şeyin

Yüzde 99,9'u

Kendin için

Ve tek bir şey yok.

Zayıflıktan kaçmak yerine bunun insan olmanın bir parçası olduğunu itiraf edebiliriz. Ortak yanlarımızın bedenle başladığını ve bunun önemli olduğunu.

Duyguları aklın karşıtıymış gibi tercüme etmek yerine insanın kararlarını gerçekten nasıl verdiğiyle ilgilenebiliriz.

Bütün insanları bir ve aynı soyut bilince indirgemek yerine farklılığı kabul edebiliriz.

İlişkilerimizin rekabete indirgenmesi gerekmiyor. Doğanın düşman karşı taraf olarak konumlanması gerekmiyor. Bütünün, parçaların toplamından daha büyük olduğunu kabul edebiliriz. Dünyanın bir makine yahut mekanik bir performans olmadığını. O zaman şu iktisadi bireyi üzerimizden atabiliriz. Umutsuzluğun çok çığlığı var. Ama bunun onlardan biri olması gerekmez. Bu yolculuğun hedefi değişebilir. Dünyaya sahip olma çabasından vazgeçebiliriz, evimiz gibi hissetmeye çalışabiliriz.

Bu her şeyi farklı yapar. Sahip olmak elinde tutmaktır. Ellerini ölü bir şeyin etrafına sarıp, "bu benim" demektir. Kendini evinde hissettiğinde bunu demezsin.

Çünkü olmadığını bilirsin.

Ve işte o zaman ayakkabılarını çıkarırsın – bir süre kalmaya hazırlanırsın.

Notlar

BİRİNCİ BÖLÜM

İktisat sevginin nasıl konserve edileceğinin bilimi diye tanımlanır: McCloskey, 2000, s. 13.

13 Kavramı Adam Smith formüle etmiş ama onu izleyen iktisatçılar bu anlamda kullanmaya başlamıştır: "Görünmez el" ifadesi *The Wealth of Nations* (*Milletlerin Zenginliği*) kitabında bir kez geçer, o da ithalat kısıtlamalarıyla ilgili. s. 194

12 "*Yüz metre uzunluğunda, salyangoz hızında hareket eden ve yalnızca lahanayla beslenen şey nedir?*" Yıkılan, Sovyetler Birliği'nde sık duyulan bir şaka.

13 "*Ekonominin birinci prensibi, her bireyin yalnızca kendi kişisel çıkarı için çalışmasıdır.*" Edgeworth, 1967, s. 16.

13 *Modern iktisat "kişisel çıkar graniti"nin üzerine inşa edilmiştir*: Stigler, 1971, s. 265.

13 *Ahlak, arzu ettiğimiz dünyayı anlatırken, iktisatçılar gerçekte nasıl işlediğini anlatır*: *Freakonomics*'in önsözünden.

15 "*Gökyüzü cisimlerinin hareketlerini hesaplayabilirim ama insanların aptallıklarını hesaplayamam.*" Newton'a atfedilir. Alıntı ilk defa Henry Richard Fox Bourne'ün kitabı *The Romance of Trade from 1871*'de geçer.

16 *Birey anlaşılırsa her şey anlaşılır, diye düşündüler*: ör. Davis, 2003.

16 *Modern fiziğin babası Albert Einstein, "Tanrı'nın bir seçeneği var mıydı?" diye soruyordu kendi kendine*: Başkalarının yanı sıra Hawking'de de aktarılır, 1993, s. 113.

16 *İktisat kuramı "yalnızca cahil ve sapkınların karşı çıkacağı, sağlam ve önemli bir dizi genellemedir."* Robbins, s. 1.

17 *"Başka bir alternatif yok," demişti Margaret Thatcher*: Margaret Thatcher bu sloganı çok sık kullanıyordu. "There is no alternative" TINA olarak kısaltılarak da kullanılıyordu.

17 *Piyasa bir yatırım bankasının iflasının Amerikalı vergi mükelleflerine kaça patlaması gerektiğine karar verir (yılda 70 milyon dolara)*: Richard S. Fuld Jr, Lehman Brothers'ın CEO'su 2000-2007 döneminde yılda 500 milyon dolar kazandığı tahmin ediliyor. Bkz. Bebchuk, Cohen, Spamann, 2010.

17 *İskandinav refah devletinde ölüme doğru son 700 nefesini veren seksen yedi yaşındaki bir kadının tedirgin elini tutmaya değer biçer (saati 97 kron)*: İsveç'teki hastabakıcılarının yaklaşık en düşük ücreti.

17 *Adam Smith hiç evlenmedi. Siyasal iktisadın babası yaşamının büyük bir bölümünde annesiyle birlikte yaşadı*: Bkz. Phillipson, 2010.

18 *Bir ülkenin toplam ekonomik aktivitesini ölçen GSMH'de hesaba katılmaz*: GSMH ve kadınlar hakkında daha fazla bilgi için bkz. Waring, 1999.

18 *Fransız yazar ve feminist Simone de Beauvoir kadını "ikinci cins" olarak tarif etti*: Bkz. Beauvoir, 2006.

18 *Bugün bazen, ekonominin yalnızca bir "görünmez el"le değil, "görünmez kalp"le de inşa edildiğine işaret ediliyor*: Bkz. Folbre, 2001.

İKİNCİ BÖLÜM

19 *Winnie the Pooh'nun yazarı A.A. Milne*: Milne, 2004, s. 14-16.

19 *İktisat öğrencilerinin çoğu, profesörlerinin, Daniel Defoe'nun 1719'da yazdığı romandan bahsettiğini duymuştur*: Bkz. ör. Grapard ve Hewitson, 2011.

21 *İrlandalı yazar James Joyce Robinson'u*: Bkz. Joyce, 1964, s. 24-25.

22 *Standart iktisat modellerinin çoğu bunun üzerine inşa edilir.* Ceteris paribus, *ekonomi profesörleri bunu vazediyor*: Ayrıntılı açıklama için bkz. ör. Marshall, 1920, cilt V, Bölüm V.

23 *İktisatla ilgili düşünce dünyamızı o günden beri şekillendiren insan davranışı modeli işte böyle doğdu*: İktisadi insan/adam kavramını ilk defa John Stuart Mill kullandı. Kavram Adam Smith gibi 1700'lerin düşünürlerine bağlanıyordu, ama 1800'lerde yaygın bir şekilde

kullanılmaya başladı. *Homo economicus*'tan daha fazla. bkz. Persky, 1995.

25 *İngilterede yaşayan Hollandalı bir doktor olan Bernhard De Mandaville, 1714 yılında ünlü fablı The Fable of Bees'i* [Arıların Masalı] *yayımladı*: Bkz. Mandeville, 1997.

26 "*Amerika derinlere kök salan dini bir inanç üzerine inşa edilmezse varlığını koruyamaz – hangi din olduğu umurumda değil," demişti Dwight D. Eisenhower*: Aktaran: Nelson, 2002, s. 301.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

27 *Şehvet ve hırs, kadında, her zaman erkekte olduğundan çok daha fazla kınanmıştır*: Bkz. Folbre, 2010.

27 *Rebecca West, "Ne zaman beni bir paspastan yahut bir fahişeden ayıran duygular ifade etsem, insanlar bana feminist diyor," diye yazar*: Bkz. West, 1989, s. 219.

27 *1800'lerin iktisatçıları, refah da yaratmaz, diye düşünüyordu*: Bunlardan biri İngiliz iktisatçı Nassau Senior (1790-1864). bkz. ör: Senior, 1965.

28 *Chicago Üniversitesi'ndeki iktisat fakültesinden bir grup erkek, iktisat modelleri aracılığıyla her türlü insan faaliyetinin analiz edilebileceğini düşünmeye başladı: Bkz.* ör. Becker, 1978.

29 *Fransız filozof Michael Foucault, 1979 yılında Paris'te, Collège de France'ta bir dizi seminer verdi*: Bkz. Foucault, 2010.

29 *Vejetaryen olmadıklarını iddia ettiğimizde Bengal kaplanlarını ne kadar küçümsüyorsak, "feminist olmadıklarını" iddia ettiğimiz Chicago iktisatçılarını "o kadar küçümsüyoruz'*. Hewitson, 1999, s. 130.

30 *Chicago iktisatçılarının analizlerine göre, kadınların düşük ücret almasının nedeni daha az üretken olmalarıydı*: Bkz. Mincer ve Polachek, 1992. Jacob Mincer hayatının önemli bir bölümünde Columbia'da faaliyet gösterdi ama daha çok Chicago Okulu iktisatçılarıyla bir anıldı, özellikle beşeri sermaye kuramıyla. Gary Becker ile T.W. Schultz'tan önce, bunu ücret farklarını açıklamak için kullandı.

30 *Bu nedenle kadınlar kariyerleri için daha az yatırım yapıyor, daha az ücret alıyorlardı*: Jacob Mincer'ın savunduğu beşeri sermaye kuramı.

30 *Fakat kuram gerçekle sınandığında, hiç de sağlam olmadığı açığa çıktı*: Hewitson, 1999, s. 50.

31 *Gary Becker'ın ırk ayrımcılığı konusundaki kuramı en bilinen girişimdir*: Bkz. Becker, 1957.

31 *Sorun işlerin iktisatçıların umduğu gibi olmamasıydı*: Bkz. Arrow, 1972, Mueser, 1987.

31 *Gary Becker bunlardan birini ev işleriyle ilgili olarak formüle etti: Evli bir kadın işten eve döndüğünde ne yapar?*: Bkz. Becker, 1995.

31 *Gary Becker'ın ırk ayrımcılığı konusundaki kuramı en bilinen girişimdir*: Bkz. Becker, 1957.

33 *Sigmund Freud, doğası icabı kadının daha iyi temizlik yaptığını iddia etti*: Bkz. Kipnis, 2006, s. 81-122.

33 *Kadının cinsel organı kendi kendini düzenleyen mükemmel bir sistemdir – örneğin ağzımızdan daha temizdir*: Bkz. Angier, 2000, s. 58.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

37 "*İktisat paradan ve paranın niçin iyi olduğundan bahseder,*" *diyor Woody Allen*: Aktaran: Brockway, 1996.

37 *Britanyalı iktisatçı John Maynard Keynes, bir seferinde*: Bkz. Keynes, 1931.

37 *Faiz üstüne faiz gelecek, yüzyıl sonra açlıktan eser kalmayacaktı*: Kişi başına üretim ve tüketim her yıl yüzde iki artarsa, yaklaşık her otuz beş yılda bir, iki katına çıkacaktır. Yüz yıl içinde (103,5 yıl) tüketim ve gelir sekiz kat artacaktır. Bir otuz beş yıl sonra 16 defa büyüyecektir.

38 *Mahatma Gandhi bile,* "*Eğer Tanrı kendini Hindistan halkına gösterecekse en iyisi ekmek formunda zuhur etmesi,*" *demişti*: Aktaran: Marglin, 2008, s. 4.

39 "*İnsanın ürpererek, akıl hastanesinde bir uzmanın ellerine teslim edeceği yarı-kriminal, yarı-patolojik,*" *biriydi*: Bkz. Keynes, 1963, s. 374.

39 *Son otuz yılda yüzde dokuz büyüdü, orta sınıfı 15 yılda 174 milyondan 806 milyona çıktı.* Rakamları şu adresten izleyebilirsiniz, http://data.worldbank.org/ country/china.

40 *İntihardan (yaşamın değeri bir şirket değeri gibi hesaplanabilir, şimdi kapıyı kapatma zamanı)*: Hamermesh ve Soss, 1974.

41 40 *sahte orgazma kadar*: Bkz. Mialon, 2012.

41 *Galenson, hangi sanat eserlerinin daha anlamlı olduğunu hesaplayabilmek için*: Bkz. Galenson, 2006.

41 *Bir sanat eserini ekonomik açıdan değerli kılan şeyin ne olduğunu tartışmak bir şey: Niçin bir eser 12 milyon da, diğeri 100 milyon?*: Bkz. ör. Thompson, 2008.

41 "*Hepimiz sanatta özel bir şey olduğuna inanmak istiyoruz ama sanatsal değer ile ekonomik değer arasında fark olduğu fikrine kuruş vermem*": Aktaran *The New York Times*, 4 Ağustos 2008.

41 *adam başına 11 bin dolar düşer, artık hiç kimse aç kalmaz*: Bkz. ör. CIA, *The World Fact Book*, www.cia.gov.

42 *Her yıl yaklaşık yarım milyon kadın doğum yaparken ölüyor*: İstatistik, UNFPA, The United Nations Population Fund, www.unfpa.org.

42 *İktisatçı Amartya Sen, kadınların erkeklerle eşit ölçüde tıbbi yardım ve gıda almaları halinde, dünyadaki kadın nüfusunun 100 milyon daha fazla olacağını hesapladı*: Bkz. Sen, 1990.

43 *toplam kadın nüfusunun yüzde 70'inin yoksul olduğu*: BM, www.un.org.

43 *ABD'nin en zengin yüzde biri, toplam gelirlerin dörtte birini sahipleniyor*: Bkz. Stiglitz, 2011.

43 *Amerika'nın California gibi zengin bir eyaletinde, hapishanelere üniversitelerden daha fazla para harcanıyor*: Bkz. Center on Juvenile and Criminal Justice, 1996.

43 "*Aramızda kalsın,*" *diye başlıyordu Summers*: Aktaran *The Economist*, 8 Şubat 1992.

45 *Kenya'nın bir ülke değil, bir birey olduğunu hayal edin*: Konuyla ilgili daha fazla bilgi için bkz. Marglin, 2008.

46 "*Muhakemeniz son derece mantıklı ama son derece çılgınca,*" *diye yazıyordu José Lutzenberger*: Aktaran Jensen, 2002, s. 124.

46 *Çin'in Guiyu şehri civarı başka bir şey*: Bkz. Walsh, 2009.

BEŞİNCİ BÖLÜM

49 "*Buradaki en büyük alet bende*": Aktaran Kipnis, 2006, s. 34.

49 *Evlenmek istediğimiz adamlar gibi olmaya başlıyoruz*: Bu ifade Amerikalı feminist Gloria Steinem'e atfediliyor, o da çok sık kullanıyor.

49 *Bazı ülkelerde bu oran, yüzde 80'lere 90'lara çıkıyor*: Bkz. Barker ve Feiner, 2004, s. 123.

50 *ABD'de, ev işlerinde ortalama çalışma süresi 14 saat, kadınların çoğu izin almadan evden ayrılamıyor*: Human Rights Watch: Bkz. Varia, 2007.

50 *Diğer yüzü, Hong Kong'da çalışan Filipinli hizmetçi kadınlar, Filipinler'in kırsalında çalışan doktorlardan daha fazla maaş alıyor*: Bkz. Hochschild, 2000.

50 *Göçmen kadınların evlerine gönderdikleri paralar, birçok ülke ekonomisine, aldıkları dış yardım ve yabancı sermaye yatırımından daha fazla katkıda bulunuyor*: Bkz. Kingma, 2007.

51 *On kilometrelik mesafeden kovayla su getirmek için sabah saat dörtte uyanıyor*: Örneğin alındığı kaynak: Lowveld in Zimbabwe. See Waring, 1999.

51 *Bugün bir kadının, bir iş gününün üçte ikisini ücretsiz işe harcadığı tahmin ediliyor, bu oran erkeklerde dörtte bir*: Bkz. Human Development Report, 1999, s. 78.

52 *Hiç kimse ev işini hesaplama zahmetine katlanmadığı için muhtemelen gerçek refah artışını abarttık*: Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Folbre, 2002, s. 67.

52 *GSMH'nin yüzde 30,6'sıyla yüzde 41,4'ü gibi bir sonuç çıktı*: Birinci rakam: 284,9 milyar dolar. İkinci rakam: 318,8 milyar, bkz. ör. Hamdad, 2003.

54 *Amerikalı yazar Alvin Toffler'ın deyimiyle, "tarihin tetiğine bastı"*: Aktaran Fox, 2006.

55 *Araştırmalar, Batı dünyasındaki kadınların 1970'lerden beri daha mutsuz olduğunu gösteriyor*: Bkz. Stevenson ve Wolfers 2009.

ALTINCI BÖLÜM

57 *Matematikçi John von Neumann, 1944 yılında, yukardaki sahneyi iki aktör arasında geçen sıfır toplamlı oyunmuş gibi analiz etti*: Bkz. ör. Leonard, 2010.

60 *Oyun kuramcıları hâlâ özel durumları incelemek yerine, bağlamına bakmaksızın, savaşı rasyonel kılan faktörlere bakmamız gerektiğini iddia ediyor*. Bkz. Aumann, 2005.

61 *Fizikçilerin madde ve enerjinin yasalarını formüle etmeleri gibi, finans da hisse senetleri ve türevlerinin yasalarını formüle etmeye çalıştı*: Bkz. ör. Taylor, 2004, s. 142-172.

61 "*Hayal edebiliyor musunuz, elektronlar düşünebilseydi fizik ne zor bir şey olurdu*": Murray Gell-Mann, Aktaran Grazzini, 2009, s. 2.

62 "*Wall Street büyük bir kumarhane. Oyun daha büyük ve beni kumarhanedeki oyundan çok daha fazla ilgilendiriyor," demişti Edward Thorp*: Aktaran Taylor 2004, s. 174

63 *Teologlar Etkin Piyasa Hipotezi'ni Tanrı kavramı gibi analiz etti. Nedenini anlamak zor değil*: Bkz. Taylor 2004, s. 244-248.

64 *Şu meşhur Etkin Piyasa Hipotezi için, "piyasa ekonomisi tarihinin en büyük yanlışı" deniyor*: Bunu bazen Larry Summers'ın, bazen de Robert Shillers'in söylediği iddia ediliyor, ör. bkz. Jeremy Grantham'ın, *Smithers*, 2009, önsöz.

64 *George Soros tam tersini iddia eder*: Bkz. Soros, 1994.

YEDİNCİ BÖLÜM

67 *Johann Wolfgang von Goethe'nin büyük eseri* Faust*'un ikinci bölümü birincisinden çok daha ilginçtir*: *Faust*'ta iktisadi temayla ilgili daha fazla bilgi için bkz. Binswanger, 1994.

67 *Paranın tarihi, maddi olandan maddi olmayana doğru bir yolculuktur*: Daha fazla bilgi için örn. Weatherford, 1998.

71 *Rock efsanesi David Bowie'nin 1997 yılında paraya ihtiyacı oldu*: Bkz. Buckley, 2000, s. 536-538.

73 *İnsanlık tarihinin gördüğü en büyük finans balonuydu*: Bkz. *The Economist*, 2005.

73 *Kolektif hayallerimiz, yeni ve değişik olduğunu düşündüğümüz bir şeye kilitlendiğinde spekülasyon başlar*: Bkz. Galbraith, 1994, s. 28.

74 *Belirli bir piyasada çok para kazanıldığı duyulduğunda, gittikçe daha fazla kişi oraya yatırım yapmaya başlar*: Balonların mantığı için bkz. Kindleberger, 2000.

74 *"İllüzyon gerçek oldu ve ne kadar gerçek olduysa, insanlar o kadar umutsuz bir çabayla istemeye başladı"*: Gordon Gekko, 1987, *Wall Street* filmi.

75 *Bugün finans piyasasında simsarların yerini, soyut algoritmalar gittikçe daha fazla alıyor*: Bkz. Grant ve Mackenzie, 2010.

75 *Kriz, 2008 sonbaharında gerçeğe dönüştüğünde Amerikan Merkez Bankası'nın başkanı Alan Greenspan, Kongre'de sorgulandı*: Bu sorgu pbs.org'dan okunabilir. Greenspan ideolojisinden vazgeçmedi. 29 Mart 2011 tarihli *Financial Times*'ta şunları yazdı: "Günümüzün rekabete dayalı piyasaları, kabul edelim ya da etmeyelim, Adam Smith'in 'görünmez el'inin uluslararası bir versiyonu tarafından yönlendiriliyor. Oldukça ender istisnalarla (örn. 2008), küresel 'görünmez el' nispeten istikrarlı döviz kurları, faiz oranları, ücretler ve ücret oranlarıyla yaratılıyor."

SEKİZİNCİ BÖLÜM

77 *Cepheden ilk gerçek saldırı, 1979 yılında*: Kahneman ve Tversky, 1979.

77 *Kahneman 2002 yılında, Alfred Nobel'in anısına verilen ekonomi ödülünü aldı*: Tversky 1996'da öldü, yoksa o da alırdı.

78 *Ayrıca yüz yüze pazarlık yapmak da fark eder*: Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Smith İkinci Bölüm, 2000, Aktipis ve Kurzban, 2005.

79 *İktisadi davranış birçok açıdan duygularla yönetilir – akılla değil. Ve Kolektiftir – bireysel değil*: Bkz. Akerlof ve Shiller, 2009.

79 "Homo economicus *beş yaşında mı?" diye sordu araştırmacılar kendi kendilerine*: Bkz. Bereby-Meyer ve Fisk, 2009.

80 *İktisatçı ve filozof Amartya Sen, bu durumu şöyle bir diyalogla resmeder*: Bkz. Sen, 1990, s. 35.

80 *Neoliberal iktisatçı Milton Friedman, bu tür bir eleştiriye, ünlü bilardo örneğiyle karşı çıkar*: Bkz. Friedman, 1953.

81 *John Kenneth Galbraith bir zamanlar olayı şöyle değerlendirmişti: "Tanrı iktisatçıları, astrologlar daha iyi bir üne sahip olsun diye yarattı"*: U.S. News & World Report, 7 Mart 1988, s. 64. Ama bunu geçekte Galbraith'ın söylediği kesin değil.

81 *Nobel Ödüllü Amerikalı iktisatçı Robert Lucas, kendini kraliçeye cevap vermek zorunda hissetti*: Bkz. Lucas, 2009.

82 *Sovyetler Birliği çöktükten sonra, IMF ve ABD Hazine Bakanlığı, Rusya'da rekor hızda özelleştirmelere girişti*: Bkz. Stiglitz, 2003, s. 133-166.

82 *Eski sendika lideri, daha sonra cumhurbaşkanı olan Lech Walesa şöyle demişti: "Kapitalist bir ekonomiyi komünist yapmak, akvaryumdan balık çorbası yapmak kadar kolay"*: Amanda Friedman'ın *Chicago Daily Observer*'da 30 Ocak 2010'daki röportajından.

83 *Biri kilisenin çan kulesine tırmanır da horoz gibi öterse, deli dersiniz*: Delilik üzerine rasyonel açıklamalar için bkz. Caplan, 2005.

DOKUZUNCU BÖLÜM

86 *Ticareti insan ilişkilerinden uzak tutmaya önem veriliyordu*: Daha fazlası için bkz. Taylor, 2009, s. 69.

87 *Amerikalı gazeteci Barbara Ehrenreich, "Piyasanın nasıl canlandırılacağına dair söylenenleri dinlerken, iktisadın kocaman bir klitoris olduğunu düşünüyor insan"*: Ehrenreich, 2008.

90 *İki iktisatçı sorunla ilgili bir araştırma yaptı*: Gneezy ve Rustichini, 2000.

93 *Bir yardım organizasyonunun, Hindistan'ın kırsal alanında, bedava aşı hizmeti verme örneğinde olduğu gibi: Banerjee ve Duflo, 2011, s. 57-70.*

92 *İsviçre'de, yığınla yapılan halkoylamalarından biri sırasında, ekonomik bir araştırma yapıldı*: Bkz. Schwartz, 2007.

ONUNCU BÖLÜM

95 *İktisat profesörü feminist Nancy Folbre'ın çok sık anlattığı bir öykü var. Invisible Heart*, bkz. Folbre, 2001 s. 22-23.

96 *Biri para için yapılır. Diğeri şefkat ve merhametle. Bu ikisi asla bir araya gelmez*: Daha fazla bilgi için bkz. Folbre ve Nelson, 2000.

96 *Filozof Arthur Schopenhauer, paranın soyut mutluluk olduğunu yazar. In Counsels and Maxims,* Cilt 2, kapital 26, §320, çev. T Bailey Saunders.

98 *Modern hemşirelik mesleğinin kurucusu Florence Nightingale, 1820 yılında İngiliz bir ailenin çocuğu olarak Floransa'da doğdu*: Florence Nightingale hakkında daha geniş bilgi için bkz. Moberg, 2007

100 *Yalnızca 2000-2003 döneminde, yaklaşık 3.500 Filipinli kadın doktor, hemşire olarak yeniden eğitim gördü*: Bkz. Agence France-Presse, 2005.

101 *İsveç'te 2030 yılında 130 bin eğitimli hasta bakıcı açığı olacağı hesaplanıyor*: İsveç İstatistik Bürosu'nun tahmini. Sağlık bakımı eğitimi almış 130.000 işçi, hemşireler, hastabakıcılar vb. Yaşlı sayısındaki artışla, sağlık bakımı eğitimi almaya gösterilen düşük ilginin sonucu olduğu söyleniyor. *Trender och prognoser (eğilim ve tahminler) 2008, www.scb.se.*

101 *Araştırmacılar, para ile iyi şeyler yapma arasındaki ilişkiyi araştırdı*: Bkz. Frey,1997.

ON BİRİNCİ BÖLÜM

103 *Deng Şiaoping 1978 yılında Çin ekonomisini liberalleştirmeye başladı*: Çin'le ilgili bilgilerde kaynak olarak bkz. Leonard, 2008.

104 *iPhone üreticisi Foxconn, altı ay gibi bir sürede on dört işçisi intihar ettikten sonra* ücretleri yüzde 30 artırdı: Bkz. Johnson, 2011.

105 "*Toplum diye bir şey yok,*" *dedi Thatcher*: Aktaran Douglas Keay, *Woman's Own*, 31 Ekim 1987.

108 *İktisatçı Arthur Laffer,* Wall Street Journal *yazarı Jude Wanniski ve Dick Cheney denen bir adam, 1974 yılında, Washington'da bir otel odasında buluştular*: Bkz. Chait,2007.

109 *Reagan'ın bütçe sorumlusu David Stockman şöyle yazdı:* "*Reagan devriminin imkânsız olduğunu, daha 1982'de anlamıştım*": Bkz. Stockman, 1986, s.13.

109 *ABD'nin en zengin yüzde 0,1'i, 1978-1999 döneminde milli gelirden aldığı payı üç katına çıkardı*: Harvey, 2007, s. 16.

109 *İsveç'te, bir şirket yöneticisi, 2009 yılında, 41 endüstri işçisinin maaşına eşit maaş alıyordu*: Bkz. LO-Ekonomerna, 2011.

110 Harry Potter *kitaplarının yazarı J.K. Rowling, kitap piyasası artık küresel olduğu için, Charles Dickens'in kendi zamanında kazandığına kıyasla, karşılaştırılamayacak kadar çok kazanıyor*: Bkz. Cowen, 2011.

110 *BM'nin raporuna göre, dünya, 2005 yılında, birçok bölgedeki ekonomik gelişmeye karşın, on yıl öncesine göre daha az eşitti*: United Nations Publications, 2005.

110 *Yüz yıl önce dokuz kat daha zenginlerdi*: Rothkopf, 2008, s. 94.

110 *Dünyadaki dolar milyarderlerinin yalnızca yüzde dokuzu kadın*: *Forbes*, 2009 listesi.

110 *1980 yılında "kâğıt girişimciliği" denilen bir şey ortaya çıktı*: İsim babası Reich, 1983.

110 *Harvard Business School'dan 2008 yılında mezun olanların yüzde 41'i hedge fonlarında, yatırım bankalarında ve risk sermayesi şirketlerinde çalışmaya başlamıştı*: Soifer Danışmanlık tarafından derlenen 2009, Harvard M.B.A Göstergesi'ne göre.

111 *ABD'de, 1930 krizi öncesi gelir dağılımı, 2008 finans krizinden öncekiyle neredeyse aynıydı*: Bkz. Krugman, 2000.

111 *"Tanrı herkesin yanında [...] ve son tahlilde, parası bol ve ordusu büyük olanların yanında," diye yazar Fransız oyun yazarı Jean Marie Lucien Pierre Anouilh: The Lark* oyunundan.

ON İKİNCİ BÖLÜM

113 *Dünyanın en yüksek binası Dubai'de*: Dubai ile ilgili bölüm için bkz. Davis ve Monk, 2007.

114 *Amerikalı feminist Wendy Brown, neoliberal ideolojinin aslında, piyasayı hiç de doğal bir şeymiş gibi algılamadığını yazıyor*: Bkz. Brown, 2007.

115 *Fransız filozof Michel Foucault, liberalizm ile neoliberalizm arasındaki farkı, iktisadi faaliyeti nasıl gördüklerinden hareketle açıklar*: Bkz. Foucault, 2010.

116 *"Ekonomi yöntem, hedef kalbi ve ruhu değiştirmek," diyordu Margaret Thatcher*: Ronald Butt'ın *The Sunday Times*, 3 Mayıs 1981 tarihli röportajı.

116 *Karl Marx'a göre, kapitalin gelişmesi, işçilerin bilgisi, becerisi ve insanlığının parça parça makineleştiği bir süreçti*: Yabancılaşma ve beşeri sermaye üzerine tartışmalar için bkz. Read 2009.

117 *Chicago iktisatçıları, kavramı Adam Smith'ten alıp kendi kuramlarına taşıdılar*: Bkz. Mincher, 1958.

117 *Chicago iktisatçısı Gary Becker, 1992 yılında yaptığı Nobel konuşmasında "Belki şimdi biraz tuhaf gelecek ama kitabıma* Human Capital

[*Beşeri Sermaye*] *adı verirken tereddüt ettim," diyordu*: Becker, 1992, s. 43.

118 *Marx'ın bahsettiği çelişki çözülecek ama onun düşündüğü gibi değil*: Bkz. Lemke, 2001.

ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

121 *Anne yoktu. O boş bir uzay, minik, bağımsız kahramanımızın içinde süzüldüğü bir yer haline gelmişti:* Lennart Nilsson'un fotoğrafları ve bireycilik üzerine tartışmalar için bkz. Newman, 1996

124 *Davranışsal iktisat, son yılların en etkili ekolü*: Daha ayrıntılı bilgi için bkz. ör. Östling, 2009.

125 *ve "birey" sözcüğünün anlamı, tam olarak, bölünemeyendi*: Bkz. Franklin, 1991.

126 *Feminist kuramcı Virginia Held'in işaret ettiği gibi: İnsanın doğal durumu başkalarına bağımlılıkla kuşatılmasıdır*: Bkz. Held, 1990.

127 *İlginç olan, gerçekle alakasının olmasını bu kadar canıgönülden arzu etmemizdir*: Bu sorun başka bir bakış açısından ve başka sonuçlarla da dillendirildi, Feiner, 2003.

ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

129 *İnsan ile doğa arasındaki ilişki Batı'da, 15 ve 16. yüzyılda değişti*: Bu bölümde yer alan, cins ve cinsiyetle ilgili fikirler üzerine daha ayrıntılı bilgi için bkz. ör. Hewitson, 1999, s. 108-138.

132 *ABD Yüksek Mahkemesi 1974 yılında, ünlü Geduldig v. Aiello davasında, "Hamile kadınlar ile hamile erkeklere eşit davranıldığı sürece ayrımcılık yoktur," diye karar verdi*: Aktaran Graycar ve Morgan, 1990.

133 *"Çiçek arıyordun, meyve buldun. Pınar arıyordun, deniz buldun. Kadın arıyordun, ruh buldun - hayal kırıklığına uğradın," diye yazıyor şair Edith Södergran*: "Gün Serinliyor" şiirinden, 1916.

134 *İktisadi bireyin davranışının gülünç derece basit olması, derin iç çatışmaların çağrısını duymadığı anlamına gelmez*: Bkz. Feiner, 1999.

ON BEŞİNCİ BÖLÜM

139 *Şair Muriel Rukeyser şiirlerinden birinde, Kral Oidipus mitinin devamını anlatır*: Epigraf olarak akt. Folbre, 2010. "Long afterward, Oedipus, old and blinded, walked the roads. He smelled a familiar smell. It was the Sphinx. Oedipus said, 'I want to ask you one question. Why didn't I recognize my mother?' 'You gave the wrong answer,' said the Sphinx. 'But that was what made everything possible,' said Oedipus. 'No,' she said. 'When I asked, What walks on four legs in the morning, two at noon, and three in the evening, you answered, Man. You didn't say anything about woman.' 'When you say Man,' said Oedipus, 'you include women too. Everyone knows that'. She said, 'That's what you think.'"

143 *İktisat biliminin kurucuları, araştırma sahalarında gördüklerini mesihvari terimlerle ifade ediyorlar*: Bkz. Nelsson, 1993.

145 *Ama Amerikalı komedyen H.L. Mencken'in belirttiği gibi, gülün lahanadan daha iyi kokması, gülden daha iyi çorba yapılacağı anlamına gelmez*: Mencken, 2006, s. 19.

ON ALTINCI BÖLÜM

148 *İktisadi çöküşten sonra İzlandalı bankaların kaybı 100 milyar dolardı*: Bkz. Lewis, 2009.

149 *Lao Tzu, MÖ 600'lerde yazdığı klasik eseri Öğ*retiler*'de,* yin *ile* yang*'ın birbirlerini yarattığını söyler*: Lao Tzu ve feminizm hakkında daha fazla bilgi için bkz. Chuan Xu, 2003.

150 *Siyasal iktisadın en ünlü tanımını 1932'de Lionel Robbins yaptı*: Bkz. Robbins, s. 16.

150 *İktisatçı Julie Nelson bir dipnotta, iktisadı, "İnsanların sorumluluklarını nasıl yerine getirdiklerini..."*: Bkz. Ferber ve Nelson, 1993, s. 26.

152 *ABD'de, 1980'lerde, psikiyatristler, başkalarına bağımlılıklarının özel kişilik bozukluklarından kaynaklandığını düşündükleri birtakım insanlarla konuştular*: Bkz. Pateman, 1998.

154 *Niçin bu kadar mutsuzsun? diye yazar, şair Wei Wu Wei*: "Niçin bu kadar mutsuzsun?/Çünkü düşündüğün her şeyin/Ve yaptığın her şeyin/Yüzde 99,9'u/Kendin için/Ve tek bir şey yok" *Ask The Awakened; The Negative Way*, Sentient Publications, 2003.

Kaynakça

Agence France-Presse. "Warnings Raised About Exodus of Philippine Doctors and Nurses," *The New York Times*, 27 Kasım 2005.

Akerlof, George A. ve Shiller, Robert J. *Animal Spirits: How Human Psychology Drives the Economy, and Why It Matters for Global Capitalism*. Princeton University Press, 2009. [*Hayvansal Güdüler: İnsan Psikolojisi Ekonomiyi Nasıl Yönlendirir ve Küresel Kapitalizm İçin Niçin Önemlidir*, Çev. Levent Konyar, Neşenur Domaniç, Scala Yayıncılık, İstanbul, 2010]

Aktipis, Athena C ve Kurzban, Robert O. "Is Homo Economicus Extinct?," *Evolutionary Psychology and Economic Theory* içinde. Der. R. Koppl ve Roger Koppl. JAI Press Inc, 2005.

Angier, Natalie. *Woman: An Intimate Geography*. Anchor, 2000.

Arrow, Kenneth J. "Models of Job Discrimination," *Racial Discrimination in Economic Life* içinde. Der. AH Pascal. Lexington Books, 1972.

Aumann, Robert J. *War and Peace*, Nobel konuşması, 8 Aralık 2005, http:/www.nobelprize.org.

Banerjee, Abhijit ve Duflo, Esther. *Poor Economics: A Radical Rethinking of the Way to Fight Global Poverty*. Public Affairs Books, 2011.

Barker, Drucilla K. ve Feiner, Susan F. *Liberating Economics: Feminist Perspectives on Families, Work and Globalization*. University of Michigan Press, 2004. de Beauvoir, Simone. *The Second Sex*. Norstedts, 2006. [*Kadın "İkinci Cins"*, 3 cilt, Çev. Bertan Onaran, Payel Yayınları, İstanbul, 1969]

Becker, Gary S. *A Treatise on the Family*. Harvard University Press, 1991.

———. "Human Capital, Effort and the Sexual Division of Labor," *Gender and Economics* içinde. Der. Jane Humphries. Edward Elgar Publishing, 1995.

———. *The Economics of Discrimination*. University of Chicago Press, 1957.

———. *The Economic Approach to Human Behavior*. University of Chicago Press, 1978.

———. *The Economic Way of Looking at Life*, Nobel konuşması, 9 Aralık 1992, http:// home.uchicago.edu/gbecker/Nobel/nobel-lecture.pdf.

Bereby-Meyer, Yoella ve Fisk, Shelly. *Is Homo Economicus a Five-Year-Old?* Ben Gurion University of the Negev, 2009.

Binswanger, Hans Christoph. *Money and Magic: A Critique of the Modern Economy in the Light of Goethe's Faust*. University of Chicago Press, 1994.

Brockway, George P. *The End of Economic Man: Principles of Any Future Economics*. W. W. Norton & Company, 1996.

Brown, Wendy. *Att vinna framtiden åter*. Atlas, 2008.

Buckley, David. *Strange Fascination – David Bowie: The Definitive Story*. Virgin Books, 2000.

Caplan, Bryan. *The Economics of Szasz: Preferences, Constraints, and Mental Illness*.

Department of Economics, Center for Study of Public Choice and Mercatus Center, George Mason University, 2005.

Center on Juvenile and Criminal Justice. *From Classrooms Cell Blocks*. Ekim 1996, www.cjcj.org.

Chait, Jonathan. *The Big Con: The True Story of How Washington Got Hoodwinked and Hijacked by Crackpot Economics*. Houghton Mifflin Harcourt, 2007.

Chuan Xu, Judith. "Poststructuralist Feminism and the Problem of Femininity in the Daodejing," *Journal of Feminist Studies in Religion*. Cilt 19, No. 1, 2003.

Cohen, Patricia. "A Textbook Example of Ranking Artworks" *The New York Times*, 4 Ağustos 2008.

Cowen, Tyler. "The Inequality That Matters", *The American Interest*, Ocak/Şubat sayısı, 2011.

Davis, John B. *The Theory of the Individual in Economics: Identity and Value*. Routledge, 2003.

Davis, Mike ve Monk, Daniel Bertrand. *Evil Paradises: Dreamworlds of Neoliberalism*. New Press, 2007.

Defoe, Daniel. *Robinson Crusoe*. Wordsworth Editions Ltd, 1992. [*Robinson Crusoe*, Çev. Fadime Kahya, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012]

Edgeworth, FY. *Mathematical Physics, an Essay on the Application of Mathematics to the Moral Sciences*. Reprints of Economic Classics, Augustus M. Kelley Publishers 1967, (1881).

Ehrenreich, Barbara. "Clitoral Economics," *The Huffington Post*, 22 Ocak 2008.

Feiner, Susan F. "Portrait of Homo Economicus as a Young Man," *The New Economic Criticism: Studies at the Intersection* içinde. Der. Mark Osteen ve Martha Woodmansee. Routledge, 1999.

———. "Reading Neoclassical Economics: Toward an Erotic Economy of Sharing," *Toward a Feminist Philosophy of Economics* içinde. Der. Drucilla K. Barker ve Edith Kuiper. Routledge, 2003.

Ferber, Marianne A. ve Nelson, Julie. *Beyond Economic Man: Feminist Theory and Economics*. Chicago University Press, 1993.

Folbre, Nancy ve Nelson, Julie A. "For Love or Money – Or Both?" *The Journal of Economic Perspectives*, Cilt 14, No. 4, 2000.

Folbre, Nancy. *Greed, Lust and Gender: A History of Economic Ideas*. Oxford University Press, 2010.

———. *The Invisible Heart: Economics and Family Values*. New Press, 2001.

Foucault, Michel. *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège De France*. Palgrave, 2010. [*Biyopolitikanın Doğuşu: College de France*

Dersleri 1978-1979, Çev. Alican Tayla, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul, 2015]

Fox, Margalit. "Betty Friedan, Who Ignited Cause in 'Feminine Mystique', Dies at 85," *The New York Times*, 5 Şubat 2006.

Franklin, Sarah. *Fetal Fascinations: New Dimensions to the Medical-Scientific Construction of Fetal Personhood, in Off Centre: Feminism and Cultural Studies*. HarperCollins Academic, 1991.

Frey, Bruno S. *Not Just for the Money: An Economic Theory of Personal Motivation*. Edward Elgar Publishing, 1997.

Friedan, Betty. *The Feminine Mystique*, çev. Gun Trollbäck, Pan/ Norstedts, 1968. [*Kadınlığın Gizemi*, Çev. Tahire Mertoğlu, E Yayınları, İstanbul, 1983]

Friedman, Milton. *The Methodology of Positive Economics, in Essays in Positive Economics*. University of Chicago Press, 1953.

Galbraith, John Kenneth. *A Short History of Financial Euphoria*. Penguin, 1994.

Galenson, David W. *Artistic Capital*. Routledge, 2006.

Gilder, George. *Wealth and Poverty*. ICS Press, 1993.

Gneezy, Uri ve Rustichini, Aldo. "A Fine is a Price," *The Journal of Legal Studies*. Cilt 29, No. 1, Ocak 2000.

Grant, Jeremy ve Mackenzie, Michael. "Ghosts in the Machine. The Potential Dangers of Automated, High-Frequency Trading," *Financial Times*, 17 Şubat 2010.

Grapard, Ulla ve Hewitson, Gillian. *Robinson Crusoe's Economic Man*. Routledge, 2011.

Graycar, Regina ve Morgan, Jenny. *The Hidden Gender of Law*. Leichhardt: Federation Press, 1990.

Grazzini, Jakob. *The Rhetoric of Economics by D.N. McCloskey*. University of Turin Doctoral Programme in Economics of Complexity and Creativity, 2009.

Hamdad, Malika. *Valuing Households' Unpaid Work in Canada, 1992 and 1998: Trends and Sources of Change.* Statistics Canada Economic Conference, 2003.

Hammermesh, Daniel S. ve Soss, Neal M. "An Economic Theory of Suicide," *Journal of Political Economy* 82, Ocak/Şubat 1974.

Harvey, David. *A Brief History of Neoliberalism.* Oxford University Press, 2007. [*Neoliberalizmin Kısa Tarihi*, Çev. Aylin Onocak, Sel Yayıncılık, İstanbul, 2015]

Hawking, Stephen. *Black Holes and Baby Universes and Other Essays.* Bantam Books, 1993. [*Kara Delikler ve Bebek Evrenler*, Çev. Neziha Bahar, Alfa Yayınları, İstanbul, 2013]

Held, Virginia. "Mothering Versus Contract," *Beyond Self-Interest* içinde. Der. Jane J. Mansbridge. University of Chicago Press, 1990.

Hennessee, Judith. *Betty Friedan: Her Life.* Random House, 1999.

Hewitson, Gillian. *Feminist Economics.* Edward Elgar Publishing Ltd, 1999.

Hochschild, Arlie Russell ve Ehrenreich, Barbara, der. *Global Woman: Nannies, Maids and Sex Workers in the New Economy.* Henry Holt, 2002.

Human Development Report 1999, United Nations Development Programme, 1999.

Jensen, Derrick. *The Culture of Make Believe.* Context Books, 2002.

Johnson, Joel. "1 Million Workers. 90 Million iPhones. 17 Suicides. Who's to Blame?" *Wired Magazine*, Mart 2011.

Joyce, James. *Daniel Defoe.* Buffalo Studies 1, 1964.

Kahneman, Daniel ve Amos Tversky. *Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk.* Econometrica, XLVII (1979).

Keynes, John Maynard. *Essays in Persuasion.* W. W. Norton & Company, 1963.

Kindleberger, Charles P ve Aliber, Robert Z. *Manias, Panics, and Crashes: A History of Financial Crises.* Wiley Investment Classics, 2000.

[*Finansal Krizler Tarihi: Çılgınlık, Panik ve Çöküş*, Çev. Ümit Şensoy, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013]

Kingma, Mireille. "Nurses on the Move: A Global Overview," *Health Services Research* Cilt 42, Sayı 3, s. 2, 2007.

Kipnis, Laura. *The Female Thing*. Pantheon Books, 2006.

Krugman, Paul. *The Return of Depression Economics*. W. W. Norton & Company, 2000. [*Bunalım Ekonomisinin Geri Dönüşü ve Küresel Kriz*, Çev. Neşenur Domaniç, Literatür Yayınları, İstanbul, 2010]

Lemke, Thomas. "The Birth of Biopolitics: Michel Foucault's Lecture at the Collège de France on Neo-Liberal Governmentality," *Economy and Society*, Cilt 30 No. 2, Mayıs 2001.

Leonard, Mark. *What Does China Think?* Fourth Estate, 2008.

Leonard, Robert. *Von Neumann, Morgenstern and the Creation of Game Theory*. Cambridge University Press, 2010.

Levitt, Steven D. ve Dubner, Stephen J. *Freakonomics: A Rogue Economist Explores the Hidden Side of Everything*. William Morrow, 2006.

Lewis, Michael. "Wall Street on the Tundra," *Vanity Fair*, 14 Aralık 2009.

LO-economists. *Makteliten – alltid mer, aldrig nog: en studie av inkomstutvecklingen 1950 till 2009*, 2011'de dağıtılan rapor.

Lucas, Robert. "In Defence of the Dismal Science," *The Economist*, 6 Ağustos 2009.

Lucian, A Bebchuk, Cohen, Alma ve Spamann, Holger. "The Wages of Failure: Executive Compensation at Bear Stearns and Lehman 2000–2008," *Yale Journal on Regulation*, sayı 27, 2010.

Mandeville, Bernard. *The Fable of the Bees: and Other Writings*. Hackett Publishing, 1997.

Marglin, Stephen A. *The Dismal Science: How Thinking Like an Economist Undermines Community*. Harvard University Press, 2008.

Marshall, Alfred. *Principles of Economics*. Macmillan and Co, Ltd, 1920.

McCloskey, Deirdre. *How to be Human*: *Though an Economist*. University of Michigan Press, 2000.

———. *If You're So Smart: The Narrative of Economic Expertise.* University of Chicago Press, 1992.

Mencken, H.L. *A Little Book in C Major.* Kessinger Publishing, 2006.

Mialon, Hugo. "The Economics of Faking Ecstasy," *Economic Inquiry* 50 (1), Ocak 2012.

Milne, A.A. *If I May.* Kessinger Publishing, 2004.

Mincer, Jacob ve Polachek, Solomon. *Family Investment in Human Capital: Earnings of Women, in Studies in Labor Supply: Collected Essays of Jacob Mincer*, cilt 2. Edward Elgar Publishing, 1992.

Mincer, Jacob. "Investment in Human Capital and Personal Income Distribution," *Journal of Political Economy*, Cilt 66, No. 4, Ağustos 1958.

Moberg, Åsa. *Hon var ingen Florence Nightingale: människan bakom myten.* Natur & Kultur, 2007.

Mueser, Peter. "Discrimination," *The New Palgrave: A Dictionary in Economics* içinde. Der. John Eatwell ve Murray Milgate. Cilt 1, Stockton, 1987.

Nelson, Robert H. *Economics As Religion: From Samuelson to Chicago and Beyond.* Pennsylvania State University, 2002.

———. *Reaching for Heaven on Earth: The Theological Meaning of Economics.* Rowman & Littlefield Publishers, 1993.

Newman, Karen. *Fetal Positions: Individualism, Science, Visuality.* Stanford University Press, 1996.

Östling, Robert. *Beteendeekonomi och konsumentpolitik.* Integrations- och Jämställdhetsdepartementet, 2009.

Pateman, Carole. "The Patriarchal Welfare State," *Feminism, The Public and the Private, Oxford Readings in Feminism* içinde. Der. Joan B. Landes. Oxford University Press, 1998.

Persky, Joseph. "Retrospectives: The Ethology of Homo Economicus," *The Journal of Economic Perspectives*, Cilt 9, No. 2, 1995.

Phillipson, Nicholas. *Adam Smith: An Enlightened Life.* Yale University Press, 2010.

Read, Jason. *A Genealogy of HomoEconomicus: Neoliberalism and the Production of Subjectivity*. Foucault Studies, No. 6, 2009.

Reich, Robert B. *The Next American Frontier*. Crown, 1983.

Reinhart, Carmen M. ve Rogoff, Kenneth S. *This Time Is Different: Eight Centuries of Financial Folly*. Princeton University Press, 2011.

Robbins, Lionel. *An Essay on the Nature and Significance of Economic Science*, gözden geçirilmiş ikinci baskı. Macmillan & Co, 1945.

Rothkopf, David. *Superclass: The Global Power Elite and the World They Are Making*. Leopard Förlag, 2008.

Schwartz, Barry. "Money for Nothing," *The New York Times*, 2 Temmuz 2007.

Sen, Amartya. "More than 100 Million Women are Missing," *New York Review of Books*, 20 Aralık 1990.

———. "Rational Fools: A Critique of the Behavioral Foundations of Economic Theory," *Beyond Self-Interest* içinde. Der. Jane J. Manbridge. University of Chicago Press, 1990.

Senior, Nassau W. *An outline of the Science of Political Economy*. Augustus M. Kelley, 1965.

Simmel, Georg. *The Philosophy of Money*. Routledge, 2004. [*Paranın Felsefesi*, Çev. Yavuz Alogan, Öykü Didem Aydın, İthaki Yayınları, İstanbul, 2014]

Smith, Adam. *An Inquiry Into the Nature and Causes of the The Wealth of Nations*, Britannica Great Books, Cilt 39, 1952 (1759).

Smith, Vernon L. *Bargaining and Market Behavior Essays in Experimental Economics*. Cambridge University Press, 2000.

Smithers, Andrew. *Wall Street Revalued: Imperfect Markets and Inept Central Bankers*. John Wiley & Sons, 2009.

Soros, George. *The Alchemy of Finance: Reading the Mind of the Market*. Wiley, 1994.

Stevenson, Betsey ve Wolfers, Justin. "The Paradox of Declining Female Happiness," *American Economic Journal: Economic Policy* 2009, 1:2.

Stigler, G.J. "Smith's Travels on the Ship of State," *History of Political Economy*, 3(2) 1971.

Stiglitz, Joseph E. *Globalization and Its Discontents*. W. W. Norton & Company, 2003. [*Küreselleşme: Büyük Hayal Kırıklığı*, Çev. Arzu Taşçıoğlu, Deniz Vural, Plan B Yayınları, İstanbul, 2002]

———. "Of the 1%, by the 1%, for the 1%," *Vanity Fair*, Mayıs 2011.

Stockman, David. *The Triumph of Politics: Why The Reagan Revolution Failed*. Harper & Row, 1986.

Szuchman, Paula ve Anderson, Jenny. *Spousonomics: Using Economics to Master Love, Marriage, and Dirty Dishes*. Random House, 2011.

Taylor, Mark C. *Confidence Games: Money and Markets in a World without Redemption*. University of Chicago Press, 2008.

The Economist, Special Report on the Global Housing Boom, 18 Haziran 2005.

Thompson, Don. *The $12 Million Stuffed Shark: The Curious Economics of Contemporary Art*. Palgrave Macmillan, 2008.

Thorp, Edward O. *Beat the Dealer: A Winning Strategy for the Game of Twenty-One*. Vintage, 1966.

———. *Beat the Market: A Scientific Stock Market System*. Random House, 1967. United Nations Publications. *The Inequality Predicament: Report on the World Social Situation*. DESA, 2005.

Varia, Nisha. *Globalization Comes Home: Protecting Migrant Domestic Workers' Rights, Human Rights Watch World Report* 2007, www.hrw.org.

Walsh, Bryan. "E-Waste Not," *Time Magazine*, 8 Ocak 2009.

Wanniski, Jude. *The Way the World Works*. Gateway Editions, 1998.

Waring, Marilyn. *Counting for Nothing: What Men Value and What Women are Worth*. University of Toronto Press, 1999.

Weatherford, Jack. *The History of Money*. Three Rivers Press, 1998.

West, Rebecca. *The Young Rebecca: Writings of Rebecca West, 1911–17*, Jane Marcus tarafından yapılan derleme, Indiana University Press, 1989.

Dizin

A

Afrika 20, 41-43, 52, 100
Aiello, Carolyn 132, 168
Akerlof, George 79, 164
akşam yemeği 12, 17, 51
Allen, Woody 5, 37, 160
Altın Standardı Yasası 69
Amerika 26, 43, 46, 49, 54, 55, 59, 81, 109, 159, 161
Anderson, Jenny 88, 89
Anouilh, Jean 111, 167
Aristoteles 70
Astaire, Fred 55
ataerkil 149
Aumann, Robert 60, 162

B

Becker, Gary 28, 29, 31, 32, 35, 117, 159, 160, 167
Beckham, David 113
Bergmann, Barbara 29
Borg, Anders 87
Bowie, David 71, 72, 163
Bretton Woods 69
Brezilya 20, 21, 46
Brown, Wendy 114, 115, 167
Bush, George 107

C-Ç

Calvin, John 70
Castro, Fidel 17
Cheney, Dick 108, 166
Chicago iktisatçıları 29, 30, 32, 32-35, 102, 117, 167
cinsel taciz 50
Clinton, Bill 43
çevre kirliliği 105
Çin 39, 42, 46, 68, 69, 103, 161, 166

D

davranışsal iktisat 124, 125
de Beauvoir, Simone 18, 158
Defoe, Daniel 19, 21, 158
Defries, Tony 71
Dickens, Charles 110, 166
Drake, Francis 37
Dünya Bankası 43, 44

E

Ehrenreich, Barbara 87, 165
Einstein, Albert 16, 142, 157
Eisenhower, Dwight D. 26, 159
Etkin Piyasa Hipotezi 62-64

F

feminizm 55, 169
Folbre, Nancy 95, 158, 159, 162, 165, 168
Foucault, Michel 29, 115-118, 124, 159, 167

Freud, Sigmund 33, 160
Friedan, Betty 53, 54, 56
Friedman, Milton 29, 80, 81, 105, 113, 164, 165

G
Galbraith, John Kenneth 81, 163, 164
Galenson, David 41, 161
Geduldig, Dwight 132, 168
Gell-Mann, Murray 61, 163
Gilder, George 107, 108
von Goethe, Johann Wolfgang 67, 74, 163
görünmez el 18, 26, 115, 158
Gray, Charles 41
Greenspan, Alan 75, 164
Güney Afrika 100

H
Hayek, Friedrich 105
Held, Virginia 126, 168
hırs 27, 38, 97, 142, 153, 159
Homeros 149

I-İ
ırk ayrımcılığı 31, 160
ikinci cins 18, 158
ikinci iktisat 18
iktisadi birey 23-25, 30, 35, 38, 47, 64, 72, 77, 79-81, 84, 88, 124, 125, 131, 135, 137, 138, 140
İngiltere 20, 69, 81, 159

J
Johnson, Lyndon B. 123, 166
Joyce, James 21, 158

K
Kahneman, Daniel 77, 124, 164
kapitalizm 17, 82, 97
Kennedy, John F. 123
Keynes, John Maynard 37-41, 43, 47, 79, 107, 160
kişisel çıkar 12, 13, 15, 80, 86, 96, 141, 142, 157
kredi değerlendirme 72

L
Laffer, Arthur 108, 109, 166
Lucas, Robert 81, 164
Luther, Martin 142
Lutzenberger, José 46, 161

M
Madoff, Bernard 143
Mandeville, Bernard 159
Marx, Karl 103, 116, 118, 167
Mencken, H.L. 145, 169
Merton, Robert C. 81
Milne, A.A. 19, 158
Morgan, J.P. 109, 168
Morgenstern, Oskar 58, 59

N
Nelson, Julie 142-144, 150, 159, 165, 169
neoliberalizm 105, 114-116, 118
von Neumann, John 57-59, 61, 162
Newton, Isaac 14-16, 125, 142, 157
Nightingale, Florence 98, 99, 100, 165
Nilsson, Lennart 121-123, 168

O
Obama, Barack 43
Oliver, Jamie 74, 130
opsiyon 70
orta sınıf 43, 54

oyun kuramı 58-61

P

Picasso, Pablo 41
Putin, Vladimir 82

R

Reagan, Ronald 104-107, 109, 166
Regan, Judith 49, 109
Reinhart, Carmen M. 73
Robbins, Lionel 16, 150, 157, 169
Rogers, Ginger 55
Rogoff, Kenneth S. 73
Rowling, J.K. 110, 166
Rukeyser, Muriel 139, 168

S

sağlık bakımı 38, 166
Scholes, Myron 81
Schopenhauer, Arthur 96, 165
Sen, Amartya 24, 42, 80, 84, 136, 139, 161, 164
Shakespeare, William 130, 131
Shille, Robert 79, 164
Simmel, Georg 68
siyasal iktisat 13, 14, 16, 34, 44, 81
Smith, Adam 11-18, 22, 25, 26, 35, 38, 53, 58, 63, 75, 96, 101, 115-118, 140, 152, 157, 158, 164, 167
Soros, George 64, 163
Sovyetler Birliği 12, 60, 82, 157, 164
Södergran, Edith 133, 168
sömürü 122
Stigler, George J. 29, 157
Stockman, David 109, 166
Stone, Oliver 74
Summers, Lawrence 43, 44, 46, 161, 163
Szuchman, Paula 88, 89

T

teşvik sistemi 89, 124
Thatcher, Margaret 17, 29, 104, 105, 106, 116, 158, 166, 167
Thorp, Edward 62, 163
tıbbi bakım 42
Toffler, Alvin 54, 162
Tversky, Amos 77, 124, 164

V

Verdi, Guiseppe 132, 133
Volcker, Paul 104

W

Wanniski, Jude 108, 109, 166
Waxman, Henry 75
West, Rebecca 27, 159
Wilde, Oscar 86
Wolf, Naomi 56

ADAM SMITH'İN YEMEĞİNİ PİŞİREN KİMDİ?

EKONOMİDE KADININ GÖRÜNMEZ ELİ

KATRINE MARÇAL

EKONOMİ

Akşam yemeğiniz sofranıza nasıl geliyor? Basit gibi görünse de çetrefil bir soru. Üstelik iktisadın temelini oluşturuyor.

Görünmez el, iktisatta en çok bilinen ifade; temel iktisat anlatısına göre her şeye dokunur, her şeyi yönetir, her şeye karar verir ama ne görünür ne de hissedilir. Yukarıdan, dışarıdan müdahale etmez, şeyleri kurcalayıp yerlerini değiştirmez; bireylerin eylem ve seçimlerinin içinde ve arasında ortaya çıkar. Sistemi çekip çevirir.

Katrine Marçal, var olmak için bağımlı olduğu kadını "öteki" olarak tanımlayan erkek üzerine kurgulanan standart iktisat anlatılarını sorgulayarak, bir de görünmez cins olduğunu hatırlatıyor bize. Tıpkı "ikinci cins" gibi bir "ikinci iktisat" da olduğunu gözler önüne sererek, hesaba katılmayan "kadın"ı denkleme dahil ediyor.

Katrine Marçal, İsveçli gazeteci ve yazar.

İsveççeden çeviren: Ali Arda

20 TL

978-605-2116-17-3

9 786052 116173

KÜY